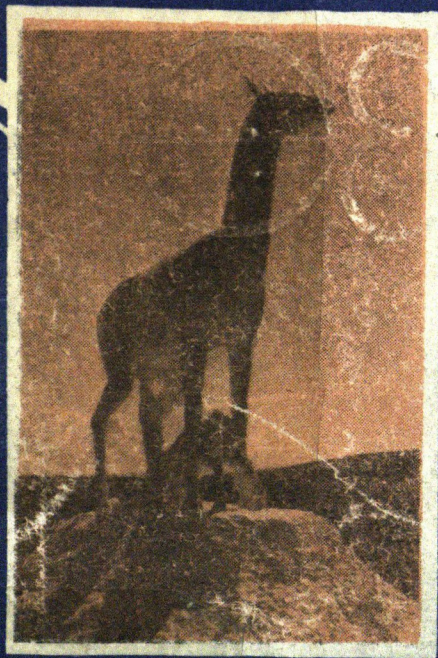

УЛУГ-ХЕМ

ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

34

КЫЗЫЛ-1974

ТЫВА АССР-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИ

УЛУГ- ХЕМ

ЧЕЧЕН
ЧОГАЯЛ
АЛЬМАНАГЫ

34

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ — 1974

УЛУГ-ХЕМ № 34

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

Редакционная коллегия: *Пюрбю С. Б.* (главный редактор), *Калзан А. К.*,
Кудажы К. К., *Куулар Д. С.*, *Сердобов Н. А.*, *Сюрюн-оол С. С.*,
Хадаханэ М. А.

Редактор издания *Кечил-оол Э. Д.* Художник *Петров М. А.* Фотографии *П. Фориса.* Художественный редактор *Кузнецов И. Я.* Технический редактор *Чернова А. А.* Корректоры *Сюрюн-оол Х. Х.*, *Норбу В. Б.*, *Чечеккей О. С.* Сдано в набор 16/IX 1974 г. Подписано к печати 23/X 1974 г. Формат 60×90^{1/16}. Бумага типографская № 2. Печ. л. 18,5. Уч.-изд. л. 17,8. Цена 83 коп. Тираж 4000 экз. Заказ № 2830. ТС 01124. Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 1.

Сергей Пюрбю

ШАПКЫНЧЫ

Баллада

I

Ынчан
    биске
        радио-даа турбаан чүве.
Ынчалза-даа
    хөйге солун медээлернин
Чаңгызы-даа сураг барбас —
                                бистиң черге
Чалымнарның чаңгызы дег, дыңналып кээр.
Аалдар
    ынчан
        чаңгыс черде —
                                суурда эвес,
Аралажып аргыжары берге болгай.
Хамык-ла ол янзы-бүрү чугаа-сооттар
Кайын тыптып, канчап тарап турар чүвөл?
Көргөн,
    дыңнаан чүвелерин
                                базып кааптас,
Хөөрем чокка
    шынын,
        чөвүн сөглөп чоруур
Ындыг чиктиг,
    кайгап ханмас
                                солун чаңныг
Ынаңмай дээр
    чаңгыс коьдан кожавыс бар.
Чооду,
    Маады,
        Оюн,

Салчак,
Хемчик,
Тес дээш
Чорбас-барбас чери-даа чок — олут билбес,
Өвүр-чарык,
ары-чарык —
чер-ле болган
Өннүктери, таныштары санаттынмас.
Өөрүнчүг, муңгаранчыг медээлерни
Өрү-куду чорук чорааш, бо-ла эккээр:
Кайда-кайда
кадыг-дошкун
каң,
чут дүшкен,
Хамчык-думаа кайы черде өөскүп үнген?..
Дайын, үймээн халап өртү
кайда өөскээн,
Тайбың төре дугайын-даа сөглөп-ле кээр..
Ынчангаштың кандыг-ла бир тывызыкпай
Ынаңмайны
«Шапкынчы» деп шолалап каан.
Шапкынчының сөглээн сөзү хоозун эвес:
Шаа келир —
шыны көстүр —
уктуг-дөстүг.
Кирген өөнге солун-солбур ооң соодун
Кижиге болган хондур-дүндүр дыңнап болур.

II

Төре херээ дүшкүүр-ленген, дувүренчиг,
Төөгүнүң эргилделиг өйү турган.
Чамбы-дипке кажанда-даа көстүп көрбээн
Чаа ёзу төрүттүнүп, түрүп келген.
Кызыл,
актар,
кыдат-камын дойлуп хөлзээн,
Кымнар-биле
кымнар сокчур?
Билиш-ле чок.
«Кыдат-камын,
Кызыл,
ак» деп кымнарыл ол?
Кымны мурнай
Ынаң ону билип келген:
«Чады,
байның
каржып эртер одуруу чок

Чалымнардан чая итчир өйү келген.

Чаъс октун,

селемениң күжү-биле.

Чагырганы чаалап алыр болган-дыр бо...

Кызыл Шериг —

ядыыларның төрөөн шерни,

Хувискаалдын

камгалалы, селемези,

Кыдат-камын,

актар, дерзини

дээрбечилер —

Кулданыкчы дайзыннарның даяңгыгыжы»..

Шапкынчының соодун дыңнаан өөрү шупту

Саадаан иштеп,

боозун чүлгүп,

аъдын баглап,

Черге чоруур херекселин бүдүү шыгжап,

«Че бе!»— дизе,

саадавас,

белен турган.

Шала часкаар

бир-ле дүне

эскетчоктап,

Шапкынчынын өөрү шупту арлы берген...

Актар болгаш камыңнарның бастырганы

Алды-үстүү кожууннарга тарап үнген...

III

Шапкынчывыс база бир-ле чидип-чидип,

«Кежигүн» деп, чаа аттыг чанып келген.

Чанывыста өглер ишти чыгып алгаш,

Кежээ дургү оон домаан сонуургааннар:

«Арбан-суму албан херээн, чагыргазын

Албаты чон

холга алыр,

боду баштаар,

Дүжүметтер, баяаттарның хоойлузун

Дүжүр октап,

чаа төре догуннадыр...

Демиселче ишчи чонну баштап киирер

Дээди шынны

сүлде кылдыр

бедик чалаан

Арат чоннун намын чуртта тургускан-дыр,

Аңаа бактаап, кежигүн бооп, кирип алдым...»

Чагыргадан
дүжүметтер,
феодалдарны
Чайлаткаштын,
чиңзелерин хавырган бис,
Чаа ёзу албан херээн башкарзын дээш,
Шапкынчыны
тергиилекчээ
сонгуп каан бис.
Баяаттарның хөрөңгизин хавыраар деп,
Социалистиг орук-биле сайзыраар деп,
Партияның чидиг сөзүн Шапкынчывыс
Чонну эргий чеже кижээ сөглөвээн дээр!
Шапкынчывыс
үжен чылдар дургузунда
Харлыг кыжын,
изиг чайын
халаг чокка
Чагырганың,
партияның
улуг, биче
Кандыг-кандыг ажилдарын бүдүрбээн дээр!

IV

Төөгүвүсте
гранитте оюп бижээн
Дөртөн дөрт чыл
элеп читпес,
балаттынмас.
Араатанның ырмазын сый улдап-улдап,
Ада-чурттан үндүр кооглап эгелээн бис.
Шапкынчывыс уйгу-дыжын утуп каапкан
Шаап халдаан шеривистиң базым санын
Өрү, куду аалдарга чедирер дээш,
Өөнгө безин хонмайн баары хаая эвес.
Аалда малы,
тараа-быдаа ээн барбаан:
Алган эжи,
оглу,
кенни холдан салбаан,
Шапкынчының ажылының чугулазын,
Шаптык катпайн, дуза боорун билип турган.
Бир-ле катап, күзүн чүве, Шапкынчывыс
Биче Хурал чыыжы боор дээн, ынаар барган.
Кандыг-кандыг солун медээ сөглөп кээрин
Хамык улус бүдүүзүндө манап тур бис.
Эртен эрте
суур баары хову өрү

Сарыг аъттыг бир-ле кижн ужуктуруп,
Эзирнк-даа чүве ышкаш чоруп олур.
Шапкынчывыс ол-ла болду.

Ынчалза-даа

Шапкынчының эзирээнин кым-даа көрбээн,
Салгын хатка калбак бөргү хадый берди,
Холун чаңгааш,

хая көрбейн,

бөргүн албайн,

Коданга киир аъдын тыртпайн, шаап келди.
Шапкынчының куруг келбес чаңын билир
Кожалары

баглаажындан уткуп алгаш,

Чалатпайн-даа, ооң өөнге чыгып келгеш,
Хомудал чок солун сөзүн дыңнап алды:
«Хоор чонум!

Хойтпаанарны хайындырыңар!

Хоюңарның изиг ханын белеткенер!

Көгжең хөрээм өөрүшкүден чарлыр чыгыы,
Көстүп көрбээн улуг дойну кылылыңар!
Демиселге

тиилеттирбес,

деңнежи чок,

Делегейниң амы-тынын шиитпирлээр
Совет чурттуң чону-биле мөңге шагда
Чолу тудуш

чаңгыс бүле болган-дыр бис!..

Салим Сүрүң-оол

* * *

Тыва чуртун, дыңнаарымга,
Дыка бичии оран джир.
Шүлүкчүлөр, номчуурумга,
Чүрээнче-даа супкан болур.

Делегейге деңней аарга,
Ынды харын ындыг джик:
(Картадан чуруун көөрге,
Кажык ышкаш көстүр ийик).

Ынчалза-даа меңээ Тыва
Дээр ышкаш кыдыг-уш чок,
Кушкаш хире чүрек дуржук,
Куспакка-даа сыңып хоржок.

ЫРЛАМ, ӨҢНҮК

Дунда-карам келбейн барды,
Дүвүлүг хат шаптык катты.
Ындазында кударанчыын,
Ыры болза дыңнаксанчыын.

Ырлам, өннүк, дилеп тур мен,
Ынчалза-даа муңгак ыры дыңнатпас сен.

Чангыс катап чурттаар кылдыр
Салым бисти чаяп каан-дыр.
Дириг чораан назынында
Диңмиттелип чорбайн канчаар.

Чүг чок ырда назын кыска,
Чүгле, чүгле хөглүг ырдан бадырып көр.

Кудай багы арлып калыр,
Хүннүң караа черни чылдыр.
Болчашканым чедип келир,
Борбак чүрээм давып үнер.

Кударалым ынчан чоктаар,
Кудук-чайык чаңна, өннүк, ырлап олур.

* * *

Берге «шииткел» онаап келген,
Бежен харлаан дижи берген.
Кулакка-даа, сагышка-даа,
Хугбайыраан, анчыын але.
Сактырымга, ынча четпээн,
Чалыы бодум хевээр дег чоор.
Көрүнчүктен харыы дилеп,
Көрүндүм-даа, шыны ол боор:
Аныяксыым биеэгиден
Артык-даа дег кандыгаай чоор,
Арын-баш-даа дырышпаан-дыр,
Агарган дүк башта чок-тур...
«Беженнептиң. Кырган сен»— дээр,
Бети дээрге, «ашак сен»— дээр.
Ындыг сөстөр дыңнаарының
Ындазында эпчогуң аа...
Чүрек кончуг — шынын сөглээр,

Сүмелешсе, канчап баар боор...
Дыңнааладым. Согарының
Дыңзыы мырай дендеп каап-тыр.
— Эки чогаал бижиириниң
Эргинин чаа артап тур сен.
Амырадың харын — дидир.
Аа экис, ындыг болзун!

* * *

— Төрүттүнген хүнүң-биле!
Дөргүл-төрөл ынча дижир.
«Четтирдим» деп сөстен өске
Чечен сөстү кайын тывар.
Бергелерлиг — кандыг-даа бол,
Бежен сынны ажыр баскаш,
Берилгези биче-даа бол,
Бежен чылда чурттап келгеш,
Төрүттүнген хүнү кээрге,
Дөстүндүрбес өөрүй бээр-дир.
Кара баарны халайтып кээр
Кара чаңгыс бак-ла чүве
— А богда, оглумну!— деп,
Алгырып кээр ава чок-тур.

Юрий Күнзегеш

МӨГЕН-БҮРЕН

Қазыра дег даштар ажыр шурап чыдар
Қадыр, кашпал Мөген-Бүрен уну-биле
Хорлуу кадай салгакчызы, чалыы малчын
Қонгаржаптар аалынче халдып ор бис.

Менгилерден тайлып баткан хемнин унун
Беш-даа катап эжиндирип кештивис оң:
Чолаачывыс эрес болгаш эртемниг-дир —
Чодавысче дамды суг-даа чаштатпады.

Алды, үстүү Ыймаатылар аразынга,
Аспатының аксын орта дыштангылааш,
Көвүктелип, мөөп чыдар саарыгларны —
Хөөретпес мен — чалгынның дег кешкилээн бис.

Удур көрген — дээрже үнген одуруг тур.
«Уруг эжи шак ол арттың ындында оол

Куржаангылап ажа бээр мен. Уткуп ал!» дээн
Куштуг чагаа бижээн боор деп бодап чордум.

Өөрүмнү көөрүмге, ана бичии:
Өрү өскээн өскергейден чалданган дег.
Кайыже-даа углаптарга, кайгамчыктыг:
Хая шиглей чүткүп оран оран болду.

Кызыл-Хая одуруунче чоктаптывыс.
Кым-даа ыт чок — чүрек сиилээр кадыр болду.
Улуг арттың шыпшыын тепкеш куду көргөн —
Уруум бөргү — дөвүн ак өг көстүп турду.

Өгден улус бисти кайгаан. Хаяларда
Өшкү, хою катай оьттаан кадарчыже
Топтап көрүп турарымга, ана хензиг —
Довук боттуг ус-куш ышкаш бараанналды.

Кымдан, чүге чажыарарыл!— бодап чордум:
«Кыстың чүрээн билир эрлер чурттаар чер-дир.
Мөнгө чалыы амыдырал мөге дөзү —
Мөген-Бүрөн күдээзи боор салым бар бе?»

БЕДИК ДАГЛЫГ ЧЕРГЕ ЧОРДУМ

Бедик даглыг черге чордум.
Бергезинмейн оруун эртим.
Будук кезер ыяжы чок,
Булут, туман аразында
Килчең баштыг тайгалардан
Хире-хире хирээннеп кээр:
Шугулдаан дег шуурганнаанда,
(Чуртум бактааш, сөглеведим)
Шыва тоннуг кижиге болза,
Шыырныга бээр оран чорду.
Аяс турган ала тайга
Аккыр, кылаң менгилерже
Кайгадың бе дээн ышкаш,
Кара булут диргеп эккээр.
Харын, чаъзын катай кудар,
Хадаан соонда соксавастаар —
Каш-даа хонук үргүлчүлээр...
Шүүттүг үүлээ таваржып боор:
Сүрген хойлар алдыртпастаар,
Энмек, бизең хаяларже
Чаглактанып сыңнып кирер.

Эндег болуп, көшке чуулза,
Чаглыг эъттен когарап боор.
Оон дора — амы-тының
Овучалап кичээнир сен...
Шөгжегер көк булут үскен
Аргар, чунма довуктар дег,
Аянчыны үзе кайгап,
Шөлээн оъттап тургулаарлар.
Ол-даа канчаар — маңаа чурттап,
Одарлаан хой дозар дээштиң
Одуруглап шаап чоруур
Оолду, кысты магададым...
Бедик даглыг черге чордум.
Бергезинмейн оруун эртим.
Өдекте хой, хөлде аңгыр
Өөрлежип алган ышкаш
Кады чыгыы дойлуп турар
Кайгамчык бай оран чорду.
Хүндүлээчел чону-биле
Күзел хандыр хөөрежип,
Келир үе дугайында
Херелдендир бодап чордум.

ТАРБАГАННАР

Торга соктаан куу дыт дег
Мээс арны бизирт шокар:
Тодуг, бардам тарбаганнар
«Бээр чүге келдиң» дээнзиг
Тоожок ээрип олургулаар.

Хопка алзып, кылыктангаш
Холдамнашкан кожалар дег,
Хербис черниң кожайлары
Кезек шалчып, чаңчангылааш,
Хербектежип, чокшу-даа бээр.

Бөрү, дилги, сарлык көрзе
Мөнделелер көнгүс деспес.
Карактарын хере көргөш,
Хаайларын борбаңнадып:
«Кады ойнаал!» дээнзиг оرار.

Кара эзир хөлегези
Кадыр мээсти суйбап эртер —
Билбези чок, кажар хейлер

Бизирт шокар үнгүрүнче
Караш кындыр чашты бээрлер.

«Бардам, чазый, кажар, кенен,
Танды сынның чижик аны
Тарбаганда чаң-на бар» деп,
Базыр ирей меңээ хөөрөп,
Башкылаан дег сурган орду.

Степан Сарыг-оол

АК-КӨК ДЭЭРИМ

Эх, мээң бо, ак-көк Дээрим
Эге чаштан көрүп өстүм.
Эрикпес-даа көрүп ханмас
Эгириде бедик чагай

Базып чоруур кара черим
Байырлалы, омаа, муңгаа;
Оранымның бедик дүндүү —
Ооң уран аян хөөнү.

Сээң бөгүн шырай-арның —
Серте-даа чок чоргаар көөрүң
Черниң төлү мээң чүрээм
Сеткилимни сөглөп тур сен.

Тыва Дээрим — ак-көк Дээрим,
Дыыжы кулаан, көскү караан
Хүнүң, Айың чыры-биле
Хүннүң черим шинчип тур сен.

Кандыг-дыр чээ? Байы, каазы!
Кадатта мал, казар байлак,
Хову, шөлдер, хоорай, суурлар
Хонук, шакта чечектелир.

Челээш тыртып ойнаарың дег
Черде кижиги уран-дыр бе?
«Харын менден артык-тыр!» деп,
Харыыладан, шынчы Дээрим!

Хаая бок-сак, ыш-хүл көргөш,
Хаайың ажып, дүкпүң чажып,
Шуурганнап чаңчай бээриң
Шупту меңээ сургаал, кичээл.

МЭЭ БИЛЕ ЧҮРЕК

Шүлүглел

БИРГИ БЫРЫ

I

Чангыс кижн назынында
Чеже үүле солушпазыл!
Сайгылгаан дээр нарын күчү
Челээш ышкаш бөдүүн көстүр,
Атом, лазер, электрон дээш
Ады турбаан чаа чүүлдер
Арат кижн аьды ышкаш
Анаа-ла бир эдилелдиг,
Хуулгаазын чээрби векте
Болдунмайн баар чүве турбас,
Хуу-салым, аас-кежин
Формула бооп чогуур чыгам.

II

Алдын Совет Хөйлунуң
Чалынынга чүрек чылдыр
Аксым-кежин төнмес кылдыр
Чажымдан-на чаяткан мен.
«Чоокта чаа-ла оол чоржук,
Элең-тендиң кыштап туржук,
Ээжээ-биле тепсеп базар
Чоргаар ашак болган-дыр» деп,
Чүүл-бүрү хөөн синген
Чүс-чүс хүннер чурттаанымны
Ийи-үш-ле домак-биле
Ирейлер дем чугаалашты.

III

«Амгы шагның сайзыралын
Топтап бодап оар болза,
Домак ышкаш бүдүнгүр-дүр,
Аас-биле аайлаш-тыр» деп,
Кырганнарның магадалын
Кыжырбас мен, маргышпас мен,

Ону харын чаптай аарак,
Орустап-даа, тывалап-даа,
Өске хөй-хөй дылдарга-даа
Өннүктерге таныштырып,
Тоолчургу уран ижим
Домак-биле бүдүрөр мен.

IV

Домак черле нарын эвес.
Мөңгүн бөрттүг тайгалардан
Мөөрөп чалгаан далай чедир
Дошкун хемниң эртер оруун
Тос-он харлыг пионерниң
Илдик чокка хөөрээри дег,
Домак канчаар тыптып кээрин
Ийи сөске сөглөп болур:
Бойдус чаяан адыр өкпе
Изиг тыныш хөрүктээрге,
Боостааның кегжирлери
Илдең ытты тывылдырар...

V

Ынчалза-даа ону бөгүн
Ылавылап уктавас мен.
Мээ төлү угаан-биле
Медерелдиг шүүй бодаан
Доктаал ышкаш тода кошкан
Домак эдер харыым чогул.
Хөрөк ишти сыңмас мөггөн
Хөөкүй чүрек хайыразы —
Уян сеткил аялгазын
Допшулуурга оожум хал,
Удумзурап, даамчырап,
Домактанып эрар-дыр мен..

VI

Домак болза кижиге күжү,
Дүлгээзинниң сеткил үнү.
Дошкун хаандан келдерелди
Дүргөн аптар овуузуннар,
Өжээтиниң көксү-хөрөөн
Өрттендир чиир дузаашкыннар,
Тенекпейни дээр үндүр
Тевектептер мактаашкыннар,

Качыгдалдың аар дожун
Хайылдырар човаашкыннар —
Кайызы-даа муң шаа сөске
Кады-кожа сыңчып болур.

VII

Орус, тыва — кандыг дивейн,
Онча-бүрүн санаытса,
Чеди үттүг борбак бажым
Чеже муң сөс шыгжаан ирги?
Каптагайда хамык өнү
Карак-биле таныырым дег,
Улуг, биче шимээннерни
Кулак-биле ылгаарым дег,
Хуу-салым авыралы
Ужуралдар, болуушкуннар
Доозазын тода кылдыр
Домактанып шыдаар мен бе?

VIII

Эрге кара чажымдан-на
Эниктер дег хербектежитп,
Кады өскен ынак эжим
Качыгдалын үлешкештиң,
Ымыраа дег ыыладыр
Ыглаар домак тывар мен бе?
Кара тамы ханызынче
Чуукталып кире бербейн.
Чуртталганың бедииндиве
Халбактанып үнер кылдыр
Кадыгландыр бодапкы дег
Кандыг домак эдиптер мен?

IX

Дунма чөргөп берзимзе деп
Үе-дүптен күзөп-күзөп,
Үжен чеди харлап тура,
Дунун божаан угбазынга
Чалы кыстың амыраанын
Кандыг домак көргүзөрил?
Карактыг-ла кижиге болган
Чаптаар, тудар бурган эвес,
Тайбыңның-даа, дайынның-даа
Дайынчызы маадыр кылдыр

Өзүп мандып дадыгарын
Өпейлеңге канчаар күзээйн?

X

Часкы дүннүң соогун баскан
Сарыым кыстың ошкаашкынын,
Мөөрүкке күскээр чайнын
Мөндүңневе шалыңнарын,
Ашкан айны, үнген хүннү,
Ашак кижиге хыйланганын,
Бораң чаъсты, эрээн харны,
Бора хектиң этпестээнин —
Бойдус биле чуртталганың
Болбаазын хөй харылзаазын
Бүзүрелдиге чурупку дег
Бүгү сөстөр менде бар бе?

XI

Санавадым Чажыргаш чоор:
Карманында кынгыраткан
Кашкыя-ла хөренгизи
Салам бе деп, чиик бе деп
Билбейн чоруур кижилерге
Бирде-бирде дөмей-дир мен.
«Амгы шагның сайзыралын
Топтап бодап олар болза,
Домак ышкыш бүдүгөн-дир,
Аас-биле аайлаш-тыр» деп,
Өле баштыг кырганнарны
Өттүнзүмзе кандыг ирги?

XII

Ажырбас боор. Шаандан бээр
Тыва улус мынча дижит:
«Аксың-биле аалдан көжүр,
Дылың-биле дыттан ужур...»
Болдунмасты чижеглээнин
Бодазажок, чамдык эрлер
Ынчаптайн деп, мынчаптайн деп
Ындын алып шуугаарлар;
Хөөлбекке дөмей турум
Көшкүн шагның ыржымында
Хөөремик ындыг домак
Көңгүс кемчок баштак турган.

XIII

Сайзыраңгай чээрби векте
Чаа чүве эндерилген:
Чүгүрбүшаан дыштаныры,
Ажык оруун көре-көре,
Чүткүвүшаан булганыры
Анаа-ла бир оюн-дур оң;
Октаргайдан клетка чедир
Болбаан нарын шимчээшкинни,
Онча, түң чок бодаралды
Аастан үнген ыт чокка
Формула, деңнелгелер
Аажок чиге чугаалаарлар.

XIV

Мээ төлү угаан-биле
Мээң үем найыралдыг;
«Техниктиг депшилгенин
Тейин тепкеш турарга-даа,
Негелдеден чавызаан-дыр,
Немеп көр» деп, Үе негээр;
Бедин халаан сантиметрин
Бештеп немээн спортчу дег,
Бодал курлаан Мээ күжүр
Дамырларын дарттайтыпкаш,
Бойдус чаарткан кижиге күжүн
Дагын-дагын алдаржыдар.

XV

Билии дески башкым дөзөп,
Физик боор деп күзөп чордум;
Амгы өйде ынча дивес,
Атомник азы кым дээш,
Шапкын хөгжээн эртеминден
Чаңгыс адыр шилин алыр,
Онгу каскан дайынчы дег,
Оозун-на оңгаштай бээр;
Хүндүткелдин индиринче
Базып үнер чадазы ол,
Күчүүргектин чөңгээзинче
Бардам көрнүр чепсээ-даа ол.

XVI

Ынчалза-даа кижн домаа
Эгиир шагда энерелдиг:
Ылгын чашта өпей ыры,
Элээн болгаш хууда ады,
«Авай» азы «ачай» дээрин
Атпаңайнып шулуңнаары,
Қыстың, оолдуң кыяңнаары,
Қыры ськкаш човууртаары,
Амыраанда алгырары,
Төрээн чурт дээш дошкун шакта
Амы-тынын өргүптери —
Дөгези кижн домаа.

XVII

Домак болза кижн хөңнү,
Тозан өңнүг дозу будук.
Халак диген хараадалдан
Қара кузум дилевенер,
Эгел доңгун сөстөр безин
Эгенигден үнүп болур,
Ынчангаштың «ыятканда
Ыдын кагар» дижир болгай.
Мээм күжү маргыш чок бол,
Мээң чүрээм хүндүткелде;
Қизирт кылдыр үзүлбээнде
Кижн хөңнүн сөглөп шыдаар.

XVIII

Чогаалыңның маадыры
Чогум кымыл дээр силер.
Қараам баскаш, каттырымзааш,
Харыылаар мен: кым-даа эвес!
Мээ төлү угаан биле
Чүрек шаңнаан сеткил ийи
Мээң коңгул бажым иштин
Чүгле кады ээлезин.
Чогаалымның маадырлары
Ийилдирзи эрес хейлер,
Чогум кайзы эгелээрин
Ийиги ыр билзин ыңай!

ДЕЛГЕМНЕР

Алыс чуртгун кайдал дизе,
Аңаа харыым кончуг бөдүүн:
Европаның, Азий диптин
Энчээ болган чурт ол ийин.
Төрел угуң кымыл дизе,
Төлөп, маажым харыылаар мен:
Акы-дуңма хөй сөөк чоннуң,
Азырап каан оглу боор мен.
Чуртувустуң делгемнерин
Шупту эргип четтикпес-даа:
Баар, көөр оран ам-даа хөйде,
Бажым дүгү көгерип каар.
Соңгу доштуг соок куржаг,
Солун, чараш мурнуу чүк дээш,
Чайы, кыжы катай турар
Чатты берген чуртум делгем.
Эльбрустуң, Саян сынның
Эзиринден чакпам күштүг:
Көвей чоннуң ортузунда
Хөглүг, чоргаар чоруур оол мен.

ӨӨРЭЭН АРАТ

Тепкииштерни кырлап үнгөш,
Депшээнимни көрүп тур мен:
Эрткен изим, ам бо үем
Эгел өске көстүп туру:

Чадыр, тербе өглер дөө аа
Самдар, ыштыг турган ийик.
Шарлар, аъттар андазынны
Шагжок илгип сөөртүр ийик.

Кыштың соогу, чайның изии
Кырган, чаш-даа дивейн хаарган,
Чуртун солуп көшкен улус
Шуушкан, дүймээн бачым чорду.

Шагның кадыын шыдап үнген,
Салгакчызын өстүрүп каан,
Ада, не шудургузун
Ажы-төлге төөгүп чор мен.

Амбын өөнгө деннээр аай чок
Алгыг, делгем бажынныг мен.
Саяк, чыраа аьтган туржук,
Самолёт мээң мунар хөлгем.

Делегейни эргий кааптар
Телевизор, радиом бар,
Кандыгны-даа билип аар мен:
Караам көскү, кулаам дыжы.

Чаштар биле кырганнарны
Чазак, намы ажаар-тежээр,
Ажылдаар-даа, дыштаныр-даа
Амыдырал магалыг-дыр.

Хосталганы тутсуп каанда,
Арат өөрбес аргажок тур.
Холу мөге болган соонда
Ажыл кылбас ужур чок-тур.

БАЖЫҢ

Дыттың будук соргаа безин
Дыка бүтпээн бажың бо тур.
Тараачыннар Ленин-биле
Тараан талдар оортан бедик.

Орус чуртун чылыдыптар
Отту көзээн суугу ында,
Чалбыраажы ам-даа хып-ла,
Чамбы-дипти чылыдып тур.

Эдилелдер аразында
Эрги диван дөрде дөө ол:
Аңаа Ленин номчаан, бижээн,
Амыр-дышты шал-бул алган...

ХАДЫ

Оңмас ногаан бүрүлерлиг
Чоон, чодур хады бо тур.
Ооң уну будук дөсте
Чоржак уру дөстейип тур.

Сонгу чүктүң хады сыкпаан,
Соок, изиг өлүр какпаан,

Каш-каш чылды эртип келген
Кайгамчык-ла мөге хады.

Ильич аңаа каш-даа келген,
Имирээртир көрүп ылаптаан:
Уруну-даа эскерип каан,
Уё-човуур үннү дыңнаан.

Эзим кешкен кокпа-биле
Эмгежок чон шуужуп туру.
Ильичиниң баскан изи
Иле, тода эдертип чор.

САНДАЙ

Чаш хаак үнген сесерликче
Чаагай агаар тынып киргеш,
Сандайга кээп олургалак,
Чалыыларга катчы бердим.

Бөдүүн турист хептиг бир оол
Бөргүн уштуп ёзулаан тур.
Өөрү дүгдө сандайдыва
Өттүр кайгап ылаптаан турлар.

— Ильич маңаа саадаан болгаш,
Изиг, чылыг, эптиг-дир — дээш,
Демги турист аныяк оол
Дегийт оортан дүрген турган.

Бистер база сандай орта
Биче када олургулааш,
Күрүнениң бүрүн ээзи
Күжүвүске чоргаараан бис.

Монгуш Өлчей-оол

АПРЕЛЬДЕ

Апрельдин чылыг хүнү
Аяс дээрде хөлбеңнеп тур.
Чарбытыңнап чыткан хар ам
Ша-даа четпейн караш диди.

Дамырлар дег судактарнын
Даажы улам чассыг-чассыг,—

Дүжүткүр шөл кайда сен дээш,
Дүймээзинниг чаржып чыдар.

Черим кыры — байлак бойдус
Чечек шимийн ажыткалак,
Наадым оштаан чалыбылар дег,
Нарын хевин кеттингелек...

Апрель ай үнүп келир —
Омак-сергээм күжү дам баар.
Аас-кежиин бажым ажып,
Орлан оолак болу бээр мен.

Чылда хөглээр байырлал хөй,
Сеткил хандыр демдеглеп боор.
Чымыштыг чон, чуртумну дээш,
Четчир шаанче йөрээп боор мен.

Чырык черге тыптып келген
Төрүттүнгөн хүнүм-даа бар.
Чылдан чылче оомну кагбайн,
«Төрүттүнүп» чоруур-дур мен...

Апрельдин эргининче
Артап тура боданыр мен —
Келзе-келзе бо дег чаагай,
Кежиктиг ай тывылбас боор:

Улустар дег бөдүүн ава
Шак бо айда божуп-чингээн,—
Улуг кижини — Ленинни
Шак бо айда чонга шааннаан.

Чөнүп калган делегейини
Андара соп, чаарты номнап —
Чөптүг шынны, хосталганы,
Аас-кежиин — Ленин берди...

Апрельде дээди кижини
Төрүттүнмээн турган болза,
Аңгы-аңгы байырлалдар,
Төрөөн хүнүм онзазы чүл?!

Ынчангаштын шак ол хүннү
Дээрже үндүр демдеглээр мен.
Ырым, сөзүм арыг, чылыг
Дээжизин тудуп чор мен.

ТӨРЭЭН ТЫВАМ ЫРЛАП ТУР МЕН

Дөстүнмейн, база катап
Төрээн Тывам алгап-йөрээп ырлаксадым.
Чаражынга, аныяанга
Чассып, таалап, чылыг сөзүм сөглөкседим.

Ховуларның делгеминге
Чүдүг-сүзүүм ындынын ап сергеп келир.
Хоорайларың тыныжынга
Чүлдү-чүрээм чайгаар ханып, омакшып кээр.

Өгбелерим муң-даа чылда
Бо дег шагны, мындыг черни дүжөп чорбаан.
Өөрүшкү деп чүл ол дээрзин
Бодаар байтык, билбес турган. Ындыг турган.

Ам-даа үр-ле чурттаксанчыг,
Оранымның келир өйү көрүксенчиг.
Октябрьдан төрүттүнген
Аас-кежик шыпшыын орта чедиксенчиг.

Совет Тывам үжен харлыг,
Чоргаар болгаш хып дээн чалыы хеймер кыс дег.
Шыырак, дээди Россиям
Чылыг холун мөңгө шагда салбайн чоруур.

Дөстүнмейн, база катап
Төрээн Тывам алгап-йөрээп ырлап тур мен.
Чаражынга, аныяанга
Чассып, таалап, чылыг сөзүм сөглөп тур мен.

ХҮЛҮМЗҮРҮШ КЫННЫП ЧОРДУ

Чоогумда дөө — кожа чыгыы
Чоргаар кижини базып бар чор.
Күзелдерниң тевин-ле боор,
Хүлүмзүрүш кыннып чорду.

Эге чааскаан хирезинде
Ыткыр кылдыр маргыжа бээр,
Эгенгензиг көрзүнгүлээш,
Ылым-чылым баргылаар-даа.

Чымыштыг хун сагыжында
Ам-даа дойлуп чору ыйнаан.

Ажыл-иштиң өөрүшкүзү
Чырывышаан хевээр-даа боор.

Тууйбу, чугай доозунунга
Тускай хеви өңүн солаан
Чараш кижиге тудугларнын
Шаар беднин хайгаарап чор.

Турум чурттаан бажынымнын
Дески, чараш ханазында
Тудугжу бо эштиң безин
Дери синген чадавас боор...

Эңмежок чон аразынга
Эскертинмээн бөдүүн ишчи —
Чоргаар болгаш чараш кижиге —
Чоогумда дөө басып бар чор.

КОЖАМ

Сырый башты буурул дүктөр
Мөңгүнелдир аралаптар, ховартап каар.
Шынаа кежир арыктар дег,
Бөлүк сыгыг хавак дургаар турумчуй бээр.

Ындыгларны кым-даа билир:
«Көдүрбээни, көрбээни чок кижиге-дир» дээр.
Ырак, чоокка хүндүткелдиг,
Хөйгө көскү, буян-чолдуг өгбө болур.

Кожам кижиге ындыг эвес,
Кончуг чалымы — үженде-ле үзүп турар.
«Көрбээни чок кайгал эр» деп
Хөөремиктер өнемчидип шаг бооп чораан.

Эрниң оруу дески чорбаан —
Ээр-мыйыр, онгул-чингил ында көвей:
Чогуш-содаа, оор-суук дээш
Чонга човаг, хөйгө көскү чүве-ле бар...

Буруулугну шиидер апаар,
Үүлгеткенин хүлээдир-даа — дүрүм ындыг...
Муңчулгуже хөйгө бодаан,
Үен-даян эрткен оруу дүш-дүл ышкаш.

Ханы, топтуг боданмышаан,
Хаая эвес мээң кожам чугаалай бээр:

«Келиримге — биеэ чонум,
Хейде бодум човап шылап ыяткан мен.

Олар мени өскелевээн,
Ончок, багай эрткен үем сагындырбаан.
Ишчи-дашчы кижн болур
Идегелди меңээ берген, алдавааннар...»

Эштин холун дыңзыг тудуп,
Чаагай ижин, топтуг чаңын көрүп чор мен.
Эрте-дуже болганчок-ла
Чап-чаа тудуг беднн дилеп кайгай бээр мен:

Кожам кижн өрү шаардан
Холун чайгаш, тууйбуларже сундуна бээр...
Удавас-ла элээн хөй аал
Улуг дойну маңаа келгеш эрттирер-дир!

Александр Даржай

ЭГЕ КОКПАМ

Шүлүгелел

I

Авам сугнуң бажыңының
Ак-көк ыжы ырактан-на
Дүдүскекте, хөнү дыт дег,
Дүндүүштелип көстүп турар.

Дески тыраан шалаларда
Дең-дуң баскан истерим бар.
Бажыңның дөрт ханазында
Башкы кышкым сиңип калган.

Чайның изии — чайынның хүн
Чанагаш чаш оглун туткаш,
Хүнче углай көдүргештин,
Хүлүмзүрүп тургулаан боор.

Атпаңнадыр чедип алгаш,
Айдыс чыттыг агаар тынып,
Ие-черни таныштырып,
Ишти-хөңнүн сөглей кааптар:

«Саглагар ак хадыңчыгаш,
Саяк-чыраа дамырак суг,
Талыгырда ногааррган
Тараа шөлү, эзим арга,

Хамнаарактар кылыткылаан
Каан, аяс ак-көк дээр-даа
Дөгерези каттышкаштын
Төрээн чуртуң ол-дур, оглум».

II

Азарганчыг биче чаштан
Амыдыралга өөредип,
Авам күжүр шылаг билбейн
Айтып сурган чоруп орган.

Үттеп сургаан ооң сөзүн
Үргүлчү-ле сактып чордум.
Чылдан чылче шак ол чагыг
Шыңгырап-ла чоруп орган.

Бир-ле катап хензиг оолду
Бистиң класс дуржок оглу
Боостаалап эттей бээрге,
Болушкаштын чогушкан мен.

Чыттыр баскаш, нугуптар дээш
Шыдал-күжүм аңаа четпээн.
Чурук ышкаш мени октап,
Чудуруктап шаанга кирген.

Арны-бажым кызыл мыңгы,
Авам хөөкүй арны ак тос.
«Терек кырлап салып тура,
Тендирээштиң уштум» дээн мен.

«Кандыг херек ужурундан
Ханың төктүп турду, оглум?
Менче дорт көрүп көрөм,
Мегелевейн, сөгле» дигеш:

«Кошкак кижээ үргүлчү-ле
Холуң сунуп дузалап чор,
Эттеткениң сүрүп чоор сен,
Эрткен чүве эртсин, оглум.

Кижилерге кара бодап,
Химиренип чорувас чоор,
Сеткилицини ажык тудуп,
Сергек чор!» дээш, бажым суйбаан.

III

Көдээ черниц оолдары
Көктүг чайын орап эвес:
Анай кара чажындан-на
Ажыл-биле халбактанчыр.

Аныяктар бригадазынга
Аът бажы мунуп киргеш,
Хайым иштиң онза каазын
Караам-биле көргөш билдим.

Хөлчөк изиг кыннып турда,
Хөлөгелер сүрөп чай чок.
Хөпээн сөөрткөн бичии оолдар
Хөглүү кончуг чоруп турар.

Сарапчалыг бажыцнар дег
Сараат бедип кырларга,
Магадааштың өрү көөрге,
Башта бөрт-даа уштунуп каар.

Шак ол чайын өөрүм-биле
Шаанга киир-ле ажылдаан бис.
Чаагай чыттыг сарааттарны
Чаңгыс эвес салышкан бис.

Чаш шаам дери халас барбаан,
Колхоз элээн күш-хүн бижээн:
Хоор-сарыг кызыл-тасты
Шаңдан аалга эккелген мен.

Алган ажыым эвээш-даа бол,
Авам күжүр ошкап, чыттап,
Азарганчыг холум суйбап,
Азыракчым диген чүве-

IV

Амыдырал оруу ажык —
Ажылдап боор, өөренип боор,

Бышкан билиг шылгалдазын
Быжыы-биле тудуп үндүм.

Тускай эртем чедип аарда,
Дужа-келби чүткүп болбас.
Кандызын шуут шилип аарын
Хандыр бодап, четтикпээн мен.

Ынакшылды танып билген
Ындынналган үем турган.
Амды кызым өөренир дээш
Аъттаныры кыры келген.

Кежээликтей хүн-даа ашкан,
Кезек талче чорупкан мен.
Дамырак суг ээтпээнде
Таня мени манап орган.

Менче уткуй тура халааш,
Медээжок-ла чемелей-дир:
«Хамык чүүлдү чиик бодаар,
Канчап барган кижги боор сен?

Колхоз ижи кылып кыштааш,
Хорлуг чүнү көре аар сен.
Иең эдээн туттунмайын,
Институтче дүрген кирзе».

Шинтпиримге таарзынып,
Ширинн харыы бербес боор деп
Сарыым кыска идегээн мен,
Чазыг болду. Мени билбээн.

«Онгу класс билиглиг бооп,
Өл-ла хевээр артпас мен» деп,
Карам кыска ааш кыннып,
Кара хинчээм хей-ле көрдүм.

Болчаавыстан чүү-даа үнмээн,
Буттарга-ла човаг болган.
«Буруу кымдал, менде бе?» деп
Бодал башты доюлдурган.

Алаагар дээш номнар ашкан,
Ажыы мырай көнгүс болган.
Улуг кемни кылып каан дег
Уйгу келбейн туруп берген.

«Күзел сени хөмө алып
Хүнүң келир — бүзүрээр мен.
Чоннуң чоон оруун истээр
Чогум ижиң тыва бээр сен.

Байдалымны өттүр билип,—
Ынча дыка муңгарава,
Ынак болза, биле бээр» дээш,
Бажым суйбап авам сөглээн.

Авам күжүр институтче
Албадаваан, ыйытпаан-даа.
«Ажылдааштын амды чылын
Аай-бажын тыпкай аан» дээн.

V

Айны эргир дыштангаштын
Ажылдаар деп бодаза-даа,
Аалга анаа олурары
Аар хинчек чорбадыва.

Чаагай тараа урарынга
Шаңны ыяк белеткээр деп,
Конторага бир-ле эртен
Колхозчулар чугаалашкан.

Чоонган мен, анаа орар,
Чогум ажыл ол-дур дигеш,
Хүүрээм алгаш, эгиннепкеш,
Күстү уткуп чорупкан мен.

Сезон келир өйү четкен.
Тараажылар оран-сууру,
Тараа шуудар машиналар,
Сери-кажаа септештим-даа.

Чорук аъды баглаажынга
Човагыже тура албас.
Комбайннар шаап халдап,
Хову-шөлче киривиткен.

Шапкын хем дег дүжүт саарлып,
Шааңайнып ага бээрге,
Даг дег оваа тараа эжип,
Даңны уткүй ажылдаар мен.

Хаварыктар адыш каастаар,
Хавактан дер сыстып үнер
Ажыл изии хаара гуткан.
Аалче чанар ужур-даа чок.

Машиналар доозуну
Баалык ажыр үзүктелбес.
Чаагай тараа овааланып
Шаңга бедип үнүп турган.

Ында-мында мотор даажы
Ырывысты үдеп турда,
Арыглап-даа төдүп четпес
Алдын агым саарлып турган.

VI

ОВ-20¹ моторизи,
Олут-чыдын билбес кижээ —
Очур-оолга эштеп каарга,
Орлан чүрээм өөрүп турду.

Чижек-норма үргүлчү-ле
Чииги-биле күүсетгинип,
Арыглап каан тараавыска
Арткан эрлер четпейн турду.

Ооң-биле ажылдаарга,
Оттуг-көстүг чүве дег-ле.
Ажыл-ишчи моторист дээш,
Ай-даа четпес, шаңнаар турду.

Бир-ле хүндүс кожавыстың —
Билдин-оолдун машиназы
Үрелгештин сандан үнген.
Үжеп-чиндээш септеп чадаан.

«Чүзү кандын тыппас-тыр мен,
Чүве билир кижиге, акым,
Дузалажып көрөм» — дээрге,
Туразында мынча диди:

«Меңээ ол дээш акша бээр бе!
Механикти диле» дээрге,

---

¹ ОВ-20 — тараа арыглаар машина.

Очур-оолдун аажы-чаанын
Орта билип чадашкан мен.

Демин чаа-ла чоргаарланып,
Дээрге чедир мактап турдум.
Баштаа ол бе, шыны ол бе?
Баажызын тыппаан-даа мен.

Он-на хонгаш түңнел үнер:
«Очур-оолдун агрегады
Кызыл-тугун холдан салбайн
Кызымаккай ажилдаан» дээр.

Хоорай черде солуннардан
Корреспондент үзүктөлбээн.
Күскү дүжүт маадыры деп
Хүндүткелдиг атка четкен.

Очур-оолдун эжи болуп,
Очеркче адым кирген.
Ындыг домак номчуй каапкаш,
Ыяткаштын ыым келген.

«Алыр акшам хөй-ле болза,
Арткан улус хамаан чок» дээр,
Чоргаарланып чораан кижим
Шокарын-даа ынчан билдим.

VII

Хүннер шуужуп эртсе-эртсе,
Күскү дүжүт ажааттыңган.
Күрүнеге дужаар тараа
Күүсеттинген: ийи катап.

Хоорай черден шефчилер
Ховар келир апарганнар.
Концерт, кино — солун чүүлдер
Хову турлаан эргивестээн.

Бачым өйлер эрткен соонда
Башкы хары чаавыткан.
Ынчалза-даа тараалыг шаң
Ыржым тыртып туруп албаан.

Ажыл ам-даа ында шапкын:
Чаагай дүжүт үндезини —

Чазын чажар үрезиннер
Арыглалы чоруп турган.

Сылдыстың соок караан санап,
Сырын-хатка чаагым дөгөп,
Орлан Таям чаңын сактып,
Оваа эжип, ыт чок тур мен.

Кызыл-булуң чоогундан
Баян үнү дыннап кааштын,
Балдырларын сала каапкаш,
Кыстар ынаар тиг-ле диди.

Ыры мени хөме апкан,
Ынаар ыдып бээрим билек,
«Аңаа турам, дузалам!» дээн
Артымда үн доктаадыпкан.

Хая көрнүп, эглип келдим,
Кара дүрзү шоодайын
Эктиндиге каап чадап,
Ээртинип шимчеп туру.

Оор кижиге болбаан бе, ойт,
Очур-оолзуг кандаай чүвөл,
Ол-даа кайын ынчап баар деп,
Оңокталган кижиге эвес.

«Хаван чеми төнөр четкен,
Каштан меңээ уржуп бер» деп,
Хала-даа чок Очур-оглум
Хаваан чодуп дилеп туру.

«Арыг чаагай үрезинни
Азыралда малга бээрге,
Кайын болур, тааржыр бе?»— деп
Харызыңга ынча дидим.

«Ээ-даа, сени, кушқаш оглун,
Эмин эртир хойлузурак.
Чаңгыс шоодай үрезинден
Чадарай бээр колхоз деп бе?»

Чазый-чилби кижиге-дир деп,
Чазып тур сен, дунмакыжым.
Ажыл-агый туда бергеш,
Аай-бажын биле бээр сен.

Төккен дерин, кызыл күжүн
Төлевирин алзынза-даа,
Халас кежик дугайында
Кажанда-даа утпайн чору.

Шыктыг черни чандыр көрбейн,
Шыгаап чоруур болбас ийикпе,
Акша дээрге, хүнде акша!
Амыдырап билир херек.

«Аскак хой-даа ырады» деп
Амыдырап билир кижини
Амыратпайн туруп бээрге,
Шоодайын тө силгипкен мен.

Караам оду кызаш диген,
Караңгызы дам-на барган.
«Канчап бардың!» дээрим билек,
Харлыктыр кээп ойтур шаапкан.

Ооң соонда билбес-тир мен,
Оң чок элээн чыткан чордум,
«Очур-оол сек дезипти!» деп,
Оолдар хөлчок көлзеп турду...

Эмнелгеге бир ай чыттым,
Экирээштиң үнүп келдим.
Оор херек кылганы дээш
Очур-оолду шииткен чорду.

Очур-оол дег опчоктанып,
Оруум чазып, акшаа чүдүп,
Арын-нүүр чок амы-хууда
Ажык-кончаа сүрбес дээн мен.

VIII

Черим каазын көрүп чурттаан,
Чээрби сески чазым бөгүн
Сеткилге чоок ижим тыпкан
Сергек-омак уткуп тур мен.

Алдын холдуг кежээ эр деп
Арат чонга адым үнүп,
Алдар-хүндү, бедик ат дээш
Аас-кежиин сүрбээн-даа мен.

Кажаа тудуп, хаван ажаап,
Карангаа дээр арык эжил,
Кадыг, чиик деп холук чокка
Кандызын-даа кылып келдим.

«Эрткен орууң сактып чүңүл?
Эрте эвес чүве бе?»— деп,
Чемелеп-даа болгай силер,
Сеткилим чер дөстүнмеди.

Чонум ижин кылчып чорааш,
Човаг билбес болганымның
Чогум эге кокпазынга
Чоргаарланмас аргам чок-тур.

* * *

«Ары түме ынак чонуң
Аразынга чоруур сен» деп
Авыралдыг сүме — сөзүн
Авам менээ берген чүве.

Ынчангаштың бажыңының
Ыжы безин караам орта
Ырактан-на даглар ажыр
Ылап көстүр ужуру ол.

Виктор Саган-оол

НАЙЫРАЛЧЫ ДЭЭДИ ШЫННЫҢ КҮЖҮ

Совет кижиге бергезинип, ойталаа дег
Чогуттунмас ыңдыг үүле ам чок болган.
Чоннуң чолун тайбың ажыл каастап турар,
Сорук-күзел аас-кежинин чаяп турар.

Ол, найыралчы дээди шынның күжү,
Ол, найыралчы чаңгыс эптинь быжым.

Түрлүг, дошкун далайларның калчаа чалгыын
Дүшке хакпас күчүтөнни дарганнаан бис.
Он-он бүле чаңгыс угда чайлыг кирер
Октан дүрген ужар-шивээ чогааткан бис.

Ол, найыралчы улуг угаан белээ,
Ол, найыралчы чымшы, иштиң улуу.

Саян сынын чара чүткүп эрте берген
Чанныры чок Улуг-Хемни суглуктапкаш,
Карангыны чырык кылдыр хуулдуруптар
Кайгамчыктыг күштүг ГЭС-тер тургускан бис.

Ол, найыралчы бедик шүүлде кежи,
Ол, найыралчы тулбас чүткүл доңу.

Чайык, чаашкын чежеге-даа кудуп кээрге,
Чаңгыс дамды тывылбайын баар элезинниг,
Хөрзүнү чок, куттулчак, куу ховуларны
Хөлбең ногаан оран кылдыр хуулдурган бис.

Ол, найыралчы чондан бүткен буян,
Ол, найыралчы шыдамыккай соруку.

Эртегиден чуртун ээлээн салгалдарнын
Эскербейн кырлап чораан эртинезин
Эртем биле өттүр көргөш, үндүр чалап,
Эгээртинемес элбек курлал мөөңнээн бис.

Ол, найыралдың чуртка төнмес сөңү,
Ол, найыралдың салгалдарга белээ.

* * *

Каткы, чугаа, ыры, хөгжүм, дааш-шимээн,
Кандыгны мен дыңнаваан мен. Хөглээр, хөлзээр...
Казыргылыг чайык, шуурган бойдус кылыы
Хайыра чок девидедип келир чүве.
Ынчалзаяок, шүлүүм бижий бээримге,
Ынчан меңээ ол-даа шаптык катпас ийин.

Ырак, чоокта делгемнерден ээн, шыпшын,
Ындыг черни кижии кайыын тыва аарлаан...
Ырга, даглар, шынаа, хөлдер, хемнер шупту
Аялгазын, тускай үнүн үспес чүве!
Ынчалзаяок шүлүүм бижий бээримге,
Ынчан олар меңээ харын бодал немээр.

Успа-Хөлдүң эринге-даа барып чордум,
Улуг-Хемниң баштарынга чоргулаар мен,
Элезинниг хову кежиң эрткен-даа мен
Элдеп янзы шимээргелдер бар боор чүве...
Ынчалзаяок шүлүүм бижий бээримге,
Ынчан харын соруум дендей бээр ийин...

Кавказ даанга Ахун бедийн база тептим,
Кара-далай дендий чалгып, хөлзеп чытчык,
Шуужуп турар булуттарга ужуп четтим,
Шугул чаңнык кызанайнып чааргаар чүве...
Каяа-даа бол шүлүүм бижий бээримге,
Хамык бойдус мени деткип, сүмелеп кээр.

СЕТКИЛДИҢ ИӨРЭЭЛИ

Совет оран улуг, делгем. Каш-даа чылда
Чорук кылып эргизимзе, дооспас мен.
Совет чонум сая-сая, назыда-даа
Чолуксумза, четче душчуп четтикпес мен.

Улуг боорда, удаалажыы турбаан оран,
Уран сөске шүлүкчүлөр чуруп төтпээн.
Көвей боорда ишчи мерген, маадыр чонум
Хөгжүмчүлөр аялгага ойнап ханмаан.

Дайзыннарга төөгү шагдан дүжүп бербээн.
Өлүм чокка тулчуп, тиилээш чолун салбаан,
Дарлал бекти үзе шапкаш, чыргалаңнын
Өшпес одун өртемчейге чалбыраткан.

Мавзолейде мага-боду мөңгөжирээн
Баштынчывыс, чаяакчывыс улуг Ленин,
Келир өйнү эчис хандыр, өтгүр көргөш,
Кеди чагыын чазыг чокка номнап берген.

Чүү-даа дыынмаан маадыр Москва Кремльден
Коммунистиг партиявыс бисти баштаан.
Чүс-чүс аңгы дылдар дамчаан кыйгы, айтыы
Коммунизм дээди шынын бодараткан.

Нарыдажып, өскележир чаңчыл билбес
Найыралда доңнаттынган аймак чон бис.
Чүрек бүрү маадыр сорук кадагалаан
Чүү-даа бергээ торлуш дивес чүткүлдүг бис.

* * *

Үптөкчилер чаза баскан тыва черим
Үүлө багын чүс-чүс чылда көрүп чораш,
Чырык буянын Октябрьның ачызында
Чыргалаңнын ораны боорду болган.

Ады, сураа тывылбастап черликшииже
Азып, түрээн Тывам чону — ССРЭ-нин

Аймак көвей бүлезинге бактаап киргеш,
Аас-кежик дээди чолун ынчан тыпкан.

Октябрьга, Партияга, Ленинге
Кызыгаар чок четтиргенин илергейлээн
Омакшылдыг, чалгыннанган уран ырлар,
Кыңгырашкан каргыраа, хөөмей чуртум долган.

* * *

Чангыс эртер, дагыннаваз назынымны
Совет чуртка чыргап чурттаар — дээди кежим.
Чайлаш чок кээр Коммунизм ниитилелин,
Чогутчур дээш туржуп чоруур — чолум бедии!

Экер-оол Кечил-оол

САКТЫП КЭЭР МЕН

— Хамык айлар аразындан
Эпти майны мактаар сен?— деп,
Каяа-даа бол, чугаа эреп,
Элдепсинер өөрүм бар.

Ойнай-сылдай сөглөвөс мен,
Ойзуп-кыйзып оргулаар мен,
— Үнээргетпейн, чугаала!— деп
Үглөп келген тургулаарлар.

Элдеп-чиктиг айтырыглар
Эндерлип кээр, хоранныг-даа:
— Байыр-чыскаал хөй-ле боорга,
Майга ынааң ындыг бе — дээр.

Дүжүмдө чок чүвө дыңнааш,
Түвөксинер, хорадаар мен.
Чажыдымны өнүктөрим
Чадашкаштын тарай бээрлер...

Чалы шаамда ынакшылым
Чаагай майда тыпкан болгаш,
Ажыг кыжын доңгаштын-даа
Ашак бодум сактып кээр мен.

Дөртөн чылдар төнчүзүндө
Төөгүлүг үе келген:
Шуйга колхоз тургустунуп,
Сууржуп, хөгжүп эгелээннер.

Мөңгүн-Тайга, Шуйнуң чону
Мөөңнежип, күжүн каткаш,
Чаагай үүле кылып турда,
Чалыы Оскур анаа орбаан.

Чараш-Дашка, Бавыдайга,
Чаңгыс-Терек, Каргыга-даа
Чылдар нүүрүн көвей көрүп,
Чылгычылап чоруп турган.

Шуйнуң кызы—Манык-биле
Чуртталгазын каттыштыргаш,
Ниитиниң ажылынга
Идепкейлиг киржип келген.

«Колхозунга хойжу боор» деп,
Хостуг күзел боттанганда,
Каш-ла чылдар мурнунда-ла
Кадарчылап эгелээннер.

2.

Кыштаар чери — Буга-Унну,
Хыраа-шангы Барлык эрии.
Уйгу-дыш чок болбас болза,
Улуг чутка таваржып боор.

Тоску беш чыл дөрткү кыжы
Доңат-сооктуг, шириин болган.
Хоолулуг чем, сизген-ширбиеш
Коданынга четчир турган.

Ийи дугаар бригаданың
Идегелдиг хойжузу боор
Салчак Тойбу — адаанчызы,
Чарыш салып соругдашкан.

Хүлээлгезин күүседир дээш
Күжүн Оскур харамнанмаан.
Ажыл-иштиң үре-түнү
Адышта дег көстүп келген.

Чүс баш хойдан чүс он дөрт
Чүзүнү ак хураган ап,
Үш кил дүктү хойдан кыргып,
Үжүүр хунаап Оскур тиилээн.

Оскурларның чедишкени,
Ады-сураа чаңгыланган:
Ону чүгле Шуйда эвес,
АССР чону билир.

Кызымаккай малчыннарның
Өөрүшкүзүн кывыскан дег,
Өөнүң иштин чырыткан дег,
Кызыл вымпел чайнай берген.

Улуг үүле кылганы дээш,
Оскурларны чону деткээн:
Уруу Күнзең мурнакчылар
Одуруунче депшип үнген.

Бурунгаарлап хөгжүп орап
«Мурнакчының» төлээзи бооп,
Херээженнер хуралынга
Кежээ Манык киржир болган.

Лопсаңчаптын, Үрүлениң
Оруун истеп чоруп орап
Оскур Салчак Наадымче
Омак-хөглүг аъттаныпкан.

3.

Чайгы бойдус чаъстап, хүннеп,
Шакта чеже хуулбас дээрил.
Аалынга артканнарга
Амыр эвес үе келген.

Дээрде булут, салгын-даа чок
Тергиин аяс, чылыг эртен
Кончуг ынак иешкилер
Хоюн малдап чорупканнар.

Ак-куу булут көшкен ышкаш,
Чажывыткан чинчилер дег,
Айыраң чайт көвей сүрүг
Чаптып оъттап шөлээн чораан.

Дендii изиг киткеп кээрге,
Девээлээштиң тургулапкан...
Чаъстың кээрин сагындырып,
Салгын-сырын дыңзып орган.

Соңгу чүктүң дагларындан
Союп үнген кара булут
Алдын хүннү дуглавышаан,
Ак-көк дээрни шыва берген.

Тиг чок дээрде оттар чайнап,
Диңмирээшкин чыжырткайнып,
Суксаан черден доозун үндүр
Суггур чаашкын куда берген.

Кызаңнаашкын. Диңмирээшкин.
Кым-даа чок ээн черниң чери.
Иешкилер Манык, Күнзен
Иштин-хөңнүн чугаалашкан.

«Авашкылар бис-даа мынчаар
Амывыс-даа берип чыткаш,
Колхозувус ниити малы —
Хоювусту ышкынмас бис».

Халап болган: чайык дендээн,
Чарыктардан, чоогалардан
Чара тепкен кызыл суглар
Хамык черни шыва берген.

Шак бо берге, ширин өйдө
Чассыг, ынак иешкилер
Сезиглел чок хөкүн дозуп,
Сеткил маадыр базып турган.

4.

Чаъс-даа септээн. Булут тараан.
Чайгы хун-даа ажып чыткан.
Черниң каазы аяс дээрде
Челээш болуп чуруттунган.

Шырынныккан хой маңнашпышаан,
Сынны ажып, ыраар четкен.
Иешкилер дайгыргылап,
Изиргенип сүржүп орган.

Қанчангаш-ла көрүптерге,
Хойнуң бажы эглип келген,
Хаяларлыг сирттер-биле
Оскур дозуп чоруп орган.

Ужа-тура иешкилер
Уткуштур-ла маңажыпкан.
Оскур база оларынче
Ойну куду челзивиткен...

5.

Барлык, Шуйдан дамырланган
Базарактың буга уну.
Чай чок ажыл хүннү үдээн —
Сараат салган ийи кижиге.

Оранчоктан танып кагдым:
Оскур биле оглу Кара-оол.
Амырлажып, мендилешкеш,
Ажылын дорт чугаалады:

— Хураганга, төрээн хойга
Курлавыр чем — сизген херек.
Оглум-биле эмеглежип,
Он беш тонна кылдым — дигеш,

Аныяксы хөлчок малчын
Делгем хөрээн хозаткылап,
Дээскиндир чайлаан, аалын,
Айбыр туткан оглу көргөш:

— Малчын боору кижилерге
Маадырлыг чорук болур.
Берге көрбейн маадыр болбас,
Белен ажыл турбас! — дээштиң,

Эрес хойжу Оскур Салчак
Эртенги даң хаязын-даа,
Улуг ажыл чаа хүнүн
Уткуурунга белен туру.

6.

Аныяктар, кырганнар-даа
Алгыг-делгем клуб долган.

Социалистиг чарыштын
Шолбаннарын шаңнап турган.

— Хойжуларның аразындан
Оскур Салчак тиилеп үнген,
Чазаавыстың шаңналын аа
Чалап алгаш, тыпсыыл!— дээрге,

Амыр-дыш чок ажыл-биле
Аас-кежиин чаалап алган
Бистиң өйнүң маадыры
Президиумче базывыткан.

Кылган ижин чырыткан дег,
Кызыл Туктуң ордени-даа
Оскур Салчак хөрээн каастап,
Оңмас алдар демдээ болган.

Куулар Сарыг-оол

АРАТТЫҢ САКТЫЫШКЫНЫ

Черлер санай чаартылганы,
Шеми-Хемниң хөгжүлдезин,
Чурттап эрткеш көрген, билген
Чуртталгадан арыннары

Төпте келген кырган-ачам
Төөгүп берген ындыг чүве.
Кырган кижиге хөөрөп орда
Кыймыш дивейн дыңнап ордум.

Хавак дургаар дырышкактар —
Амыдырал арттары ол.
Калчан башта буурул дүктөр —
Назы-харның истери ол.

Аравыска болган чугаа
Аккан хем дег саарлып чорда,
Агитатор — телевизор
Ара үзүп, шалтык катты:

Телевизор арнында бо,
Диктор уруг хоюг үнү —

Делегейде болушкунну
Делгеренгей дамчыдып ор.

Кырган-ачам ону көргөш,
Кайгаанындан аксын ажып,
Хынамчалыг дыңнап оргаш,
Каттырыпкаш, чугаалай-дыр:

— Эңме-сан чок хуулгаазын
Элдеп чүве тургулаар аа?!
Бо дег бичии хааржак безин
Бодап четпес чажыттарлыг.

Амгы шагның ажы-төлү
Тывынгыр-даа, эртемниг-даа,
Аайын тыппас, нарын, берге
Тывызыкты сала бээр-дир.

Ада Ленин номнап кааны
Амгы шагны бодум чурттап,
Түрегделдиг чылдарымны
Дүште-даа дег, сактып кээр мен.

Сеткилимде таңма болган,
Чеже төөгү бодалымга
Казыргы дег дойлу бээрин
Кайыын бодап билир силер.

Амыдырал каазын көргөн.
Ажы-төлүм — шуптуңарның
Өөрүшкүлүг чуртталгаңар
Өгбөцөрни өөртү бээр-дир.

Тыва черге туруп көрбээн
Дыка элдеп этти көргөш,
Сагыжымга бир-ле төөгү
Чайгаар шургуп кирип келди:

...Даглар-биле кажааланган,
Ыжык черде, кыштаг аалдан
Даңгаар эртен хоюм сүргөш,
Ыржым кежээ чанып турдум.

Чыккылама кыштың соогу
Чывар хадын үргүлээрге,
Кызыл чаагың билбээниңде
Кылайты-ла агара бээр.

Күзүнгү дег төгөрик хүн
Хүрең-кызыл херел тыртып,
Барыын чүктүң дагларының
Бажын ажыр бадывыттар.

Кара хевис көжегелиг
Караңгы имир дүжүп чорда,
Каш чүзүн малың сүргөш,
Кара-Дагже углаптар сен.

Инчеекте хураганнар
Иелери мени сүрөп.
Олчалыымдан сеткил өөрүп
Омак-сергек чанып кээр мен.

Каттыраңнаан өөр сылдыс
Караңгыны чырыда бээр.
Дүне безин уйгу-дыш чок
Дүймөп, хөлзөп эгелээр мен:

Төрүүр четкен хойларымның
Дөгөрезин эргип көргөш,
Харын ынчан дыжым бодап,
Харамдыгып удуй бээр мен.

Имистелчек денниң чыры
Имирээрти кыпкан турда,
Чамдык кежээ даалы ойнап,
Чалгаа чазып оргулаар бис.

— Хаан-Херети кушту туткаш,
Кыштаавыска эkkээр болза,
Кайгамчыктыг чырык ынчан
Кырывыска хүннеп кээр ийик.

Ону көөр дээш чыылганнарның
Омак-хөглүг чугаа-сооду
Ээнзиргей аалывыска
Эртен, кежээ үзүлбес — деп,

Кадайымның баштактаны
Харын шуут-ла шынзыг болду.
Орай кежээ өөвүске
Отта быдаа хайнып турда,

Даалылап, кажык адып,
Таваар ойнап олурган бис.

Хенертен-не даштын ыттар
Чаңгы үндүр ээрип үнгөш,

Кедээвисте тейжигөшчө
Чаржып алгаш чоруптулар.
Далаш-биле боомну алгаш,
Дашкаар үнө халып келдим.

Карактары херелденген,
Кара чүвө ыдып ора,
Оңгар черже кирген соонда,
Ол-ла хевээр сураг баарды.

Өвүс ишти ону көргөш,
Аайын тыппайн, коргуп-сүртеп,
Аразында сымыранчып
Өгже дедир шуужуптулар.

Шак ол угже дааштаарынга
Чактыр боомну белеткээштиң
Холум чайгаар сириңайнып,
Корга аарак көрүп ор мен.

Ийи караа шуру кызыл,
Демги чүвө кадыр черже
Ийи удаа чүткүп үнгөш,
Дедир ынаар чашты берди.

Боом чайгаар дарс диди,
Бодум база аймай бердим.
«Кижиге адып кааптың» диген
Кыйгы үндөн улам сестип.

Кижилерзиг дүрзүлөрдөн
Кызыдыр-ла коргуп турдум.
«Ээй, ашак! Орталан моң,
Ээдергей кижиге сен бе?!

Ат-ла кылыр частың аа!» дээн
Арбанывыс даргазының
Аймап-хөлзээн чугаазындан
Ам-на харын чүгээртедим.

Келген улус сезингензиг
Мендилешкеш, өгже кирди.

Хейде човап, девидексеп,
Кезек када дашкаа турдум...

— Болгаамча чок арат бисти
Боолап каар часты аа — дээш,
Танывазым сарыг кижиги
Таакпызын менче сунду.

— Алыс боду калбак кара,
Ала караа — кызыл көс дег,
Араатан-на чоруп орду,
Аайын тыппайн боолаптым.

Силер канчап ынчаар көстүр
Чиктиг, хөктүг улус силер.
Элдептиг-ле чүве-дир — дээш,
Эшке хары таакпы сундум.

— Оттуг-терге дөшке келгеш
Оон ыңай чорбайн барды,
Ону канчап билбес сен — деп,
Орган кижиги каттыра-дыр.

— Богда өршээ! Ону кижиги
Бо-даа турза кайын билир,
Аза-бугу ирги бе деп,
Аажок-ла кортувус — дээш,

Кадайым-даа өөрүшкүлүг,
Хайны берген шайын эзип,
Аалчыларга чемин салып
Аажок-ла хөлзөөн туру.

Ажыл-ижим, чуртталгамны
Айтырып ап хөөрешкеш,
Даргаларым келген херээн...
Таныштыргаш чорупканнар.

Бистиң черге шаанда шагда
Бир-ле дугаар чычаан кээрге,
Ынчаар уткууп алган мен ийин.
Ылап шынныг төөгү чүве.

АВАМГА

Хаяалыг хүн өртемчейге турбаан болза,
Хайым иштиг амыдырал турар деп бе?
Хайыралыг авам чаяап кагбаан болза,
Хамааты бооп чоргаар чурттаар шаам бар бе?

Авам аазын эмген болгаш кадык-шыырак,
Ажыл-ишке холум дыңзыг, шалып-тыр мен.
Дажыг хем-даа оруумну дуй моондактаза,
Дадай дивейн чара чүткүп кеже бээр мен.

Ынчаар мени бүгү чүүлге сорук кирип,
Ынакшылым, сүмелекчим болуп чор сен.
Сени йөрээп, эки күзел сөңневишаан,
Четтиргеним илередийн, ынак авай.

АЛДЫНАЙ

Хүнден хүнче өзүп-мандып орарың
Аваң менээ өөрүнчүг-дүр, Алдынай.
Хүлүмзүрөөн бопугур ак шырайын
Аажок чаптап көрүп чор мен, Алдынай.

Амдызында чадыккалак чаш-даа бол,
Алызында эштиг-өөрлүг кежээ чору.
Эртемнерниң далайынче хандыр эштип,
Эргим чурт дээш бүгү күжүң өргү, кызым.

ДӨМЕЙ-ЛЕ

Дазылданып черден өзүп үнген
Талды, көктү, чечекти-даа көөрге,
Авазында хини тудуш доннашкан
Азарганчыг бичин чашка дөмей-дир.

Хүннүң алдын херелдери суйбаарга,
Хүлүмзүрүп эргештелип таалай бээр,
Дөргүн черниң аржаан суунга секпереп,
Дөзүнден бээр чулук тыртып, сорарлар.

Өзүп-мандып чурттап турар болганда,
Өлчейлиг чаш, үнүш-даа бол, дөмей-ле:

Аас-кежин, чырык хунну, тайбыңны
Амыдырал шөлээн боорун күзээрлер.

ЫРЛАЙ БЕРДИ

Шенне чечээ частып үнген оймак черге
Селгүүстээр дээш кежээликтей чеде бердим
Арыг агаар хандыр тынып, дыштанмышаан,
Айлаң-куштуң хоюг үнүн дыннап ор мен.

Часкы бойдус кайгамчыктыг чурумалы
Сагыш-сеткил өөртүп келир эргим болду.
Дөспөс чүрээм уран ырга сорук кирип,
Төрөөн чуртту алгап-йөрөөп ырлай берди.

ЧУРТТАЙ БЕРЭЭЛ

Омак, хөглүг өөрүмнүң аразындан
Онзаланып көстүп чоруур бүдүжүңгө
Кым-даа кижээ айга чедир ынакшываан
Кыстың чүрээ алзыпканын эскердиң бе?

Чаңгыс суурда сээң-биле кожа чурттап,
Чараш чаңың хуннүң көрүп чорзумза-даа,
Шынчы чүрээм ханызында ынакшылды
Шыны херек, сөглөптер дээш дидинмедим.

Агым хем дег, шапкын хөгжөөн амыдырал,
Аас-кежик, тайбың иш-даа — чолувус-тур.
Сагыш-сеткил хөлзедип каап чорааш канчаар
Салымывыс каттыштырып, чурттай берээл.

ЫНАК ЭЖИМ ӨӨРЕНИП ЧОРУЙ БАРГАН

Черниң кара хөрзүнүңгө эргеленгеш,
Семдерертир үнүп келген кырган терек
Сарым биле үргүлчү-ле болчаг кылыр
Чаглаавыс бооп, бисти чоргаар уткуп турдун.

Ынак эжим өөренип чоруй барган...
Хөөкүй терек сээң-биле ында-хаая
Ырак черде эргимимни сагынмышаан,
Хөөрежип, сеткилимни часкарап мен.

Эртемнерниң дээдизин чедип алгаш,
Эжим катап суурунче эеп келир.

Хөйнү көргөн кырган терек дагжавышаан,
Хөглүг-омак бисти дагын уткуп алып.

ЧАРЫШ САЛЫП АЖЫЛДААЛЫ

Тайга черге кара чаштан өскөн болгаш
Даады-ла хүрен-кызыл шырайлыг мен
Даңгырактыг эжим сеңээ ынак болгаш
Даады-ла кады чоруур күзелдиг мен.

Алдын ышкаш ынакшылдың эге ужуу —
Арыг шынчы ынакшылды улам каңнап,
Салымывыс донун каткаш, эптиг-демниг,
Чаагай ишке чарыш салып ажылдаалы!

Кускун-оол Хертек

МООЛ ӨННÜККЕ

Аалчы эжим, моол өннүк,
Акы-дунмаң сурап келдин.
Совет Тывам ыры-шоорун
Соккан чүрээм сеңээ тутсун!

Аңгывыс-даа аңгылашпас,
Ашпас хүн дег чурттарлыг бис.
Алып, бээрин харамнанмас,
Акы-дуңма сеткилдиг бис.

Ленин биле Сүхэ-Батор
Эге салган найыралдан
Изиг ынак, ханы төрөл
Эжишкилер апарган бис.

Алызындан найыралды
Ада-өгбем база каңнаан.
Кобдо болгаш Толбо-Нуурга
Хосталганы чарлашканнар.

Ол-ла хүннер төөгүден
Оңуп читпес алдар болуп,
Бөгүнгүнүң харылзаазын
Мөңгедидип турары бо.

Ленин биле Сухэ-Батор
Сеткилиниң чылыы синген
Изиг ынак, ханы төрөл
Сергек ырдан ырлажыылы.

Аалчы эжим, моол өнүк,
Аалынга дег хөглеп олур.
Ажык сеткил, шынчы чүрек
Аялгазы чаңгыланзын!

КАДЫ СОП ЧОР

Ажыл-иштиң чымыжынга эрезиңни,
Амыдырал шапкынынга бүдүштүүнү
Хүннүң чыгыы танып, билип алганымдан
Күзелимниң күжү, соруу сенде барган.

Аныяк чаш чуртталгавыс тудуштурган
Аравыста харылзаавыс улам шуудаан.
Аас-кежиим адар даңы эжим сенде,
Ажы-биле алдаг чокка сөглеп чор мен.

Ийи холдун, чымчаа — адыжымда,
Ишти-хөңнүң илерели — сагыжымда.
Чүү-даа чүве чарып болбас сорунзалыг
Чүрээн-биле чүрээм чаржып кады соп чор.

ДӨРТТЭЭН ШҮЛҮКТЕР

* * *

Қыстың чүрээн, чолум каткаш билип алдым,
Көс чок одаг өөскээни дег, сеткил ханды.
Қылын дошта шугладыпкан дамырак дег
Көзүлбес оол, мени ырлап чораан-дыр сен.

* * *

Чурттаан назы узун-даа бол,
Қылган чүүлү эвээш болза — чылдар хоозун.
Чуртка өргээн минута-даа
Қызыгаар чок ынакшылдың илерели.

* * *

Эки сеткил кежик тарыыр үрезин бооп,
Кижилерниң идегелин шынзыдар.
Эрес-омак чүрекке ыр чуртталганың
Гимниси бооп мөңгежиреп бодараар.

* * *

«Дыңнап өөрөн — билиг алыр чадаң ол» деп,
Дыка-ла шын чагып чордун, эргим ачай.
Улус чонум чагыг-сүме сөстөринден
Угаан кирип, медеделим быжыгып ор.

Владимир Серен-оол

ИЙИ СОНЕТ

Кадыр сынның меңги шыпкан сиртинге эвес,
Хайым хоорай сесерлиинге таныштывыс.
Шалың суунун бүрүлерде кылаңнаажын
Чарашсынып, чаптап көрүп турдуvus чоп.

Сырын келгеш, сыпты чоорту өпейлээрге,
Шыксыг агаар думчукка кээп айдызады.
Мөңгүн ышкаш мөндүңнешкен дамдыларны
Мөгген бүрү «хендирбезин» хертейтипти.

Черже шиглей кылаш диген эртинени
Чечек дораан саглаш кыннып дозуп алды.
Хензиг аяк — коңгураада доктаан дамды
Херелдендир алмаз ышкаш чайынналды.

Аас-кежи, ынакшылдын аржаан-чулуун
Алдын дашкаа дозуп ижип чоруул, сарыым.

* * *

Хүрең-кызыл шырайлар-даа сагындырар,
Күзүрүмүн түлөп каапкан кезек дүк шет
Мөңгүн хыраа — чайыр-биле шыптыныпкан,
Бөгүн дораан кудазы боор кыстар дег тур.

Кара талдың шыргай үнген чиирбейи дег.
Карактарың хаажылаан кирбиктерде

Кышкы сооктуң хуулгаазын чурукчузу
Кылаңнашкан, нарын хээлер сииливитти.

Идегелдиг ынакшылга төлөптийинни
Ижин-кара чогу-биле сөглөп турдун.
Чалбырааштыг чылыг сөстөр чалынындан
Сарыым каастаан аккыр хыраа эрип туржук.

Мөңгүн хыраа чараш-даа бол кеди чок тур.
Мөңгө часка ынакшылды деңнеп артайн.

Доюндуп Биче-оол

УТТУНДУРБАС ХҮНҮМ

Кызыл шөлге чеде бергеш базарымга,
Кылажым-даа чаягаар-ла оожумнаар.
Башкывыстың мага-бодун кадагалаан
Мавзолейже шуушкан чонга каттышкан мен.

Улуг башкы Ленинниң бодун көөр деп,
Улуг-Хемниң бажы чурттуг оолдун мээн
Сактып чораан күзелимниң боттанганы —
Шак ол хүннү кажанда-даа утпас-тыр мен.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ЧАГААЗЫ

Чүү-ле кадай төрүп кагган уруг боор сен?
Чүгле сенээ чүден артык ынакшыдым.
Чүге мынчаар шивейлиге бергенимни
Шүлүүм-биле чиге сөглөй албас-тыр мен.

Бөдүүн топтуг ишчи чаңында бе?
Бөрүктенмес чугаа-сооттуг чазыында бе?
Он-на бештиң аяс айы чайыннаан дег
Онза чараш шырайыңның чырыында бе?

Шынын сөглэйн. Амыдырал көргүзе бээр.
Чырык черге ынак эштиг чурттаксаан мен.
Кылаң арыг дамырак дег ынакшылым
Кырым сынар, сенде доннаш билир сен бе?

Чечектерден кызыл чечек меңээ эргим.
Четчип турда черден чулар күзелим чок.

Сеткилимде чаңгыс-ла сен меңээ эргим
Четтинишкеш сенден чарлыр салымым чок.

Күжүр чүрээм ыстатпайн, кергетпейн,
Хүлүмзүрөп менче көрнүп келир сен бе?
«Ынак мен» дээн хоюг чиңге чараш үнүн
Ыры ышкаш кынгырт дээрин дыңнаар мен бе?

ИЙИ БУГА

(Б а с н я)

Хүннээшкинден эъди изээн
Хүрөң, Ала ийи буга
Бустап-мөөрөп, ширик оюп,
Булун черге содаа хөгжээн.

Хондур-дүндүр шелчип келгеш,
Коргутчуп ап чадашканнар
Хөөлбек суундан пактап-пактап
Көржүп алган чыгкылаарлар.

Туруп келгеш база катап
Тулушкаштын туруптарлар,
Хүннүң чыгы адырылбайн,
Күске чедир күжүн төткөн.

Эъди, чаа-даа чеже шыдаар
Эстип-хайлып соглуп калган.
Сарыылы чок ийи буга
Часка четпейн ушулап-тыр.

Адааннажыр үүлгедигнин
Алызы бак болдур ийин.

Чыргал-оол Серен-оол

СОВЕТ ЧАЗААМ АЧЫЗЫНДА...

Чаңгыс харлыг уруум оглу
Чанымда бо чедип келди:
Бопуң-бопуң чаактары
Помидорлар-даа дег кысты.

Кара дозур эрес-шоваа
Карактарын менче көрдү.
Дөңмээм орта тургузуптум:
Дөскөлчогум давып үндү,
Опаң-чипең, орлан-шоваа
Оюн эреп чулчуруп тур.
Коммунизм тудуун туткан
Хостуг, байлак Совет чуртка
Амгы өйде төрүттүнген
Аксың-кежии улуг, оглум...
Чаптанчыг чаш уруум оглун
Чассыдып каап тудуп ора,
Чаа шагның магалыындан
Сактыышкыным дойлуп келди:

* * *

Кезек-кезек кыштагларлыг
Хемчик бажы чуртумайга
Хыраа-харлыг, дүвү-хаттыг
Кышкы эртен төрүттүндүм.
Авайымның аа сүдүн
Амыр соруп таалап чыда,
Хаяа-хүнүм — өөрүшкүм
Караңгы дүн солуй бээрин:
Авам мени «кызыл-дустап»,
Алгырты каап, арлы бээрин
Кавайында шара чаш төл
Кайыын билир турган деп мен...
Хемчик бажы кыштагларны,
Кезип-хыдып, шүүргедээнзиг,
Быдарады, хоозурады
Быжар-дымаа халдап келген.
Лама, хамнар эгезинде
Лаа, чула, артыш кыпсып,
Дүне-хүндүс көңгүредир
Дүңгүр соктап тургулааннар.
Аарыгны эмнээр туржук,
Аалдан аалче харын дажып,
Адак соонда боттары-даа
Амызындан чарлып турду...
Ээнзирээн өгге мени
Эмистиктеп ачам түрэн..
(Угбаларым база хензиг:
Улуглары — дөрт-беш харлыг).
Ием солаан эмистиимни
Ийи-үш хар ашкыже-даа

Бодум холга тудуп алгаш,
Борастанып ээп чордум.
«Өскүзүндөн өлбөс» дижир.
Өглөр, аалдар эки чону
Ээтпек мыйыс эмистинимге
Элээн сүтгү кудуп бээрге,
Оомну когжап, чылыккаштын
Орган черге удуп каар мен.
Чамдыктарның караа безин
Салгын, хаттан соок болур.
Чанчаттынып, көскенирге
Чажым чодуп, чанып каар мен.
Акы-дунма, аал-чон-даа
Ава солуур чүве кайдал:
Хензиимден-не түрег көрүп,
Кээргенчиг өзүп келдим:
Кадарчылап, хөлечиктеп...
Кандыг ажыл кылбадым дээр...
Таныш-көрүш, төрелдерден
Таан эки улус чоруур:
Талыгырга чурттап чораан
Даайым-биле күүйүм менче
Чылыг холун сунуп келип,
Чымчак сөзүн сөглөп берип,
Оолдарының аразынга
Ижиктирип өстүрүп каан.
Оларга мээң четтиргеним,
Изиг ханы ынакшылым,
Авам биле ачамга дег,
Амга чедир солуттунмас:
Чонумнуң чоон оруундува
Чоргуземге азырааннар:
Чаа төрө бактаан соонда
Чалыы Тывам төвүнгө кээп,
Эртем биле чуртталганың
Эге билин аңаа алгаш,
Аревэ, нам, советтерниң
Ажылдарын кылып чордум.
Мээң баскан изим ырак
Пенсиялыг ирей болдум.
Совет чазаам ачызында
Чоргаар, шыырак чурттап чор мен.
Оглум, кызым уругларын
Оожургадып тудуп сра,
Амгы чаштын чолун бодап,
Амыдыралым сактып кээр мен...

...БИЖИП КАГДЫМ

Эрес-оолдуң чагаалары
Эпти-ле мээ чедип келир.
Кандыг чурттап олур сен?— деп,
Катап-катап айтырган боор.

«Эргим сарыым, күзелим» дээр,
Эгелеп аар сөстери бо.
— Канчангаш?— деп, айтырган мен.
— Кадар демдек, харыым ол—дээн.

Энир чылын ээлбес чоржук,
Эки билип чадашкан мен.
— Караамга шуут көстүп кел!—деп,
Харызында бижип кагдым.

...ДУЗАМ ХЕРЕК

Ажыл-ишке холу дыңзыг
Айыыр сыптаар, кадыр таптаар...
Оолдар дег, омак-хөглүг
Орбаа-Сат деп кырган көрдүм.

Алдан үштү ажылгалак
Аныяксыы ам-даа хевээр.
Оглун, кызын баштап кирер.
Онза шалып сигенчиң ол!

— Алдан хардан азырай бээр,
Ачылыг бай чазаам бо-дур!
Артелимге дузам херек,
Ам-даа хөйнү кылыр мен — дээр.

АЖЫЛЧЫННЫҢ СӨЗҮ

Ачам чагыын хажытпас мен
Ажыл-ишчи бүдүштүг мен.
Алдын хүннүң херел чырыын
Ашпас хевээр турзун дээр мен.

Ажыг дерим төкпейн чыткаш,
Алыр-чиир деп сундукпас мен.
Амыдырал каастакчызы —
Алдын холдуг ажылчын мен.

Ада-чурттуң хоойлузун
Алдап болбас, черле хоржок.
Арат-чонга бараан болуп.
Ам-даа кызып ажылдаар мен.

КҮЗЕЛ

Ужар кушту адааргаткан
Уран холдуг ажылчын мен.
Мунган аьдым «Эдеринчи»
Булултарже ужуп үндүм.

Чоннуң берген идегелин
Чогудар дээн чолдуг оол мен.
Өөрээштиң оттуп келдим —
Өггө чыда дүжээн болдум:

Чаартыкчы совет кижини
Чамбы-дипти эргип шыдаар.
Чалгын биске эртем ол-дур,
Чайлыг ушкаш чедип кээр мен.

СОЛУН КӨРГЕШ...

Шүлүк парлаан солун көргөш,
Чүрээм шимирт кыныны бээр-дир.
Адым дилээш тыппайн баргаш,
Арным кызар ужуру чүл?

Шнур хергеш, чонган чудук
Шугум ышкаш, хөнү болур.
Чогаалдарым катап шүггөш,
Чонга сунар, күзелдиг мен.

ТЫНЫП ТУРАР

Төктүп чыдар кадыр элде
Дөзү божаан терекчигеш
Хемчик суундан дестир дээнзиг,
Кээргенчиг чайганып тур.

Дуза кадып, тынын аар дээш,
Тура тырткаш, тарып алдым.
Дазылдары черде быжыг,
Дамыры соп, тынып турар.

АВАМ БАЖЫҢЫ

Ажыл-албан ужурунда,
Амы-хууда чорук, кылып
Энерелдиг эштин, өөрнүң аразыңга,
Эптиг, ээлдек аалчылар бажыңыңга,
Кандыг аалга кирбедим дээр,
Каяа черле хонмадым дээр!
Ынчалза-даа чашкы шаамдан ижиккеним,
Ынак авам бажыңы мээ эргим чорду.

СУРГУУЛ КЫСТАР

Автобустуг ажыптарга,
Артыш чыттыг Саян сыны.
Амыдыралга ынак болгаш
Арны чазык сургуул кыстар.

Шала кежээ ажыптарга,
Салгыннап кээр Саян сыны.
Чанын орта оруптарга,
Чаңы чараш сургуул кыстар.

Күскээр чайын ажыптарга,
Хүннээректиг Саян сыны.
Күзел-соруу эртем-биле
Хүлүмзүрөөн сургуул кыстар.

Монгуш Көжелдей

ЧАСТЫҢ ЧЕЧЭЭ

Чыргакы хем чечектерлиг дөргүннерин
Чыварлыг кыш, хөвөң дег хар шуглап алган.
Чаражым сээ частың чечээн сөңнээр дээштиң
Чалыы Тывам бүгүдезин эргээш келдим.

Ынчалза-даа орай күзүн чечек онган —
Ырак, чооктан ону дилээш тыппас-тыр мен.
Кайда-чүдө Кавказ чечээн эккеп бээйн деп
Кара чаңгыс ынаам сеңээ азаваайн.

Чүге дээрге чүгле чангыс Тыва черниң
Чүден чараш щенезинге ынак-тыр сен.
Щенне-шайның чаагай чыттыг кызыл чечээн
Сеңээ тутсул, сөннээр дээштиң тыппас мен бе?

Көвей чылдар дургузунда хынаттыңган
Хөрөк-чүрээм ханызынга шыгжап чораан
Ынакшылым чечек кылдыр хуулдургаш
Ынаам сеңээ сунуп берейн, хүлээп ап көр!

Хаяалыг хүн адаан орта кады чурттаар
Кайгамчыктыг аас-кежиин менээ шаңна...
Чангыс катап төрүттүнген назынымда
Чалар от дег ынакшылым сенде чүве.

Ондар Чаң-оол

ДУЖУТ ШӨЛҮ

«Оваа-Сайын, Көжээ-Шыгын
Орай дүне эртип болбас
Оттар кывар, уруг ыглаар;
Ону дыңнаан — дораан аарыыр.

Аъттыг эртсе, аъдын дужаар
«Азалыг» дээш, аал хонмас
Чевег-хөөрлүг, эрги чурттуг
Черле багай буктуг чер» деп,

Дүлгээзинниг лама, хамнар
Дүмбей чонну төөредип,
Бойдустуң ол чажыттарын
Боттары-даа билбес чораан.

Аза, буктуң чогуң билир
Амгы шагның төлү-дүр мен.
Аал хонмас алаак, шынаа
Ажыглалда кире берген.

Оолдуң, кыстың ыры төнмес,
Одаг кыпкан, кызыл туктуг
Оваа-Сайын, Көжээ-Шыгын
Оюп эртпес болу бердим.

Дүне баар мен, улам солун —
Дүжүт шөлү чырып хонар.
Чер-даа, дээр-даа дөмөй сылдыс,
Сеткил ханып, өөрүүр мен!

Чооду Кара-Күске

ТУТТУН, БАЛЫК

Эрик дургаар улус-ла хөй:
Эжинген-даа, чугдунган-даа.
Ынчангаштың элээн хандыр
Ырай бээрин шиитпирледим.

Балыктаар дээш келген черим
Барыктыг сыык — курлактан-на.
Хевим уштуп октавыткаш,
Хемче базып кириплеттим.

Сыырткыыжым шывай каапкаш,
Шыгырт, маажым көрүп тур мен.
Селеш диген ышкаш болган:
Чемнепкенин ам-на билдим.

Уцта шелдим — балыым бо-ла
Удазында дывылап тур.
Чандыр-соора суйбап чоруй,
Чакпа душтан аспаптаптым.

Кадыр эрик кырын орта
Канчап мону чедирерил?
Дажаптарга, ара дүжер...
Дажыглап бээр кижиге болза!

«Салба, ақый!» диген соонда,
Чанымда суг молчурт кынды.
Ээтпекче көре кааптым:
Эрес уруг карбап кел чор.

Оң хөрээ агым хемни
Ооргаландыр чарып чору.
Дозураннаан карактарлыг,
Долбан чаактыг уруг болду

Чаным орта тура дүшкеш,
Шалыпкын кээп дузалашты.

Сактырымга, чүрээм орта
Чаңнык каккан ышкаш болду.

Ам-на кысче балыым сундум.
Аас-даа ажар чай чок болдум:
Терең сугда хиремде-ле,
Дерим чодуп, дүүреп турдум.

Чалты кыс оон эриктиве
Чаңгыс холдап карбаныпты.
«Балыкчы оол, бээр! Бээр!» деп,
Баштан бедик кыйгырып чор.

Шуушкан чалгыг мени шоодуп,
Шулуражып туруп калды...
Дузалаан кыс ам бир келзин,
Туттун, балык! Туттун, балык!

Куулар Сүттүг-оол

ЫРЛАКСААР МЕН

Шеми хемим сырынында
Сергедикчи шынар-ла бар
Чечек, чимис чыды сиңген
Арыг болгаш ындыг-ла бе?

Чараш-карам бүдүжүнде
Часкарыкчы шинчи-ле бар.
Чазык чаңнап, сеткил эдер
Ээлдек болгаш ындыг-ла бе?

Сарыым-чүрээм кады чорда,
Сагыш-хөңнүм чырык чоруур.
Чолдуг иштиң чымыжынга
Човаг-шылаам уттундулар.

Ынакшылым таалалынга
Ырым, шүлүүм ужуун сыптааш,
Ындын хөөннүг чадаганга
Ынак Шемим ырлаксаар мен.

ЫНАКШЫЛ ДУГАЙЫНДА ЫР

Дамырактың тамчык-дажы—
Далайларнын делгеминде

Салым-чолдуң чараш-каазы—
Чаяаттыңан ынакшылда.

Ынакшыл — сеткил-дир,
Ынакшыл — сорук-тур,
Ынакшыл — кежик-тир,
Ынакшыл чокта чуртталга чок.

Часкы бойдус чулук тыртар
Чаагай хөрзүн ие черде
Салбаан чадып чечектелир
Чалыы назын — ынакшылда.

Ынакшыл — боданыг-дыр,
Ынакшыл — күжениг-дир,
Ынакшыл — бердиниг-дир,
Ынакшыл чокта чуртталга чок.

Чүректерде ынакшылды
Чү-даа чүве балай шаппас —
Чүткүл-ссруун бириктиргеш,
Чүгленир күш ынакшылда.

Ынакшыл — чогаадыг-дыр,
Ынакшыл — чаяалга-дыр,
Ынакшыл — өөрүшкү-дүр.
Ынакшыл чокта чуртталга чок.

Чүлдүм Чап

КҮЗЕЙ БЭЭР МЕН

Черниц ырак ханызындан хайнып үнгеш,
Четкен чери—далай, хемнер кирбээн-даа бол,
Шуглак болган чечектерин унун дургаар
Суггарар дээш, ажаанзырап чыткан ышкаш,

Чалчыгаштар, моондактар ажыр шураан
Чалгыглары шаа-биле шулурашкан.
Четчип үнген хаактары салгын, хатка
Четтинчипкен, самнаан турар дамыраам бар.

Сайларында челээш өннүг чараш даштар
Чажыртынмас көстүп чыдар кылаң суглуг,

Чугаазы чаа үнүп орар чаштар ышкаш,
Чулчуруп каап, шуугаан чыдар дамыраам ол

Оомну көргөш, сагыш-сеткил дөстүнмейн баар.
Оюн эреп, сүзүп маңнап туруп бээр мен.
Чанын орта сайзанактап ойнап-ойнап,
Чанар душта чаржыптар бис, шаавыс төнмөс.

Каң-оол Ондар

ЫГЛАПКАН ХАР

Шылбыртың хар, коргулчун дег,
Чытса-чытса мөндүш диди.
Чоогалардан чыраалаан суг
Шоорун салып далажыпты.

Аккыр харым шөлээн кыштааш
Арлып чанар ужуруң чүл?
Чылыг частың тевиинге сен
Шыдашпайын ыглаптың бе?

ЧАЙГЫ КЕЖЭЭ

Чайгы кежээ дүштү.
Чайлагже мал кирди.
Чараш ногаан шыкка
Чаштар ойнааш келди.
Достак-чаак бедикте
Сыыладыр ужа-дыр.
Долбанныг чаагымны
Сырын суйбап эрти.
Чайгы дүн чоруктуг
Часкылар чавыс
Чалгыннардын дүргөн
Чайып ужуп чорлар.

ЯБЛОКОНУҢ АЯН-ЧОРУУ

(Тоол аяны-биле)

I

Аяс кежээ сылдыс санап,
Яблоко ынчан ойнап чорааш,

Боду ышкаш хола-сарыг
Борбак айны эскерил каан.

«Меңээ аалдап чедип кел» деп,
Харын ону чалаан ышкаш,
Бедик булут аразында
Кадыргы дег салдап чораан.

Кадыр-бедик сыннар ажыр,
Қапшал, шапкын хемнер кежир
Яблоко чуулгаш-даа
Ырак Айга чедип чадаан.

II

Қашпагайы хартыга дег,
Қалчан-Шилги дужуп кээп-тир:
— Қанчап Айга чедерил, Аът?
— Кады хаптаал, олурувут!

Арттар, хемнер ажыр маңнаан
Аът-даа Айга чедип чадаан:
— Бо-даа биске алдыртпас-дыр,
Поездиге барып көр — дээн.

III

Аъттан артык оккур маңныг
Поездиге келген иргин.
— Айга мени чедирип көр,
Арга-сүмең берем — диген.

Чинге рельс кыры-биле
Шивеннедир чүгүрзе-даа
Айже Поезд унуп чадаан.
Аэропортче Яблоко ээпкен.

IV

Ак-ак булут ындындыва
Сыыладыр ужупканнар.
Амыраан дег, төгерик Ай
Чылар-чылбас эштип чораан.

— Чылгыннарым хыралгыже
Ужуп келдим, четпес-дир бис,

Чанаалы — дээш, аэродромче
Самолёт-даа ээвиткен.

V

Космодромга Яблоко
Кончуг далаш чуглуп келген.
Скафандрны кедивиткеш,
Ракетага олурупкан.

Яблокону ынчан Чер-даа
Ырак үдөп чыдып калган.
Угбазы Ай аянчызын
Уткуп, хөөрөп байырлап-тыр.

— Аралажып кожа чурттаал,
Найыралды буспаалы — деп,
Даңгыраглыг сөзүн берип,
Даартазында ээпкен-дир оо!

Саая Соскалдай

ТЫВА ЧЕРНИЦ ОГЛУ-ЛА МЕН

Каас-чараш Тыва черниц
Каттыраңнаан оглу-ла мен.
Каттыраңнаан болур дооста
Кара-хүрөн оглу-ла мен.

Хүнү чыраан Тыва черниц
Хүлүмзүрээн оглу-ла мен.
Хүлүмзүрээн болур дооста
Хүрөн чаактыг оглу-ла мен.

Чечектелген Тыва черниц
Сергек, хөглүг оглу-ла мен.
Сергек хөглүг оглу боорда
Шевер ишчи оглу-ла мен.

Эртинелиг Тыва черниц
Эрге-чассыг оглу-ла мен.
Эрге-чассыг оглу боорда
Эртем чүглүг оглу-ла мен.

Оңмас ногаан Тыва черниц
Окпан-чикпен оглу-ла мен.
Окпан-чикпен оглу боорда
Орден кадаан оглу-ла мен.

Охемчик Ондар

СЕТКИЛИМДЕН ЫНАК-ТЫР МЕН

Чайырлыг ак Мөнгүн-Тайга
Чалыыткаан дег көстүп туру.
Чагып каан дег аяс хүнде
Чаражы ындыг оран-на-дыр.

Одарлаан мал чоогунда
Оолдар, кыстар бөмбүк ойнаан.
Кадарчылар кадыр дагдан
Казыргылай челзип кээр-дир.

Ээлеп чурттаан чонун ишчи,
Экер-даа-дыр, Мөнгүн-Тайгам!
Тундразыг Каргы хемин
Тудуг-сууру хоорай-ла-дыр!

Хөлчүктерлиг чавызааштан
Хөвөң тоннуг кижини хап кээп,
Экилежип-мендилешкеш,
Эрес-чоргаар хөөрөп турду:

Аъттар ажаар, чылгычылаар,
Ажылымга ынак-тыр мен.
Чывар-соокта алыспас дээш,
Чылыг хептиг чоруур тур мен.

Чаъстаар, хадыыр, доңат дүжер,
Чаңы дошкун оран болгай.
Чайы безин ындыг-дыр — дээш,
Чазыы аажок хүлүмзүрдү.

— Мөнгүн-Тайгаа келиринде
Бөргүң, тонун кедип ал — дээн.

Мөген-Бүрен малчынынга
Мөгейгештиң холун туттум.

Көктүг чайын эривестээн
Хөртүк, меңги, булут бөрттүг
Сериин черниц улузунга
Сеткилимден ынак-тыр мең.

Монгуш Кенин-Лопсан

ТЕНИЦ САМЫ

Романдан эгелер

КУРУГ ОРУН

Баштак-оол башкы оолдарның удуур өрээлинге даңгаар эртен кирип келген. Соңга караандан ҫырык шору шонуп кел чыдар. Оруннарын одурту ончалай аарак көөрге, чаңгыс-даа куруг орун чок болган. Ада-чурттуң Улуг дайынынга эки турачы дайынчы бооп киржип чораш, база катап башкы ажылынга кирип алганын ол кончуг түвексинип турар апарган үези ол чүвең иргин. Чурум үрээп солдат болза, бир хемчег алгай, ийи удаазында хоржок болза, бажыңнап безин болур чаңчылга өөрөнгөн болгаш, черле шыңгыы негелделиг кижичораан. Өскүстөр школазынга башкылап киргеш, чурум үрээп оолдар-биле тааржыр ажылдың ёзулуг уг-шиин эки тып ап шыдавайн турарын бодунуң багы кылдыр санап турган. Баштак-оол башкы оруннар аразын одуртур кылаштагылааш, чүгүртү көрүп бар чыткаш, азыгда орунга кээрге, хөвөңниг чоорган опагар болгаш сыртык кырында мүн-не кижибажынга дөмейзимээр бир-ле чүве карарып чыдар болган. Сагыжы кайын эндээр ийик, чедип кээрге, эргижирээн хөм бөмбүктүң иштин орта номнар, кыдырааштарны шала дартайтыр суккулааш, салып каан. Чоорган иштиндиге холун сугарга, чылыг болган, мырай чоокта чаа дургуннаан дээрзи оон-на билдине берген.

Шагынче көөрге, чеди шак чедер чыгаан.

— Тургуланар, оолдар!— дээрге, орун бүрүзүнден чаңгыс-чаңгыстап тура халышкылаан. Кара суугу чанында бир орундан кижичораан, ол хиреде ооң чанында оолдар ону башкызынга көргүспезин бодап, арай дуглай тургулапканнар.

— Силер чоруптуңар, Баштак-оол Борбакович. Бис орундөжээвис кылайтыр эдип каар бис!— деп, бир оол ырлай аарак чугаалаар болган.

— Бо оруннуң ээзи кайыл:

— Дүүн кежээ чыдып алган-на кижги болгай.

— Чаныңарда оруннуң ээзи кайыл?

— Та. Дүүн силер бсдуңар ончалап кааш, чоруптуңар чоп.

Башкы ол орунга чеде бергеш, база-ла чоорган иштинди-ве хол сугарга, чылыг болган. Оолдарны сезик алыктырбас дээш, Баштак-оол Борбакович чымчак-чаагайы кончуг хүлүмзүрүп каан.

— Дүрген чунуп алыңар. Чемненген дораан клазыңарга баар силер шинмө — деп чагып каан.

— Бөгүн чартык улуг-хүн-не болгай. Бо кежээ дайын дугайында солун чүве чугаалаар болзуңарза, ынчангай-ла бис — деп бир элээди оол мындыг болган.

— Чугаалаар мен. Дөгереңер улуг залга чедип келиңер. Силерниң араңардан чангыс кижги келбейн баар болза, чугаам уланчызын даарта кежээ ыдар мен — деп, оолдарны таратпас аргазын хереглей берген.

— Баар бис, башкы! — деп соңнуг-мурнуг алгыржып кааннар. Оларның аразындан бир бүрүшкөк кулактыг оол демги ол ийи дургуннуң дугайын чугаалаар дээрге, чанында турган эжи чудуруун көргүзүп каан.

Сургуулдар хемдиге маңнажып кирип каар аразында Баштак-оол Борбакович бажыңынче кылаштагайын, школа таңныылының өөндүве дүрген-не басыпкан. Ооң аъдын ачылап мунар, ызырныр болза, хөлезилеп мунгаш, дургуннаан оолдарны ызырты сүрерин бодап бар чыткан.

Өг чанынга четкелек чорда, таңныыл ашак Хертеш-Шилгизин арыг кыдыындан чедип кел чораан. Бажын дозуп келген дораан амыр-менди солушкаш, аъдын ачылаан. Ашак карашору. Ооргазынга эзер урдунмас аът, ынаар аалга баар чоруум бар суг-суг дигилеп, былдамыштаар болган. Баштак-оол кончуг сагыңгыр кижги болгаш Чадагбанны дуурайлай каапкан.

— Чүнү көрүп хонганың ол? Ийи сургуул читкен-дир. Улустуң чаш ажы-төлү озал-ондакка таварышса, канчаар сен? Сени тудуп бажыңнаай. Доп-дораан ол оолдарны тып эккел — дей каапкаш, кылаштап ыңай болган.

— Орта кижги сен бе, башкы, оюн-баштак билбес. Мен чүгле ооргазынга эзер салдынамас аът дидим. Ужаңар-ла шыдаар болза, мунуп алгар даан — деп, таңныыл ашак корга берген.

Баштак-оол тура дүшкен. Столовой чанында бир оол ак туң этси берген.

— Эртенги чем медээзин дыңнап тур сен бе? Мени сургуулдар сүре берген деп башкыларга чугаалап каг — деп чоруй Хертеш-Шилгини чавыдактапкан.

— Кончуг хоюган аът, кичээнип чор — деп, Чадагбан ашак соондан алгырарга, хая безин көрүмээн.

Башкының сагыжы далажыксап чоруур, ол хиреде Хертеш-Шилги, даваннарында аар даштар баглагылап каан дег, дөңгүп-дөңгүп эленээр болган. Быктындыва тепсенирге, чүгле бажын согаңнадыр. Саарындыва дын ужу-биле дазыладыр каккылаарга, чүгле кудуруун шырбанып каар. Бир-бир бодаарга, Хертеш-Шилгиниң чоржаңы чадаг кижиден чер ылгашпас болгу дег сагындырып кээр. Хөөкүйнүң чангыс аъды чоржаң, ынчангаш-ла оозун чедип чорааш, ал-боду Чадагбан деп шолага четкен амытан-дыр деп, кээргеп чораан. Арай боорунда шык кыдында сараатка чедип келген. Ыя аразында кичээл эрттирер шагы база чоокшулап келген. Канчап билир, сараатта хонган чадавас дээш, оруктан аъдының аксын ээй тырткан. Хар-хыраа дүжүпкен, соондува көөрге, аъдының изи чаш харда чүве дег, тода-тода көстүр болган. Сараатты долгандыр ис кескен: ынаар кирген болгаш үнген аян билдирбес болган. Чоорган ишти чылыг болганын сактып келгеш, пат кайгай берген. Ол оолдарның орнунга өске оолдар хонгаш, эртен башкы кээр душта үнүп чорууй барганын хаайынга безин какпас турган.

— Тургулаңар, оолдар!— деп сегиртип алгырган. Шип-ле шимээн. Куулар башкы база катап сараатты бир долгандыр чорткан. Аъды арай чыт тыртып, хажыыландыр кылаштаар, ол хиреде каракка көстүр чүү-даа чок болган. Сарааттын кажазын ак тал-биле өрүп туткан, ооң кыдынга шарылар өгенип-өгенип, черни касканнап-даа тургулаан. Чанында талда саасканнар мыжырткайндыр эткилээн, хирези бир-ле чүве эскерил каанзыг. Ынаар көре кааптарга, кедээзинде хавак баарында бир дилги күскелеп чораан.

— Дилгини!— деп чугаалангаш, Баштак-оол аъдын шеле соккан, оозу сарааттыва чүткүүр болган. Дургун-оол биле Кертикпен башкызының дилги дугайында чангыс сөзүн дыңнааш, дөстүнмейн барганнар. Сараат иштинден соңнуг-мурнуг үне халчырга, Хертеш-Шилги хеп-хенертен хойгаш, ыңай боорга, башкызы черже ок-кадалдыр барып ушкан.

Ийи оол хөк бодап каттыржы бергеннер. Башкызы чытсала чыдар болган. Хертеш-Шилги мунуп чораан ээзин хоюп каапкаш, кажаның дөрүнче халааш, халагар сигеннерни испиктеп турар болган. Кажан-даа аъттан ушпайн чораан Баштак-оол хей черге чоржаң болгаш хоюган аътка октадып каапкаш, харлыгыл чыткан. Чүве чугаалаар дээрге, хөрөк кагылар. Ийи оол башкызындан дүрген дескеш, Хертеш-Шилгини мунуштар бодааннар. Ол аъттың чанынга баарга, мырай чагдатпас: ызырар деп баар, бичии ырай бээрге, сиген чип туруп аар бооп-тур.

Кара-дондак чер адаартан хаарып келген, харын оон онгарлып келиринге дузалаан ышкаш болган. Баштак-оол чоорту деткерлип келген, ол хиреде тура халыырындан арай сестип чыткан, чүге дээрге арай деп көстүп келген ийи дургуну сезик алындырбайн, холга кирип аары чугула апарган. Дургун-оол биле Кертикпен озалааш черге туруп алгаш, черде чыдар башкызынче көрүп-ле турар болганнар. Баштак-оол ковайып келгеш, фронтуга октан чайлай дүжер аргазын сактып келгени ол ыйнаан, база катап барып ушкан. Башкызын маңнай албас деп ийи тенок соора угаапкаш, чүгүржүп келле, ийи быгындан салгара туткаш, олуртуп алганнар. Баштак-оол каткызы келгеш, дылын так ызырныпкан. Кончуг салга кижичи өттүнүп, кыска-кыска тынгылап, аксын азаңнадып, дөңгүр бажын соғаннаткан. Дургун-оол уштунуп чаштаан кара шляпаны башкызынга чедирип берген. Башкы мүн-не элеңейнип олурар, ол хиреде караан шийип алган, мырай кара элдеп. Ийи оол чүнү канчаарын көңгүс аайын тыппааннар.

— Баштак-оол Борбакович! Одун, башкы!—деп, Дургун-оол корткан янзылыг болган.

— Эртир удуп каап-тыр мен аа? Қайда келген кижичи боор мен, оолдар?—деп, овуузуунуг чаңнай каапкан.

Ийи дургун кажар башкызының дузаанга кончуг таптыг туттуна берген. Қанчап-чооп ону школага чедирерин бодай бергеннер. Улаараан бе, билбестээн бе, баажыланган бе дээрзин олар безин айтырбааннар.

— Таңныыл ашактың суг дажыыр чоржаң аьды хай кылды—деп, Дургун-оол мынчанган.

— Мени тургузуңар, оолдар!—деп шагзыргайы кончуг чугаалаан. Ийи оол башкызын бут кырынга тургузуп алганнар. Баштак-оол башкы шуурганга силгиткен кырган дьт дег, оджуму кончуг чайганып турган. Мени кылаштадып көрүңер деп имнеп каарга, ийи оол башкызын сиден кажаазын бир долгандыр аяр четкеннер. Башкызы аскаңгырлап баскылаар болган. Хертеш-Шилги сидендиге шымдылангаш, олче чүгле шала-була хыйыртап қаан, аяны ол черден ырадыр деспес хире болган.

— Қанчап бээр чедип келдинер, башкы?—деп, Дургун-оол айтырган.

— Дилгилеп чордум. Бир дилгини хойзуптум. Бо сараат чанынга күскелеп кээр деп бодааш, чортуп келгеним ол ышкжыл.

Оон ол-ла болган. Баштак-оол Борбакович арай боорунда Хертеш-Шилгини узун-дыннан тудуп алган. Ийи оол буртсарт ыңай болгаш озалааш терек чанында туруп алганнар. Кажар арга хереглеп, бир холу-биле быктын даянгаш, кем-

дээн кижн өттүнүп, човууртап турган. Ийн оол база катап эглип келгеш, башкызын эзер кырынга олуртуп алган. Узундынны тутсуп бээрге, кара өжегээр ышкыныпкан. Эзер кырынга орта олурбас, ыңай-бээр халаңнаар, мырай чайлып дүжөр чыгы кылдыр көзүлгөн. Ам канчаар, чернин черинге кемдедир ушкан башкызын кааптар эвес, эжин соонга ушкарткаш, узун-дындан чедип алгаш, Дургун-оол школазындыва басып чоктапкан.

ҮНҮ ЧОК УРУГ

Өскүстөр школазынга үнү чок бичии уруг эккелген. Ону чорумал чолаачы школа-интернат чанынга кээрге, сургуулдар чөмөнөп чоруй барган. Та чоруунуң далажы чүве, та шыжыкканы ол чүве, үнү чок уругну Баштак-оол башкынын чанынга дүжүрүп кааш, бурт диген. Сургуулдарны дүштедип кааш, бажыңынга чедип кээрге, бичии уругнуң карааның чажы төктүп турар болган. Таптыг-ла сес-тос хар үези, мөгөшшыраа сүргей, чоон кара чаштыг, оларнын ужунда кызыл торгу чалама баглап каан. Хөвөңниг хөрөктээштиг, ооң чөңнеринин узуну кончуг, дугаары улуг дээрзи оон-на илдең болган. Саарзык сапыктарлыг, бирээзи чап-чаа, будунга чиге өй, бирээзинин бажы чөмдө берген, дөртен дугаарлыг хире. Кеткен тону — хөвөңниг хөрөктээш, ооң эдээнден көк платье ужу көстүр болган. Хирезин бодаарга, ол чаш уругнуң кеткен хөвөңдө бодунга тааржыр дугаар барык чок — дыка чиктиг.

— Кымнын уруу сен? — деп айтырган.

Ол уруг улам-улам карааның чажын төгөр, чангыс сөс-даа чугаалавас төл болган.

— Канчап мында чедип келдиң?

Ол уруг ол танывазы кижиде көргөш, улам-улам карааның суун «иже берген»: харалаан, ол душта бажың чанынга чүве айтырыпкы дег кижн база көзүлбээн. Өштүг-ле чүве.

— Аван, ачан ады кымыл?

Ол уруг танывазы кижидиве кортканзыг кылчаш кылынаш, база-ла карааның чажын төгө берген. Баштак-оол башкы ол чаш амытанны холундан тудуп алыр дээрге, кортук ховаган дег, былдай дүшкөш, бажың ханазынче көрнү берген. Биеэ шаг болза, ол уругну оран-таңды ээзи деп-даа болгай, чүгө дээрге, хөп-хөңөртөн бажың чанында көстүп келген. Баштак-оол башкы бажыңынче кире халааш, яблуктуг шилдин аксын ажыткаш, чанынга салып бээрге, шопулак безин тутпайн, марбыгыр салаалары-биле холдап чий берген. Хирези, тотканы-ла ол боор оң, удур көрнүп кээрге, хөлчөк улуг төгөрик кара карактарлыг уруг болган. Чүгле чаагында чаш

изи кылаңнаар, чоғум арын-шырайында мунгаралдын, кортканының ора-сомазы көзүлбес апарган. Таңныыл ашак чүнү билчик ирги дээш, Баштак-оол башкы ооң бажыңынче шиглей бazyптарга, демги ол уруг чеде маңнап келгеш, ооң эдээнден так туттунуптарга, кара-кара карактарда төрөлзинген чоруктуң уян чажы база катап бүлдеңейни бергилээн, ол хиреде ыы-сыы көнгүс дыңналбас. Ам канчаар, кижиниң чаш төлүн алгыртызын кааптар эвес — доктаай берген.

— Бээр келем!— деп, Баштак-оол имней аарак холун чайыптарга, Чадагбан тергезин каңгырадыр халдып келген.

— Башкы чүнү чарлык болур ирги, манап тур мен!—деп, Чадагбан хииктелген Хертеш-Шилгини тырый тыртыпкан. Чоону кончуг кара демир доскаарны, аары кирген албыстыг киж и дег, хенди-биле тергеде чыпшыр шарып каан. Сактырга, демир доскаар база-ла ыглап-сыктап чораанзыг, аарыыр эьдин чугаалаптар үнү чок ышкаш болган. Демир доскаарның кыдыгларындан ажып төгүлген суг салааландыр доңгулай бергилээн, оларга хүннүң херели дээрге, ак ак шурулар тоо-быдарадыр чаштап тургулаанзыг-даа.

— Бажың чанынга киж и келди бе? Бо уругну кым эккеп кагды, көрдүң бе?

— Киж и-даа көрбедим. Чок. Адырам. Суг узуп орумда, бир чолаачы келди. Шемиден үндүм дээр чорду. Үнү чок өскүс уруг эккелдим деп чоруй бурт диди. Адын-сывын-даа айтырып четтикпедим. Кайнаар чорупканын-даа орта ожаавайн бардым.

Чүвениң ужуру ам-на билдинип кел чыткан. Суг сөөрткен ашакты чорудупкаш, Баштак-оол башкы ол бичии уруу-биле куу бажың чанынга артып калганнар. Ол бичии уруг ол башкыдан чарылбастай берген. Интернатта уруглар чанынга чедире бээрге, кымның-даа чанынга чагдавас, база-ла караның чажын төгөр болган. Башкының уруу чедип келген деп элээди уруглар каразып кааннар. Сургуулдарны дөгөрезин удудуп кааш, ол бичии уруу-биле бажыңынга четтинчип алгаш чедип келгеннер.

От салып орда, бичии уруг олура удуй берген. Ыглай бээринден корткаш, чүгле сапыктарын, хөвөңниг тонун ужулгаш, орун кырынга чыттырып каан. Боду элик кежин дөжөнгөш, суугу чанынга ооргалап хонган.

Эртенинде чүвениң аяны шору билдинген. Ол уруг өскүс боорда, үнү чок өскүс амытан бооп-тур. Ооң төрөлдери чүвениң аян ужурун, билип албайн чыткаш, чүгле сураан дыңнааны Ак-Довугнуң өскүстер школазынче чорудупкан бооп-тур. Ол школада чүгле үнүг уруглар өөренип турар дээрзин ол чаштың ырак төрөлдери билбес болганы ол ышкажыл. Ам канчаарыл? Үнү чок өскүс уругну келген уунче де-

дир чорудар бе? Ынчап черле болбас. Чажыргаш чоорул, өс-күс чаш туржук, үнү чок чаш туржук, мөге-шыырак оглун чамдык ада-иелер тыва бижик чогааттына бээрге, школаже чорутпас үе база турган болгай.

— Душ бооп, Самдарак чедип келген.

— Бо чүү төлүнү?— деп белиңней берген.— Даады кара чааскаан чурттап турган башкының чанынга шымбай өзе берген кыс уруг бар боорга, пат кайгай бергени ол ыйнаан. Амыдыралы шыырак болгандан Самдарак арай кошкак кижилерниң чүге чединмезин, чүнү сонуургаарын, чүнү бодап орарын хаайынга какпас чораан. Силеннээш башкының донгун айтырыы боо огу-биле хөректи өттүр адыпканзыг кыны берген.

— Сурас уруум-дур ийин. Даай-авам мени өскүстөр школазында башкылап турарым билип кааш, чорудупканы ол-дур ийин — деп мегелепкен.

— Иези кайдал?

— Өске өртемчейде — деп кажарлапкан.

— Ачаңга эш болган кижидир сен. Адаң кымыл?— деп, чоңаада донгун Самдарак ол уругну эргеледи берген.

Ол бичии уруг карактарын дозураңнадып каан. Ооң кеткен хевиниң хирелиин көргөш, Самдарак кады башкылап турар эжин чемелей берген.

— Кижиде чүве айтырарга, чоп ыттаваас кижил моң? Өске улустуң ажы-төлүн эртемге өөредип-ле турар кижидир сен. Бодунуң чангыс төлүнү бо канчаар өстүрүп алганың ол чээ?

— Үнү чок бооп төрүттүнген төл-дүр ийин.

Оон ыңай Самдарактың ол башкы-биле чугаалажыр хөң-нү чок апарган. Шаанда болза үнү чок, караа чок бооп төрүттүнген төлдер бүгү назынында чаңгыс бот бооп чурттаар салымныг дээрзин ол шала-була сагынгаш үне бооп чыткан.

— Мен үнүчоктар школазынга бо уругну аппарып каайн. Сен мээң орнумга артып кал. Бо уругну эдертип алгаш, башкылар өрээлинге, директор кабинетинге киргеш канчаар мен.

— Ынчангай-ла мен!— деп, шелеңнедир харыылааш, Самдарак үнүп чорупкан.

Кежиг аксынга чорумал машина манаан — сураг. Хүн хөөрөп келген. Чадаг базыпканнар. Кызыл-тасты хааржааның эрийнге чедир чүдүрүп каан машина келген. Чолаачы бичии пактапкан болган. Район төвүнге кирип бар чыткан, ол хиреде кара шору. Ооң оозу база чок. Баштак-оол үш акша көргүзүптерге, тараа кырынга олуртуп алган. Чолаачының чанында күдөр эр одунмаан олчаан олуруп калган.

Түрээриниң магази-биле түрөп чорааш, Баштак-оол ол уругну үнүчоктар школазынга экжелген. Ол школа Кызылдың

эң улуг кудумчузу — Ленин кудумчузунда үш каът бажынның бир чартыын эжелеп ээлеп турар болган. Директору карак шилдиг, мөге шырайлыг, бежен хар ажа берген эр болган.

— Көдээ Советтин шынзылгазын-даа канчаар, боду билзин. Төрүттүнгениниң херечизи албан херек!— деп чоруй, шилдиг карактыг эр телефонун долгай берген. Ол директорнуң кижибиле чугаалажып орарының эптии кедергей, партияның хоочун ажылдакчызы дээрзи оон-на билдине берген. Шынавыла, кара бажы агаргыже чүнү көрбээн эр дээрил аан ала.

— Дайыннын балазы-дыр ийин. Бомба чанымга чазылган олчаан угааным уттуучал апарган кижидир мен ийин. Бо уругнуң төрүттүнгениниң дугайында херечилелин бертен үнеримде кармактап алган кижидир мен — дээш, Баштак-оол пиджагының иштики кармактарын андара соккулапкан.

— Кылыр ажылдың деги херек. Чиир эъттин чаглыгы херек!— дээш, карак шилдиг директор секретарын кыйгырыпкан.— Бо келген уругнуң допчу даңзызын кылыптыңар. Ырак черден келген улус-тур. Че, дүргедептинер!— деп чымчаңнадыр чугаалаан.

Секретары уруг биле Баштак-оол кады олурупкан. Ол уругнуң айтырыг салырының шыңгыызы директордан артык болган. Үнү чок уругнуң кайы чылын, кандыг хүнде, кайы черге төрүттүнгенин Баштак-оол кайын билер. Чакпыыл уругнуң адазы мен депкенинге боду база түвексине берген. Бодун боду мегеленип алгаш, ооң ажалын көрө берген. Шуудун харааш, секретарь уругнуң айтырыын таарыштыр харыылапкан.

— Черлик-кыс Баштак-ооловна Куулар! Па-паа даадым. Бо сээң урууң ышкажыл, күжүрүм. Сээң сураан дыңнаан мен. Бот кижидээним — чазыг ышкажыл. Дем-не чоп мээң уруум дивээниң ол, орта кижиде боор сен бе!— деп, карак шилдиг директор хүлүмзүрүй берген.

— Тенек шаамда чаңгыс дүне доюлдуруп каан чүвемдир ийин. Сурас уруум-дур ийин. Иези кижиниң ашаа бо уругну алалаар боорга мендиге чорудупкан чүвемдир ийин — дээш, Баштак-оол эккелген урууңуң кежегезин сыйбагылаан.

— Бо уругну доп-дораан чунар-бажыннаткаш, идик-хевин кедиргеш, дөрт дугаар өрээлге чыттырып каңар. Тос харлыг кижидир. Бир тээ урууңар озалдап келген чүвө төлээде, бир дугаарга өөренир бооп-тур ийин!— дээш, директор башкы холун сунган. Баштак-оол дүрген-не байырлашкаш, дашкаар үнө халаан. Кызыл-сарыг кандаазалыг эр сарыг бүрүлери бөле ширбип турганын көрүп кааш, чазык чаңныг директорну сактып келген. Ооң адын безин айтырып четтикпээниңге

бодун бүдүү кончуттунган. Катап ынаар баар дээрге, та чүүден чүве, чүрек чагдатпаан. Хаалгадан үнүп чыдырда, Черлик-кыстың карааның чажы база катап төктү бергени ол башкының көксү-хөрээн ажыңнадыр өйүп келген. Кээргээчел кижини бир чамдыкта өөрүшкү безин кударадыптарын ол башкы кайын билир ийик, школазынче дүрген-не чедерин оралдажы берген.

ТАРААМ ТУРДА ТОДУГ-ЛА МЕН

Баштак-оол Борбакович келген олчаан интернатка барган. Сегиртип айтырарга, Самдарак чаңгыс-даа кежээ сургуулдар аразынга көзүлбээн болган. Ийи хонук ынчаар эрткен. Кым-даа чанаттаваан. Сургуулдары онча-менди боорга, Баштак-оол оожургай берген, Самдарактын база катап мегелеп каанын сураглаар хөңнү чок болган. Ооң сеткилин дүүреткен чүве болза, үнерде кара турган суур чедип кээрге, харга бастырганы болган. Чоғум айыыл кайын ында боор ийик: оттулар ыяшты чайын сургуулдары-биле кады белеткеп алган-на болгай.

Халаптыг чүве — беш чүс га кестинмээн кызыл-тас харга бастырыпканы. Ак-Дуруг суурнуң кырган чурттакчылары, оларның аразында сезен чеди харлыг тоолчу ашак безин бо черге ындыг эрте хар дүшкенин сагынмас болган. Кижини бо-даарга, хар чааптарга, колхозчулар дүүреп хөлзээй эртик, школачыларга болгаш башкыларга кончуг хамаарылгалыг чүве — оларның херээ өөрөдир болгаш өөренир.

Тараа чок болза талаар дээрзин Баштак-оол кымдан артык билир турган. Ооң ындызын, хлеб тогланчызын безин черже төкпезин кады ажылдап турган эш-өөрү таптыг билбес турган. Ооң бажыңыга кире бээрге, стол кырында чүгле номнар чыдар, карак чедер черде хлеб арты көзүлбес. Бир чамдык кижилер ону хлеб шоолуг чивес, чүгле шай-биле оор деп соора угаап турганнар. Хлебтин ыдыктыг күштүүн Баштак-оол дайылдажып чорааш, дыка хандыр билген, канчап билир ону, аштап-суксап чорааш, кезей-даа берди ыйнаан. Бир шоодай бар, ооң иштинде кадып калган хлеб кестинчилери, оларны кончуг камныг үүжелеп-ле турар.

Анай кара чажындан Баштак-оол ай-бес казып чип өскөн. Арбай далганы чип өскөн. Өремелиг чингени кончуг хоптактанып чиир. Оон ыңай көже быдааны кончуг ижиксээр. Диштери кончуг болгаш ындыг ыйнаан. Каржанны кедергей кадырадыр дайнап чиир. Тыва чемден ооң колдуг чип өскөн чеми ол-ла-дыр. Ынчаарга кажан, каяа орус хлебти Баштак-оол баштай көргенил? Таптыг-ла ала-хар турда, үш оол инек кадарып чорааннар. Алды чайлаг. Харны хат хадып каапкан. Оялыкта хек-даваны үнүп келген. Чоога иштинде хөртүк

чиндирээрип чыдар. Оруктуң ол-бо талазында мортуктар. Өргелер чарышкылаар. Хураган-булут чингир-көк дээрлеп чиге бурунгаар шуужуп-ла турар, тоткан инектер оларны топтуг ожаавайн, карактарын шимгилеп каап, кегженип чыткан. Частың чылыг дүжүндө алдыырган ийи аъттыг кижиге көстүп келгеш, инектер кегженип чыткан черге дүшкеннер. Аъттарын көстөп салгылааш, кара таалыңны дүжүргөн, оон ак хапты ужулгаш, борбак сарыг чүвени кезе бергеннер.

Ийи кижиге ол оолдарны кыйгырарга, Баштак-оол эдертип чораан дунмаларын хоруп турган. Хирези орус идик-хептиг улус көрүп чораан эвес, коргуп түрдү ыйнаан. Ийи аъттыг кижиге чөмөненип, таакчылап алгаш, Хөндөргейниң Хандагайтыже ажар артыңче углай чортуп чорупкан. Оларның барааны ырай бээрге, үш оол солунда делгеп каан чүвеже салчып-ла кааннар. Баштак-оол мурнап келген. Үш борбак хлеб, алды борбак ак чигир, бир папирос хааржаа болган. Ол борбак хлебти базарга, эдер-хааржак ышкаш, бирде чыырлып кээр, бирде хере тептер болган. Бижек-биле кезип каан черин көөрге, ары өөнгө дөмейзимээр оңактарлыг болгулаан. Дунмалары акызының холунуң аайы-биле бирде чоокшулап, бирде аткаарлап турганнар. «Думчук чарып үлежип алганнар». Баштай Баштак-оол борбак хлебти чыттагылап чоруй, амданнанып чипкен. Ийи оол база-ла үлүг-онаан чооглапкан. Чигирлерни адыштагылап алгылаан. Папирос хааржаан ажыдыптарга: «Бо кончуг хүр ашкан инектер-дир...» Оон ыңай Баштак-оол номчувайн барган. Ол чигир чиртинген. Ол час шагда-ла эрткен. Ол борбак хлеб шагда-ла боостааже ажа берген, ынчалза-даа орус хлеб-биле танышкан чазы Баштак-оолдуң сагыш-сеткилинге кажан кезээде уттундурбас бооп арткан. Ол олчаан чингир-көк дээринде шокар булуттарлыг час көргөн санында база бир эки чөмөн көргөниң — орус хлебти амзаанын Баштак-оол сактып келир апарган.

— Халап болган, эштер! Сургуулдарның чиир хлеви үстүр деп барган. Канчалаалыңар!— деп, Баштак-оол директор өрээлинге чыгып келген башкыларны сүртеди каапкан.

— Аксы бак кулугур!— деп, Самдарак хөрөктөнип каан.

— Колхозтуң тараазын хар базыпкан. Түр када кичээлди соңгаарлаткаш, сес класстың өөреникчилерин шефтедирди!— деп, Баштак-оол саналын берген.

Кым-даа чүве чугаалаваан, аймаарай бергилээн.

— Чоннуң чаш ажы-төлүн, барып-барып өскүс-чангыс амытаннарны ховуже сывыртаан херээ бар бе?— деп, Самдарак удурланы берген.— Ооң ынча дээн ужуру болза, башкы хар чааптарга, ооң сагыжы сыннар бажында баар. Чүгле аңнаарын бодаар. Ол директор өрээлинде олурза-даа, сагыжы Кошкарлыг дөзүндө чеде берген.

— Он беш харлыг кижн харга бастырган тараа сывын канчап колтарып албазыл? Узун куруксук тудуп алгаш, комбайнга кезер кылдыр белеткеп бээр. Беш чүс га тарааны хар басыптарга, бистиң колхоз кижн күжү хереглеп турда,— бистер өөредилгеге сылдап алгаш, чылыг бажың иштинге олуруп шыдавас бис. Хлебти быжырып каарга,— чип билир. Хлеб кылыр тарааны ажаажып билбес боорга, бистиң арын-нүүрү-вүске канчап-даа таарышпас!— деп, Баштак-оол шыңгырай берген.

— Алдар-ат чедип алыксаан кижн болзуңза, бодуң чааскаан чорувут. Кара чааскаан беш чүс га ак-тарааны кезип каавыт. Мен-не сес класстың чээрби беш өөренникчизин кыштың соогунга үжүдүп каар дээн эвес, оларны ховайның ховузунче үндүрүп шыдавас мен!— деп, Самдарак чечен-мерген доза каккаш, өске башкылар чугаазынга шынзыкпааны-ла чүве боорон, ыт-дааш чок олурганнар. Ак-Дуругга школа тургустунгаанындан бээр өөренникчилерни тараа кезер, тараа ажаар, тараа бастыраар ажылга черле кириштирип көрбээн чүве-дир.

— Колхоз баштаар черден дилээр болза, башкылар чоруткай-ла бис — деп директор башкы манагынып олурган.

— Эштер! Эки чүвени кылыр дизе, чалаашкын манаан херээ чок. Башкылар сургуулдары-биле кады тараа кезеринге дузалажыр. Бодап-даа көрүнер, эргим башкылар. Таңдым турда даңдаш-ла мен. Тараам турда тодуг-ла мен. Чеже-чеже чүс чылдарда тывалар тарааны мактап-ырлап келген-дир чээ: фронтуга дайынчы эштерим-биле чаңгыс борбак хлебти селеме-биле ден-ден кылдыр үлештир кезип чижип чораан мен. Борбак хлеб дээш немец фашистер-биле тулчуп чораан мен; ханым төп чораан мен. Хлеб дээш тулчуушкунга эжим-өөрүмден-даа чарлып чораан мен. Силер тараа кесчиринден ойталаар болзуңарза, мен бодум клазым эдерттип алгаш, ховуже үнүптер мен. Озал-ондак болур болза, бажым-биле харыылаар мен!—дээш, Баштак-оол карактарын соодур көргүлээн.

— Сургуулдарның даван-даяан үжүттүргөш, школаның адын бужартадып шыдавас мен — дээш, Самдарак үне болган. Өске башкылар хоруй бергилээн. Школа директору хоруунуң-даа, деткириниң-даа сөзүн үндүрүп чадаан.

— Хүннүң-даа, хлебтиң-даа, чыданың-даа, эртемниң-даа ажык-дүжүү меңээ бир дөмей. Өскүс уругларга эртем-даа чедип алырынга, тараа-даа бөлүп аарынга өөредип каарым — чуртталганың ыдыктыг херээ!— дээш, Баштак-оол глобус чанынга чеде кылаштай бергөш, ону тырыкылай согупкан. Элегер директор көгерекнедир дескинип турган глобусту кайгап олар аразында Баштак-оол үне болган иргин.

Хову турлаа. Күрзевик машина кырында кызыл тук хадып турар куу бажың чанынга кээп доктааган. Ажык машина кырындан сургуулдар суудур-суудур дүшкүлээн.

— Эрте-бурунгунуң шериглери-дир бис ийин. Хар-биле чыдалажыр дээш чедип келдивис!— деп, Баштак-оол башкы кижиле болган узун ыяш туткулаан сургуулдарынче көрүп баштактанган.

— Силер дөө баалык артында ыйгылга барыңар. Ында кижилер чедишпес, бир комбайн турар дээр чорду!— деп, картошка аштап олурган уруг мындыг болган. Хову турлаанда чүгле чем кылыр үш уруг бар, оон ыңай чүве айтырыпкы дег кижиле чок болган.

Сургуулдарын эдерттип алгаш, Баштак-оол баалыктан харап келген. Комбайн, чазадып каан сергежик дег, бичии кылаштааш-ла, харлыгып турар бооп-тур. Комбайнерну көөрге, бок-довурактан камгаланыр карак шилин арнындыва хавыкталдыр тыртыныпкан, таныттынмас болган. Ынаар тей баарында ховуда бир комбайнер соксаал чок дээскинип турган. Бир сүүр тей артында база бир комбайн үнү пидилээн.

— Сургуулдар келген!— деп алгырза-ла, биезги бир Чуглур бооп-тур оо.

— Дузалажыр дээш келдивис!— деп, амыр-менди орнунга Баштак-оол мындыг болган.

Ылчыңнажыр харык кайда боор. Комбайнер Чуглур ол душта хемни кежеринге белеткенген танкистке дөмейлежир болган. Салым-чолду шиитпирлеп турар үеде аамайланыр болза талаар дээрзип Баштак-оол тергийн эки билир турган. Чуглур-биле каксы-куксу чугаалашкаш, чүвениң аянын билип каапкан.

— Бистиң онаавыс чүс гектар тараа кезер!— Оон ыңай Чуглур чүве чугаалаваан. Ооң ылчың чаңы читкен, шириин болгаш бодамчалыг апарган. Чээрби беш сургуулун Баштак-оол бир шөл черни долгандыр тургузупкан. Кургаг ыяш-биле харга бастырган ак-тарааны уткуп келген комбайн кезер-кылдыр салгарып бээри — өөреникчи бүрүзүнүң кылыр ажылы ол. Кааң турда болза бир хонук иштинде чээрби беш га тарааны комбайн-биле кестирип болур. Харга бастырган тараа кестирип чораан эвес, бир хонукта та чеже гектар тараа кестирерин Баштак-оол биле комбайнер Чуглур эге билбес болганнар. Чаңгыс гектар тарааны хар адаандан уштуп кезерин улуг олча кылдыр кайызы-даа бодап турганнар. Комбайн арай деп чорааш, онаашкан черин мүн-не бир долганьпкан. Комбайн соокка алзыпканы ол чүве, бир кезек кылаштап чоруй, көксү-хөрээн көргүредир чөдүрүп тургулаар. Иезин эдерген чаш бызаа дег, ооң бастырган тараазын мангазаан машина база-ла ооң аайы-биле бирде дүргедеп, бир-

де доктаап чоруп турар болган. Баштак-оолдуң айтып бергенин ёзугаар ооң өөреникчилери кызып-кызып ажылдап-ла турганнар.

— Изини, башкы!— деп, Дургун-оол узун ыяжын хар алдыңче касканнап кирипкеш, баксырай берген.

— Тон уштуп болбас, соок хаптар!— деп, башкызы хоруп каан. Баштак-оолдуң ол чугаазы дораа-ла өөреникчилерин долгандыр дамчый берген.

Беш хондур ажылдааннар. Дүне школа-интернатка хонар. Эртеңги чемни шала-була чемненгеш, тараа шөлүнче чоруп каар. Мунар хөлгези— соңгу дугую уштулаңайнып чоруур күрзевик машина. Олурар чер— одура хирээлегилеп кааш, доора-доора салган чудуктар. Ажылдаар чери— онаап каан биезги-ле чүс га шөл. Чоок колхозтардан, совхозтардан комбайннар чорудар болгулаан— сураг. Беш чүс га шөлде чүгле үш комбайн, тос машина чүс хире улуг-биче кижилер. Дүш-те чемненирде тараа коптарар кижилер ээлчежип чемненир. Чүгле комбайнерга база ооң дузалакчызынга чиир чемни ажылдап турар черинге чедирип бээр.

Бир гадан ортумаа-биле он беш, чээрби центнер ак-тарааны холга кирип ап турганнар. Сураан дыңнаарга, кожазы ийи шөлде дүжүт оон-даа артык дижир, ынаар баар чай кайда боор ийик. Даң бажы сарыг-шокар турда кезип кириптер, сылдыс четчип турда, соксап каар.

Таптыг-ла беш дугаар хүнде, дүштеки чем соонда, комбайн ынаар-мынаар шывараңайны берген. Чыткан тарааны тургузу ковайтып турган сургуулдар бажыңының чанынче маңнажып келгилээн.

— Болгаан болгаан!— деп, Баштак-оол тыртар аарыгдан араан комбайнның бажын доза халаан. Харалаан, демир чүве болгаш ындыг ыйнаан, кижиден-даа кортпас, кижиден-даа хойбас, ол бажыңдыва хөме таварып келген. Башкы дидимнени бергеш, узун ыяжы-биле комбайнның «дагыр мыйызындыва» бир тудускан. Үзер буга-даа болза, ыяш туткан кижиден сестир боор, ол комбайн көөр караа чок, коргар чүрээ чок, дыңнаар кулаа чок демир адыгуузуун бооп-тур.

Чуглурну көөрге чолаачылап-ла орар болган. Холдарын олуй-солуй шавыштыр долгагылаар. Бирде бажын доңгаңнадыр, ол хиреде кижиниң коргуп-сүртеп алгырганын, хөк бодаан чүве дег, дыннаваачаңнап олурганзыг. Хар чагган олчаан каш хонукта орта уйгу удуваан Чуглур изиг быдаа ижилкең соонда уйгузунга эзирээш, албыстыг-аарыг кижидег апарганы ол бооп-тур. Ол комбайн бир тырыкыланып кээрге, чанынга турган сургуулдар аткаар бүлгүрлү бергилээн. Чаңгыс-ла Баштак-оол аваңгырлап тептингеш, комбайнерниң экинден туткаш, сирлеңнедир силгигилепкен.

— Дүжүмде дайын шөлүндө дескен солдаттарны сүрүп турар-дыр мен. Дадайым ай. Канчап удуй бээр кижн боор мен!— деп, Чуглур бодунуң хавыкталдыр ыжа берген карактарын арай боорунда чивецнедир көргүлээн.

— Харга чунувут!

Чуглур аскымнаткан комбайнын доктааткаш, белинге дээр чанагаштанып каапта-ла, харга чунуп туруп берген. Хөрээндиве, колдук алдындыва харны дарый-дарый шыва берипкеш, эзилдир нугугулапкан. Бир чамдыкта чунар-бажыңга изиг сугга чунарындан безин чалгаарап турган оолдар харда чунуп турар акыйдан маадырлыг чоруктуң үлегерин көрүп ап турганнар.

— Уйгум чаштай берди!— деп, Чуглур хөйлецин, хөрөктээжин, бөргүн кеттингеш, эргижирей берген сарыг былгаар курун куржаныпкан.

— Дээр база катап бүргөп тур. Сылдыс үнгүже дээр кестирип көр. Бо дүне сени солуур комбайнерден тыварын оралдажып көрейн. «Мээң мунуп билбес машинам чок» деп, Самдарак хөөрөп органын дыңнаан мен. Бажыңында келген болза, кулугурну даарта бээр эккээр мен!— деп, Баштак-оол могапкан комбайнерну соруку кирип турган.

— Ушкуже-тургуже чүткүдүп көрейн. Хар алдында үженга хире тараа арткан боор. Бо бичии кижилер оода ийи хүн хире коптаржыр болза, үлүг-хууга онаашкан черни барыкшаадыптар чадавас бис!— дээш, бичии сургуулдарның дуза кадып турарыңга сеткили ханып чугаалаан.

Кызылзымаар комбайн база катап шимчеп чорупкан. Өөреникчи бүрүзү база катап харны узун ыяш-биле чушкуп, чыдыпкан тарааны уйгузундан оттурбушаан, олуртур салгырып туруп берген. Үгер-сылдыс дыка бедий бергенде, сургуулдарның ынаалары дагжавас апаргылаан. Чуглур комбайнын шала кескен черинге тургузуп каары билек, хар чаап эгелей берген.

— Муңгараванар, оолдар. Шыдаар шаавыс-биле колхозка дузалашкан бис. Сезенга черниң ак-тараазын кезишкен бис. Концерт кылгаш, таңдым турда таңдаш-ла мен. Тараам турда тодуг-ла мен деп ыр ырлажыр эргелиг бис! Чанып ораалыңар!— деп, Баштак-оол башкы сургуулдарын ховуда одагже шууштур бастырыпкан.

— Эх! Бо хар чагбаан боору кай!— деп, Чуглурнуң хомудаан үнү дыңналган. Хар алдынче чээрбига хире кызыл-тас алдыртпайн кире бээрин ооң чүрээ көңгүс эндевейн сом турган. Тараа шөлүндө эң сөөлүндө Чуглур одагдыва кылаштап чорупкан. Кылаштаарга, буттуң сирилери ажыңнаар болган. Дүрген-не башкыга четкеш, өөрүп четтиргенин илередир бодаан, Чуглур одаг чанынга чокшулап кээрге, сургуул-

дар олурткан күрэвек машина чорувуткан. Чуглур комбайнерлер өрээлинче киргеш, идик-хевин-даа ужулбайн, орун кырынга чыдыпкан.

ЭЛДЕПТИГ ИСТЕР

Бир эртен интернат эжинге Баштак-оол Борбакович чедип кээрге, улуг-биче истер харны эргизи басып каапкан бооп-тур. Кижги бүрүзү чүгле чаңгыс черге шаанга киир туруп-туруп, согунналдыр кире халаан янзылыг. Башкы пат кайгаан. Өрээлдиве кире бергеш, сургуулдарны оттурупкаш, ончалап көөрге, дөгере бар болган. Даады чанаттаар оолдар Дургун-оол биле Кертикпен сонгудактай чаңгыс чоорган иштинден баштарын ковайтып келгеннер.

— Чоп хойгажып удуур улус силер, оолдар? Кижги бүрүзүнүң тускай орну бар ышкакжыл?— деп, башкызы чемелеп айтырган.

— Дүне соок боорга, хойгажып алдывыс,— деп, Дургун-оол куду көрүп чугаалаан. Ооң чанында турган оол бир-ле чүве чугаалаптар кайзы чорда, демгизи хыйыртай каапкан. Оолдарның аразында бир кончуг өлүг адаан барын башкы эскерип кагзажок, таарыштыр эрттирип каан. Даш адаанда чыткан балык безин тударда кончуг оваарымчалыг болур болгай.

Таңныыл ашак эжик аксында харны ширбип каапкан, ында-мында манзы кырынга, хепке кудуп каан дег, улуг-биче тавангайларның чыпшыр басып каан доштары чыткылап калган. Чадагбан ашак оолдарның тенектенип турарын көктүг чорук кылдыр көрүп эрткен. Ол эртен ынчап эрте берген.

Керосин лампазы кыпсып алгаш, Баштак-оол башкы бүлүртүң чырыкка ном номчуп олурда, хар уруп келген. Конспект кылырынга хөңнүжок болгандан даартагы кичээлдин чүгле планын дөзевилеп чорда, уйгузу кели берген. Форточкадан холун дашкаар сунуптарга, хар адыжынга соолаңнадыр деггеш, эсти хонуп турган. Бичизинде чагган хар дозуп чип чорааны сагыжынга кирип келген, ол хиреде холун дораан ушта соп алган. Уйгузу сергей берген. Улуска тудуспас холунуң шагынче көөрге, таптыг-ла кежээкиниң он бир шак, удаан оолдар ончалаар үе келген. Мындыг харлыг дүне кым-даа кайын чоорган алдыдан бажын уштур боор деп бүзүрөпкеш, интернатче чорбайн барган. Өл-шыкка алысканының кеми ыйнаан, ооргазы сыртылаан. Эрткен чазын хей-ооргазы шылап аарыырга, чайын аржаанга баар дээш, барып четтикпейн барган: бот кижги боорга, директорнуң орнунга арттырып каан, күс дүшкүже дээр септелге кылдыртып эрттирип

каан. Янзы-бүрү бодалдар сагыжынга кирип, дыка үр мунчулуп чыткаш, чык кынны берген. Чүрек кайын эндээр, турар өйүндө отту чаштап келген. Соңгадан көөрге, чер кыры бир-ле маңган ак, харын эртир удупкан кижин боор мен бе деп сезимзирей берген. Шериг сургуулдуг кижин чүү боор, тура халаан олчаан, орнун эткеш, демир суугу одун салып, сакпыңга шайын тиккеш, чуна шаап алган. Эртеңги суксунун иже шаап алгаш, база катап интернатче базыпкан.

Үпчүгөн чанагаш ийи оол садыг чанындан интернатче чаржып бар чытканнар. Баштак-оол Борбакович садыгнын эжиинге баарга, шоочазын саазын-биле ораап каан, оор-сук дегбээн дээрзи билдингир болган. Каш-даа кижин садыг чанынга четкеш, дүргөн-не эептер дээш, кайтыгып барып дүшкүлээни истери чыткылаан. Орук ара эепкен истер мырай долуболган. Баштак-оол башкы оолдар өрээлинге кирип кээрге, көкпегер-көкпегер чоорганнар, иштинде хураган суккулап каан инчеектер дег, ында-мында сирлеңнээр болгулаан. Кижин бүрүзү донгайып чыдып алгаш, донган буттарын изидир чулгугулап, дижин шаккыладыр дидирээр болган.

— Тургулаңар, оолдар!— дээн. Чаңгыс-даа ковар сургуул чок болган. Кертикпен ишкертинип ыглай берген.

— Дургун-оол мээң чиир конфедимни хунаап алды, башкы.

— Канчап?

— Мөөрейге алзыптым.

— Чүү ыңдыг мөөрейил ол?

— Будум салаалары чымыгайнып тур,— дээш, Кертикпен оон ыңай чүве ыттавайн барган.

— Чылыдыр кеттинип, алыңар— деп, хөлзээн үндүрбезин бодааш, Баштак-оол башкы үнө берген.

Баштак-оол Борбакович ак халат кедип алгаш, столовойнун кухнясында картошка аштажып олурган. Уруглар томааннын кончуг чемнени шаап алгаш, үнө болурда Хертеш-Шилгиге бир борбак хлеб артыын аксынче суга каапкаш, каттыржып-иттиржип чоруп турганнар. Оолдарнын олурган столун долгандыр Дургун-оолдун көк стаканы ээртиндир хол дамчып эрткен. Бир кижин-ле ийи-ийи конфедин ынаар кирип кааптар бооп-тур. Дургун-оол маадырлык чоруун көргүзүп, интернатта садыг чанынга чедир үпчүгөн-чанагаш, кызыл-даван каш удаа маңнап чедип тургаш, хамык өөрүн мөөрейге ажып алганы оон-на илерей берген. Оолдар сонуг-мурнуг үнгүлээш, эжик аксында Хертеш-Шилгиге бичин борбак хлевин сартыктап бээрин утпааннар. Харалаан, Дургун-оол соңгудактап үнгөш, Хертеш-Шилгини хүндүлээр чаңын уттуп алган. Ол аът чүве бербээн кижини ызырыптар кылдыр чаңчыга берген мал ышкажыл. Өкпелээчел аът ымзарыпкан оол

дуң эгин бажындан ызырып алгаш, селестелдир силгий берген. Дургун-оол чеже-даа бергедеп гурза, ийи холунун адыжында конфеттерни так аспақтапкаш, хорадаан аътка тырыкыландыр бөөлдедип-ле турган. Хертеш-Шилги амданныг конфедин сартыктаваан оолду бирде чердиве шоннап, бирде ол-бо талазынче шавылай чайгылаарга, баштай кара хураган кежи бөргү, ооң соонда кидис идиктери уштунуп чаштай берген.

— Бо оол доңуп өлдү!— деп, повар кадай алгыра бээрге, Баштак-оол башкы хлеб кескиндизи тудуп алгаш, кухнядан үнө халаан. Хертеш-Шилги эжиктен үнген кижини ыяавыла дозуп аар чаңгы болгаш, ыя аразында бөөлдеп турган оолун сала каапкаш, эриннерин эмчиннеткен.

— Ма!— деп чоруй Баштак-оол башкы борбак хлепти ооң аксынга суп бээрге, амданнанып дайнай берген. Ынчаарга Дургун-оол хар кырында көңгүс хоруй берген чыткан. Ооң эьдинде диш балыы чок дээрзин башкы билгеш, шириини кончуг чаңшай каапкан.

— Хертеш-Шилги бөргүм чипти. Идиим чипти!— деп үй-балай девидеп алгырар болган. Ол хиреде ийи холунда адыштап алган конфеттерин улам-улам кавыкталдыр адыштапкан.

— Бир конфеттен Хертеш-Шилгиге каап бер, ооң соонда бөргүң, идиң тыпты бээр оң.

— Холум иштиг.

— Дижин-биле ызыргаш, сунуп бер.

— Мээң сартыым-дыр, ма!— деп үнү сиригейнип чоруй, бир конфетти Хертеш-Шилгиниң аксынга чедире бээрге, оозу бажын соғаннадыр чайгаш, чүгле дарс кылдыр ушта соп алган.

— Ма, дүрген кеттин. Кичээлден озалдаар четтин,— дээш, башкызы кидис идик болгаш кара бөрттү чанынга эккеп берген.

— Мени кара самбырага чуруур бе?— деп, Дургун-оолдуң чаңгыс-ла айтырар чүвези ол болган.

— Ол дугайын Хертеш-Шилги билир ыйнаан.

— Аъттың кижии ышкаш аксы-дылы бар эвес.

— Сен эш-өөрүң сеткилин хомудадыпкан ышкаш-тыр сен, оон башка Хертеш-Шилги сени кайын басты бээр.

— Кортук оолдар-дыр ийин, башкы. Доңуучал аан. Мен кызыл-даван харны чайлыг сүзер кижии болгай мен — деп, чоруй Дургун-оол ара соксап каан. Чурум үрөп, тенектенип турганын өчүп берипкен-дир мен деп сести бергензиг апарган. Оон башкызынга бир конфет-даа сунар болган.

— Клазынче халы. Өөрүң оолдар манап олурулар боор. Конфеттериң хоратпа. Ынчаш чапсар аразында үлежип чиир

бис — деп, Баштак-оол башкы эптеп-чөптеп каан. Өөрүндөн дескелээр оол школаның эжиин ажыдып киргиже дээр ак халаттыг башкы даштын соокка шыырыныгып турган.

ШЕВЕРНИЦ КЕЖЭЭЗИ

Монгуш Черзи кайгамчык север амытан-дыр. Ол дээрге дарганназа дарганнаар, чазанза чазаныр, дааранза даараныр,— хамыкты кайгаткан ирей чүвөң иргин.

Баштак-оол башкы бодунуң фронтуга дайылдажып чораанын соонда чугаалаар бодааш, баштай-ла Монгуш Черзиниң кежээзин эрттирер деп планнап алган.

— Башкы дайылдажып чораанын чугаалаар дээн-не болгай, оолдар. Дүрген олурар черден ээлеп алынар!— деп, чугаалаттынып чорууй, Дургун-оол былдай дүшкөш, Кертикпенниң арнынче хар чажа каапкан. Оозу каккыртынып-куккуртунуп кезек тургаш, харбаң эжин сывыртай берген. Дургун-оол кара өжегээр школаны долгандыр халып ыңай болган. Кертикпен холунда шывык тудуп алган, мырай сыындыр сывырып кээрге, Дургун-оол өөрүнүң чыгылып турганы клазынче шывыраш диген.

— Чоп, озалдап чоруур улус силер. Ыяжың октавит!— деп, Баштак-оол башкы шыңгырай бээрге, дескен эжин сывыртап чораан Кертикпен холунда шывыын доп-дораан ышыкна каапкан.

Оолдар, уруглар классты долдур чыгылып келген. Кижини бүрү-ле Баштак-оол башкының чанында тугурук сандайда кырган ашакче кайгаар болган. Ол ашак, аяк аксы дег, төгерик-төгерик хээлиг, өкпөң өңнүг торгу-биле додарлап каан хураган кежи тоннуг, сарыг чычыы курлуг, кара кидис идиктиг, солагай холунда халбаңныг бөргүн тудуп алган бооп-тур эвеспе аан. Хирезин бодаарга, ол ашак ховар кедер хураган кежи тонун кедишкен, харын бир улуг найырга келгензиг болган. Ол ашак даады-ла оң холунуң улуг-эргээн ходуннадыр, оозунуң хертеш деп чүвези кедергей. Сыгдыгыр караа-биле кеденгензиг ыңай-бээр көргүлээрге, дөңгүрөртир чүлүдүп алган бажында мөңгүн инелер чайыннанганзыг-даа, Сегелинде сырбык сыргазы дег, салы сайгылгаан чырыынга саргараш-саргараш кынныр болган. Ол ашак бир көргөн чүвезинче шуут өрүмнелдир кайгаар — кара элдеп кижини болган.

Ак-Дуругнуң өскүстөр школазынга талыгыр черден келген болгаш Дургун-оол ол суурда чүү ындыг ашак чурттап турарын орта билбейн турган. Ыяш-даштан чүүл-бүрү чүвө чазаар север ашак бар деп дамчыыр чугаа дыннаан боордан башка, Дургун-оол ол ирейни чогуум чоогундан черле көрүп көрбээн, ынчангаш арай тенек угаапкан.

«Хөөкүй амытанны! Арай озалдаан-дыр сен. Бежен ажыг харлыг кижиг бистиң-биле канчап быражыр сен? Ол дагыр-дагыр салааларың карандаш кайын тудуп аарыл аан? Бистиң-биле кады өөренириң ол бе, таан-даа кайынам! Сан бо-даар болза, мөөрейим черле сеңээ кайын алзыр мен!»

Баштак-оол башкы ол ирейниң кулаанга бир чүве сымыранырга:

— Силер бодуңар чугаалаптыңар!— дээн ышкаш болган.

— Эргим уруглар! Бистер бо кежээ чүге мында чыгып келген бис? Ооң ужурун кым билирил?

— Силерниң дайылдажып чорааныңар дыңнаар дээш!— диген дораан Дургун-оол чанында олурган Кертикпенниң кулаан шымчый каапкан.

— Оожум-оожум, оолдар! Тенектенменер! Бистиң чалап эккелген кырганывыс болза Монгуш Черзи-дир. Ооң адынысын дыннаваан кижиг силерниң араңарда чок боор. Бистиң хүндүлүг кырганывыс болза анай-кара чажындан ыяш-даштан мал-маган дүрзүзү, аң-мең дүрзүзү, оон ыңай аъттыг-чадаг кижилер чазап сиилбип кылыр шевер-дир. Бистер бөгүн ол шевер кырганның кылган ажылдарын көөр, оон бодунун дугайында чугаа-соодун дыңнап кежээлээр-дир бис!— деп, Баштак-оол башкы арай чевени кончуг чугаалаар болган, хирези бир-ле чүведен сүрээдээн янзылыг апарган.

Стол кырында дас кара өнүг чонар-даштан челзип оор аъттыг аратты чазап-сиилбип делгеп салган. Оон ыңай кара-кара, ак-ак, көк-көк өңзүмээр чонар-даштар бар болган. Кыдыглары шала куураартыр элей берген кара-былгаар хапты база ол-ла стол кырында салып каан. Улус көрбес чүве болза, Дургун-оол ол кара хапты колдуктапкаш, дашкаар үнө халыыр сагыштыг болган: ооң иштинде конфеттер бар боор деп кордап олурган.

— Эргим уруглар! Мен бо удаа дайылдажып чорааным силерге чугаалавас мен. Соонда болгай аан. Эргим уруглар! Бистер бо кежээ ыяш-даштан чүве чазаар Монгуш Черзиниң чугаазын дыңнаар-дыр бис. Че, кырган, чүнү чугаалаар сен?!— дээш, Баштак-оол олурган черинден туруп чугаалааш, база катап олуруп алган.

Өреникчилер, дүнеки чыдынындан хоюп, ушкан торлаалар дег, хүлүредир хөлзей бергеннер. Башкы хола коңганы чайып каарга, дүлгээзинниг шимээн чавырлы берген. Шевер ирей оожуму кончуг туруп келгеш, кара даштан чазап-сиилбээн аъттыг кижиниң чанында күдүе берген турза-ла турган.

— Мен баштай бодумнуң допчу намдарымны чугаалап көрейн, уругларым. Мен болза яды араттың оглу мен. Чеди-сес харлыымда авамга дузалажы берген мен. Шай ха-

йындырар кургаг чээргенни арыг иштинден кужак долдур чыып эккээр апарган мен. Авам-ачам ырадыр чүвээ барган болза чаш дунмаларым чанынга олурад, оларны ойнадыр турган мен. Эң бичезин чүктеп алгаш, арай элээдилерин эдертип алгаш, элезинниг сайга сайзанактап ойнаар турган мен. Он харлап чорааш, ачамның ёзулуг эжи апарган мен. Ачам бир байның таразын тарып бергеш, саар инек база мунар аът ачылап аар турган. Ачам ол шагда ыяш андазын-биле тараа тарый бээрге, мен шарылар бажы мунар турган мен. Көрдүнер бе, чаштарым? Мен силер ышкаш чорааш, адам-иемге дузалажып чораан-дыр мен. Ол шагда силер ышкаш бичии кижилерниң кылыр чүвези болза чээрген-чуурган чыыр, дунмаларын карактаар, анай-хураган кадарар чораан-дыр. Ол шагда ном-дептер, карандаш-саазын деп чүвени дын-нава-даа чораан чүве. Мээң допчу намдарым болза кара чажымдан мынча ботка чедир чүгле ажыл кылып келген кижилер мен. Мээң черле кылбаан ажылым чок: буга касчып чордум. Ийи холум-биле улуска аптара-сава чазап берип, ынчаар-ла ажы төрүп чордум. Арат чазаа туруп келген олчаан бажың-балгат тутчуп чордум, колдуунда-ла сонга-хаалга кылып-даа чораан мен. Оон ыңай силерге чугаалаар чүве тыппас мен — дээш, шала чолдаксымаар, күдүгүр сынныг ашак боду-ла тугурук сандай кырынга олуруп алган.

Кырганнарның чугаазын та магадааны ол, та билбээни ол, та чүве чугаалаары чевен амытанны кээргээни ол, сургуулдар ыыт-дааш чок олурганнар.

— Бистиң ада-иелеривис бар эвес. Бистер өскүстер школазында өөренип турар чаштар-дыр бис. Бистиң кадарар анай-хураганывыс чок-ла болгай,— деп, ааспырак Дургун-оол сөс эдипкеш, чанында олурган эжиниң артындыва бажын чажырыпкан.

Баштак-оол башкы ол оолду үнүнден танып кагзажок, хей черден маргылдаа үне берзе, талаар боор деп бодааш, билбээчеп олурган.

Монгуш Черзи кандай чугаа үнген угже карактарын чиге көргөш, килеңнеп хорадаан кижилер дег, кайгап-ла олар болган. Дургун-оол ол ашактың топтап көрүп турарын билип кааш:

— Мен сөс эдиптим!— деп боду-ла сире-кавы апарган.

Хорадаан ашак мынча диген:

— Мен база силер ышкаш чаш назынны эдилеп чораан мен. Силерниң араңарда чүү адам мындыг кижилер тыпты берди?

— Өскүс кижиниң чаңы-ла ыйнаан!— деп, Дургун-оол кара туразында чаңнап олурган.

— Силерни өскүстер школазында турар деп кым билбе-

зил? Силерниң аваңар — чазак ол-дур. Силерниң аданар — партия ол-дур. Силерге ном-дептер айтып турар кижилер — башкылар ол-дур. Ижер-чиир аыш-чемиңер халас-тыр. Кедер хевинер белен-дир. Удуур-чыдар черинер чылыг-дыр. Өренир черинер чырык-тыр. Ам чүңер дудай берген амытаннар силер. Ээх! Силерни-даа! Күрүңе силерни халас азыраарга, бажыңар эъттени берген төлдер-дир силер. Каргыс шагда болза өскүс кижиниң чүгле ийи оруу турган. Бир болза кара чажында дора өлүр. Бир болза дириг үңгеш, бүгү назынында фыйдаалга хөлечиктээр, ол-ла! Мен силерге кочуладыр дээш келбээн кижини мен. Мени силерниң бо олурган башкыңар чалаарга, келген кижини мен. Бир-тээ силер мени шоодуп турар болганыңарда, силерге орук чайлап, бо өрээлден үнүп бээр-дир мен! — деп, Монгуш Черзи өде-чара чаңнапкан.

Шынавыла, ол ашакты даштыңдан көөрге, арай чудангы дег көстүр, чогуң хөрээниң иштинде изиг көс суп каанзыг кижини бооп-тур.

— Чорбайн көр, кырган-ачай! — деп, аамай чаңныг Кертикпенниң арай боорда үнү үңген. Монгуш Черзи ол оолдун бир-ле чүве сонуургаан үнүн дыңнааш, тыртыла берген.

— Чурумну тудар болзуңарза, силерге шевер кырган-даа, тоолчу кырган-даа четкилеп келир. Олар кайгамчык солун төөгүлөрнү чугаалап бээр. Ам кандыг-дыр силер? Кижини чүве чугаалаарга, шуут-ла үзе кирер. Ам бо кырган силерден чөгөңгөш, чоруур дей берди — деп, Баштак-оол башкы коптактап каан.

Монгуш Черзи башкыже кээргеп көргөш, кара барбажыңдан сарыг, кара өңнүг чонар-даш, хадың дазылы база бижек, хирээжигөш, дүрбүү, эгээ, шивегейни камны кончуг холдап туткаш, стол кырыңга чада салыпкан.

— Чаа, уругларым! Мээң чүве чазаар ыяш-дажым ол-дур. Мээң чүве кылыр хер-херекселим ол-дур, сонуургап көрүңер! — дээш, хоочун шевер экиргеп чугаалаар болган.

Оолдар, кыстар олурган черлеринден бурт-сарт тура халыгылааш, ол столду үглей бергеннер. Баштайгы дээрезинде ол уруглар хол былаажып көрүп турарга, кырган шевер бүдүү иштинде амырап турган. Шоолуг үр болбаанда демги ол имилеве уруглар эрги столдан ырап, олургулаан черлериндиге тарай бергилээн.

Бир оол үнүп бар чыткаш мынча диген:

— Кижини сонуургаар чүве-даа чок чүве-дир. Чонар-дашты, хадың дазылын, эгээни, бижекти кым көрбээн боор!

Ол оолдун бодал чок-сөстери кырган шеверниң сеткилин ажыңнадыр хомудадыпкан.

— Дургун-оол! Тур! — деп, башкызы хөрөктөнип кыйгы-

парга, ол үнүп бар чыткан оол база катап олудунга олуруп алган.

— Бо болза челзия орап аъттыг кижидир. Бо болза бурун тываның бөргүн, тонун, идиин кеткен тыва кадайдыр. Ооң эзери база тыва эзер. Таалыңы база тыва таалың,— деп кырган шевер чугаалап бар чорда, демги уруглар база катап столду долгандыр үглеп келгеннер.

Кара чонар-даштан чазап каан аъттыг херэеженниң бодунуң бир-ле черде ырак төрелинче аалдап бар чоруурун, орук ара хостуг бодалын бодап чоруурун, оран-чуртунун чоргаар малчын арат ээзи болганын, делгем ховулап туразында челзип орарын, чорук чоруурда бодунуң эң эки шиник-каас хевин кеттинипкенин ол уруглар ам-на шору билип кааннар. Ынчангаш ол кара аъттыг херэежен кижидир бир-бир кижиниң холун дамчып чоруп каап-тыр оо.

Мээң бакка-сокка тайылбырлаан чүвемниң утказын бо кончуг силеннээш амытаннар канчап хан билип апкан чоор деп шевер кырган таалап-ханып турган.

Хылбаң ак арынныг, чоон кара кежегелиг, узун-чиңге моюннуг, арганзымаар уруг ол аъттыг херэеженни оң холунуң адыжынга тургускаш, өрү алзы көөргедир тудуп-ла турар болган. Өөрү уруглар элдепсинип ынаар көрнү бээрге:

— Бо болза мээң авамдыр!— деп, Ак-кыс сүрээдей-сүрээдей алгырыпкан.

Хенче чажындан ада-иезинден өскүс калган ол чаш амытан черниң дажындан шевер кырганның чазап-сиилбип кылган аъттыг херэеженни чүнүң ужундан авазы кылдыр танып алгырган үнүң дыннааш, Монгуш Черзиниң карааның чажы сыстып үнүп келген. Баштак-оол башкы кырганның чаштыг-чаштыг карактарын көөрге, чаашкын соонда кожа чыткан ийи чалгый дашка тыптып келген хөөлбекке дөмейлежир болган.

— Сээң аваң бар эвес, ол чүү деп мегелеп турарың ол?— диген Дургун-оолдуң донгун үнү дыңналган.

— Ооң авазын ол шевер ашак бир катап көргөн боорун канчап билир сен, ынчангаш дөмейлештир чазап кагды ыйнаан,— деп, Кертикпен шагзыргайы кончуг чугаалаан. Дургун-оол ооң шедиргеленчек үнүң дыңнааш, чудуруун арнып каан.

Ак-кыстың кара даштан чазап-сиилбээн аъттыг херэеженни авазынган чоруу ооң эш-өөрүн шевер ашактың ажылын магадаарынче хаара тудупкан.

— Үнү чок дээрден башка, шимчевес дээрден башка, езулуг дириг кижидир. Шевер кижидир деп кижиниң кылган ажылын ам көрүп алдыңар. Чүвени канчап билир, силерниң араңардан база бо кырган ышкаш уран-шевер кижилер үн-

гүлөп келир чадавас. Бир эвес сонуургаар болзуңарза, Монгуш Черзиге башкыладып болур силер. Бистиң өскүстөр школазынга чазаныкчылар бөлгүмүн ам дораан-даа тургузуп ап болур бис!—деп, шаг болганда Баштак-оол башкы бодунуң күзелин илереткеш, кыргандыва чымчаңнадыр көрүп каап олурган.

Сургуулдар шимээн барган. Дургун-оолдуң бодап чорааны болза, школага чүглө эртем-сургуулдуг кижилер башкылаар. Кертикпен ыя аразында чүнү чугаалаар аайын тыппайн, чүглө алаң-кайгап олурган. Ак-кыс тура халааш, тугурук сандайны кырган шеверниң чанынга салып бээрге, оозу кончуг оваарымчалыг олуруп алган.

Баштак-оол башкы хеп-хенертен тура халааш, дайынга балыглаткаш, кемдээн буду ыстап-шылаанындан хажыыландыр барыл ушкан. Сургуулдар аразындан бир-ле кижиди хидиледир каттыра берген.

— Баштай ушкан эжин каттырбас чоор, ядараан кулугурлар. Силерниң башкыңар кезек-кезек аскай бээр кижиди болгай!—деп чоруй, Монгуш Черзи шала кырында чыткан башкыны холундан туткаш, тургузу соп эккелгеш, тугурук сандайга олуртуп каан, арай кыска-кыска тынгылаан.

Дайын дег бак чүве кайда боорлаан. Баштак-оол башкы бичии чорда, кожа-хелбээ аалдарның ишти ону эмин эртир томаанныг болгаш үйме кижиди кылдыр билип турганнар. Ол башкы балыглаткан кижилер эмнээр эмнелге черинге барык бир чыл иштинде чыткаш, кады чоруткан эки турачы өөрүндөн сөөлзүредир, мүн-не дириг чанып келген. Чулчургай чоогундан частыр ок чара шаапкан, оозунуң сөөгү чок, ында чүглө чыпшыр даараан кеш бар, тынарга,—чамашкылыг чери, чаш уруг чөвээ дег, ойбаңайнып орар. Бир чамдыкта хорадаанда, көңгүс моорап барып дүжер. Деткерлип келгеш, бодунуң буруузун миннип чугаалаар чанныг турган. Сургуулдар база башкызының ол аарыын билир турганнар.

— Чүвээ өөрениксээр угаан-сарыылдыг чүвелер болзуңарза, бо кырганга башкыладыр силер. Ыяш-даштан чүве чазап өөренир силер. Мен силерниң-биле ынча дыка ылчыңнажып турар харыым чок. Күзелинер чок болза, тарай бергилеңер!—деп, Баштак-оол башкы олура-ла дошкуурап чугаалаан иргин.

Бо башкы хей черден шыжыккаш, чорта бээрийне деп Монгуш Черзи база сести берген. Канчап билир ону, дайынга кемдээн кижилер, ылаңгыя баш мээзи шимчээн кижилер хорадай бергенде, албыглед кырганның өскү-хөрээнге ол душта дээнигай деп сезиглел кырганның өскү-хөрээнге ол душта кире хонуп келген. Харын чугаа-соотту дораан соксаткаш, менди-чаагай чаныптарын бодай берген.

— Чазаныр бөлгүмнү тургузар, башкы! Мен баштай бижидип көрейин!— деп, Ак-кыс стол чанынга маңнап келирге, Баштак-оол башкының хеп-хенертен кылыктанганы часты хона берген. Ол башкының саргара берген арнының часкарлы бергенин эскерип кааш, Монгуш Черзи хүлүмзүрүп олу-рар болган.

Чазаныр бөлгүмге кириксээн оолдар мурнун былаажып келгеш, аттарын Ак-кыска бижиде бергеннер.

— Силерниң башкыңар бо кырган бо! Ооң чугаалаан чүвезин дыңнаар силер. Ооң айыткан эртемин шиңгээдир силер. Бистиң өскүстөр школазынга бо ирейниң халас башкылаар деп турарын анаа-бир чүве деп бодаар силер бе?! Сураглыг шеверниң чаңгыс-даа сөзүн халас эрттирбеңер!— деп, Баштак-оол башкы чугаазын доозуптарга, хамык өөреникчилер бут кырынга туруп келгеннер. Олар башкызынга өөрээн сеткилин илередип турганы ол болган.

ТООЛЧУЛАР КЕЖЭЭЗИ

Дыл болгаш чогаал башкыларының бодавааны чүвени Баштак-оол тыва тыртып алган. Суурга шоолуг кино үнмес, артистер барык келбес. Ында-хаая сургакчылар болгаш солун ажылдакчылары келгилээр. Өскүстөр школазының өөреникчилери онаалдазын күүседип каанда, хостуг шагын соора ажыглаар — тенектенир боорга, ол өйнү суурнуң сураглыг кижилери-биле ужуражырын кижизидилге ажылының бир дээштиг аргазы деп Баштак-оол билип каапкан.

Тоолчулар кежээзиниң чарлалын школа, садыг эжиинге, көдээ Совет чанынга база соок клуб эжиинге астыргылапкан. Ооң кадында тоолдапкы дег, кожамыктапкы дег, ырлапкы дег база хомустапкы дег, кижилерниң өглеринче, бажыңнарынче сөс тараткан. Харалаан, Дургун-оол биле Кертикпен та дургуннаан, та балыктаан, көзүлбес болган. Келген кижилерни улуг залга чыып, ойнадып-хөглөдип турарын күш-культура башкызы Самдаракка эш-хуузу-биле дагып кааш, Баштак-оол орук дозуп чорупкан. Кежиг доскан — сураг. Машина оруунуң чанынга барып доскан — сураг. Бо чоокта чанаттаваан оолдар болгай, канчал чорупканын башкы бат кайгап чораан. Карангылап келген. Сагыш аннып, сараат чанында торлаалар какпалаар кызыл-хараганнар чанынга кедеп келген. Ийи оол бо кел чытканнар. Оларны коргутпазын бодааш, кедээр дагда хойжу аалче үнген орукче киргеш, ынаар бар чыткан.

Оолдар бир удаа чашты бээр дигеш, та чүден чүве, бот-боттарын иткилешкеш, каттыржы бергеннер. Баштак-оол кара өжегээр ырап бар-ла чыткан.

— Кай баарың ол, башкы?— деп, Дургун-оол эжинден чүве айтырар чажыт даңгыраан утту каапкан.

Баштак-оол тура дүшкен. Ийи оол четкилеп келгеш, эгништеп турганнар.

— Хойжу ашак тоолчу кижидеэн. Ону келдиртирин уткан кижидир мен. Ынаар бар чор мен — деп, башкы, кажарлапкан.

— Бис торлаа дузаа кезип чорааш, ол өгге кирдивис. Ол ашак район төвү барган, хуралдай берген дээр чорду,— деп, Дургун-оол каяа чораанын, чүңү кылып турганын боду-ла илереде каапкан.

Сөөлгү үеде ол ийи оолдуң шак ол өйде чиде бээрин ол башкы эскерип каан чүве-дир. Кым-даа кижиде чалыы чорда, сонуургалы улуг болгай. Ол ийи оолдуң торлаа дузактап турарын хоруп каар болза, өжежи бээр. Оларны хандыкшаан чүвезинден чара кирбейн, бичии аңчыларның тыпкан олчазын таарыштыр ажыглаар аргазын Баштак-оол тып чадап чораан.

— Өлүрген торлааларны кайда доңуруп турар силер, оолдар?

— Сараат иштинде!— деп, Кертикпен аас эдипкен.

— Оларны канчаар силер?

— Та!— деп соңнуг-мурнуг харыылааннар.

— Бистиң кежээвиске эң эки солун чүве тоолдаан кырганга белек садып бээр бис. Ол торлааларны садыгга саткаш, ооң өртээнге тааржыр бараандан садып алза чүл? Кандыгыл, оолдар?

— Бис торлаалаар бис. Силер садар силер, башкы!— деп, Дургун-оол хей-аът кире берген.

— Улус манай берген боор, чоруп ораалыңар, оолдар!— дээш, Баштак-оол аскаңгырлай аарак базыптарга, ийи оол ооң изин базып чорупканнар.

Суббота. Тоолчулар кежээки. Залга кирип кээрге, кижиде дээрке кизирт чүве. Кижиде болган туралаанын кылып турган. Баштак-оолдуң арттырып каан эжи көзүлбээн. Улус дыңнап турда, кайы хамаан чок чүве айтырбас чаңныг болгаш таңныыл ашакты озалааш черже имнеп эккелген.

— Самдаракты көрдүң бе?— деп сымыранган.

— Көрдүм-не.

— Кажан?

— Боо чүктеп алган, шоодай артыныпкан, тайга бажынче углай чортуп бар чыдар чорду. «Эткин үези. Сыннаар мен. Чода согар сен. Кайнаар барганым улуска чугаалава» дээр башкы чорду.— Ол ашактын чугаазы мегезиг болган, ындыг бе дээрге, Чадагбан кажан-даа чүвениң шынын сөглээр кижидир.

Башкы кижиге мегелеп чораанын кым дыңнаан боор. Самдарак биле тура кажарлап каапкан. Ооң амыдырал-чуртталгазының эң ыдыктыы, эң чаагайы, эң буянныы — бажын ажыр байып аары. Кичээл шагын шала-була эрттиргеш, школадан караш дээр. Бир чамдыкта бодунуң билбес эртеминин кичээлин суг эрттирипкен болгулаар. Ооң ыядыр деп чүвези чок. Башкылап тургаш, хаваннар азырааш, аңнап тургаш, акшаланып алыр, ол өнчүзү-биле «Волга» деп чычаанны сандып аар. Ол кичээл планы кылбаза-даа, өнчүзүрек чоруунуң ийи чыл иштинде чедип алыр планын шак ынчаар чогаадып алган Самдарак иргин.

Баштак-оол мегелепкен башкының дугайында чугаа-соот үндүрбээн. Башкылар чедишпезиниң хараазындан тускай эртеми чок ындыг кижини школада тудуп турарын ол кежээниң чыыжы чыылган кижилерге чыт кактырыпкан.

Залдың тап-дал ортузунда тугурук сандайны Баштак-оол салыпкан. Шимээн намдаан. Бир кезек үеде бурун шагның хүрежир, тевектээр, даалылаар, баг кагар, баг адар, чаржыр, аът чарыштырар, ырлаар, хөөмейлээр дээн ышкаш оюннары Ак-Дуруг суурнуң чоок-кавызынга чидип бар чыткан. Бир кончуг коргунчуг чүве — тоолчуларны херекке албастаан, эрте-бурун шагның кайгамчыктыг тоолдарын билир кырганнар чылдың-на ховартап келген. Баштак-оолдуң сагыжында болза өгбелерниң тоол-тывызыын, ыр-шоорун бөлүп чыыры — бир чугула эртем болу берген. Баштай чүүден эгелээрин алаага бергеш, шуптузундан чангыс айтырыг салган.

— Чаа кандыг оюн ойнаар бис?

— Тоол тоолдадыр диген болгай, башкы.— Бир уруг ынча дигеш, улус аразынче чашты берген. Чоон кара чаъжын көөрге, Ак-кыс боорга, башкызы өске улустуң чүү дээрин маназып турган.

— Орайтай берген-дир. Бир ыраажы уругдан ырлаткаш, тарап чангылаар-дыр!— депкеш, бежен хар ажа берген эр одуртур көрүнгүлээн.

— Ыр-даа ырладып болур бис. Тоол-даа тоолдадып болур бис. Бистиң суурнуң сурагыг тоолчулары чыгып келген-дир. Оларның аразында чаңгыс тоолду үш хондур суг ыдар кижилер бар-дыр. Че кайда бардың, Чадагбан! Бээр чедип кел, бо сандайга саадапкаш, бир тоолуң ыдып көрөм,— дигеш, Баштак-оол манагып турган.

Чадагбан кара шору. Шала кырында күдүк басып олурган. Улус ооң холундан тыртарга безин чүгле кованнадыр шимчээш, турбас болган. Кара чаңгыс идегеп турган алдарлыг тоолчузу үлегер көргүзөр туржук, чөрчүүр кижиге болган. Өске тоолчулардан боду тоолдаар кижиге база чок болган. Мооң мурнунда суугу аксынга дөгеленип оргаш, келген оол-

дарга кыска-кыска тоолдарны, хөктүг-хөктүг чугааларны боду-ла тө каап турган кырган хөй улус көрүп кааш, сүрээдей берген бооп-тур ийин оң.

— Ча-чаа! Кижн тыртпарлаваңар. Угааным чана берген. Билнр тоолдарым утгупкан мен.— Ынча днгеш, Чадагбан база катап одуртур көргүлээн.

Арай деп тургаш, чыып алган улузу чүнү-даа дыңнавайн, чүнү-даа көрбейн чана бээр болза, моон соңгаар чарлаан кезжээлерге кым келнр боор. Баштак-оол бурунгаар каш баскаш, шыжыкканын илереткен.

— Мен силерни мегелээн мен бе? Чок. Силерге халас ажыл кылдыртыр дээн мен бе? Чок. Мерген угаанныг тоолчулар! Силер чаш чоруңарда, школа турбаан, ону билнр бис але! Кырганнар бичии уругларга тоолун ыдып бернп чорааннар, оларның өөренир эртеми ол турган. Амгы шагның бичии чаштары чеди хардан эгелеп ном көөр-дүр. Оларга кезжээниң-не тоолду ыдып бербейн турар-дыр. Бнр чамдыкта кырган-ачаы тоолдап бээр дээрге, бот-кнчээл кылыры капсырлажы бээр-днр. Мени дыңнап тур силер бе?» Бнрден сес класска чеднр «Кым каш тоол билнрил» деп тускай айтырыг чоруттум. Чаңгыс-даа тоол билнр өөреникчи чок болду.

Аныяк өскен эртем-номга өөрөнген тудум ада-өгбелерннн тоолдарын, ырларын, тывызыктарын билген болур бе? Баштак-оолдун көскү-хөрек хайындырган чугаазын дыңнааш, Чадагбан дың чаңгыс ындыг айтырыг салган. Ону дыңналдыр салыптар дээрге, бодундан назыны улуг болгаш хөй тоолдар билнр кайгамчык тоолчулардан эгенген. Ооң чанында олурган тоолчулардан күзел-соруун илереднр кнжн база билднмес болган. Чалавас чүве болза, бодун боду көөргеднр тыва тоолчу кайын турзун аан.

— Баштак-оол он хнре тоолчуларны көскү черже чалап үндүрүп келген. Бнр тоолчуга-ла бнр өөреникчннн кожуп берген тургулаан. Өөреникчнннн кылыр ажылы болза, баштай тоолчунун допчу намдарын бнжннр, ооң соонда ооң билнр тоолдарының эреңгей даңзызын кылыр, ооң даглар, хемнер, хөлдөр дугайында тоолчургу чугаазын база даңзылаар. Ыр, кожамык, тывызык ышкаш чүвелернн тоолчу чугаалап бээрге, доп-дораан сүрүштүр бнжннр. Сөс-домаан черле өскертнп болбазын сүмелээн.

Он тоолчуну хары угда он сандайга олурткаш, тоолдадып кннрнпкен. Чаңгыс-даа өөреникчи орта бнжнп чадаан. Тоолчу бүрүзү караан шннп алгаш, алганып ыдар болган. Өрээлде чыглып келген кнжнлер хөк бодап шуугажыр болганнар. Өөреникчи сонгудақтап калгаш, чүве айтырарга, сула чаңнап өөрөнген тоолчу ара будулуп калыр бооп-тур.

— Чаа болзунам! Кандыг тоолчунун канчаар тоол ыдарын көрүп алдывыс. Моон соңгаар өөреникчи бүрүзү, тоолчу

бүрүзү тус-тус ажылдаар. Чыып бижээн тоолдарны «Алдан-Маадыр» музейиндиге чорудуп бээр бис. Чогум тоолчу биске тоолдап орда, ону чара кирбээлиңер. Чаа кым биске бо кежээ тоолдап бээрил?— деп, Баштак-оол бодунуң частырынын миннип, хөлзээн кижилерни доктаады берген.

Кедергей хөглүг болур кежээ кедергей чалгааранчыг кежээже шилчип бар чыткан. Чүнү канчаарын Баштак-оол билбестеп калган. Ол башкының девидеп, бачыыргап, сүрээдеп турарын тоолчуларның эң улуу билип кааш, хаваан сыйбанган.

— Бо кежээ «Мугур-сөөм» тоолдар ыдар-дыр, оглум. Узун-узун тоолдарны соонда ыдар-дыр, оглум.

Ол үн дыңналган угже Баштак-оол эргилип келгеш, чогум кым чугаалаанын билбейн барган. Чалаттырган тоолчулар башкыдыва көрнүп келгеннер.

— Бир тоолчу-ла бир тывызык ыдар-дыр. Тывызыкты тыпкан өөреникчи холун көдүрер!— деп, Баштак-оол шору детип келген.

Тоолчу тывызыын ыткаш, баажызын адап бээрге-даа ону дораан тыптар өөреникчи чок боорга, дыка-ла муңгаранчыг болган.

«Аъдым демир, бодум демир кымчым чокта дүшпес-даа мен. Баажызы этте».

— Шооча-дыр!— деп, шагдан тура билир тывызыын Аккыс адаптарга.

— Шын-дыр, уруум! Чоннуң тоолу болза, бурун өгбелерниң келир үениң кижилеринге шыгжап каан эртинези-дир. Тоол болза тоолчунуң дүлгүүрү-дүр!— деп, Чадагбан олура чугаалаап иргин.

Аарыг кижиге эм частынар болза,— өлүр, эм тааржыр болза,— дирдир деп чугаа бар. Тывызык— уругларга чоннуң аас чогаалыңа хандыкшый бээриниң таарымчалыг аргазы болган.

Тоолчулар кежээзинге чүү-чүү бооп турганын дөгере бижири берге. Хөктүг чүве болза, хамык сургуулдар, чаңгыс кижиге дег, хары угда каттыржып-даа, хары угда боданып-даа, хары угда хөөрөп-даа турганы болур.

Тарап чанар бетинде Чадагбан тугурук сандайга олурупкаш, Күске болгаш Теве деп кыска тоолду алганы аарак ыдып берген.

Шыяан ам! Эртенгиниң эртезинде, бурунгуң мурнунда, Сүмбер уула тей турар, Сүт-Хөл шалбаа турар шагда чүвең иргин. Калбак чүве хадып, борбак чүве чуглуп турар шагда Күске биле Теве маргышка кирген чүвең иргин.

«Кым хүннү мурнай көөрүл?»— дээш, маргыжа бергендир эвеспе аан.

«Хүннү мен мурнай көөр мен!»— дээш, Теве чиге бурунгаар хүн үнөр чүкче көрүнгөш, чыдып ап-тыр.

«Хүннү мен мурнай көөр мен»— дээш, Күске күжүр Тевениң мөгениниң кырынга үнө бергөш, чиге соңгаар аалдың артында кадыр-шораан даглар бажынче көрүнгөш, чыдып ап-тыр оо.

Дан-даа аткан. Хүн-даа үнгөн. Баштайгы херел аалдың артында кадыр шораанга шонуп кээрге, адаан-мөөрей чаргы үзөр кижиге Күске маннап келгөш;

— Хүннү мен мурнай көрдүм. Хүннүң херели соңгу шоораанда дээп келди!— деп-тир эвеспе.

Шаг болганда адаан-мөөрей чаргы үзөр кижиге Теве кеденгирилеп келгөш:

— Хүннү мен мурнай көрдүм. Башкы танды бажындан эртеңги хүн үнүп келди!— деп-тир оо.

— Адаан-мөөрей Күскенин-дир. Ол дем-не сени мурнай хүннүң херелин соңгу даглар бажындан көргөн-дир!— деп, чаргы-чаалы үзөр кижиге чарлык болган чүвөң иргин.

Көрбөөн чүвези чок, көдүрбөөн хөнээ чок тоолчу кырганнар безин Күске биле Теве дугайында тоолду дыка сонуургап дыңнааннар. Хамык ужур чүвениң мага-бодунун улуунда эвес, хамык ужур чүвениң кажар угаанында дээрзин ол чолдак тоолдан бичии уруглар боттары-ла билип апканнар. Тоолчулар — артист номнар. Тоолчулар — халас концерт дээрзин Баштак-оол улам бүзүрөй берген. Моон соңгаар өскүстөр биле тоолчуларның аразында ханы харылзаазын канчаар быжыдарын база чүвө-ле боорга былдап кааптар Самдаракка кичээлден дашкаар кижизидилге ажылынга шуут кириштирер аргазын ол башкы дарый чорудар ажылының бир чугула чүүлү кылдыр санап орган.

Муң-муң чылдарда тоолдарлыг болгаш тоолчуларлыг чурттап чораан чон канчап тоолу-даа чок, тоолчузу-даа чок болу бээр чүвөл? Ада-өгбелерниң эки-эки чаңчылдарын анык салгалга дамчыдып бээр дээш Баштак-оол башкының амыр-дыш чок ажылдап турарын ол кежээ тоолчу бүрүзү кээрге билген, ынчангаш ада-иезинден чарылгаш өскүстөргө чаңгыс ыр-даа ырлап бээрин, чаңгыс тывызык-даа ыдып бээрин ыдыктыг херек деп хаайынга кертип ап олурганнар.

Баштак-оол шагынче көөрге, сургуулдарны удудар өй чедер берген бооп-тур. Тоолчулар болгаш сургуулдар, хоочун танкистер дег, бот-боттарындан бир-ле чүвө айтырышкан, каттырышкан тургулаан.

— Хүндүлүг тоолчулар! Бөгүн силер мээң орлан чалыы сургуулдарым-биле танышып алдыңар. Магалыг чаагай чечен сөстөридер дээш, үлегер чугаанар дээш, чаптанчыг тоолунар дээш өөрүп четтиргенивис илередип тур мен. Эки

кижи-биле таыжарга — карак чырыр дижир болгай. Тоолчулар-биле сургуулдар таныжарга — угаан кирер деп бодаар мен. Моон сонгаар үргүлчү ужуражып турар бис. Сургуулдар удуур шак келген-дир!— деп, Баштак-оол баштактаны аарак чаңнай каапкан.

ЫНАК ЧОРДУМ

Бодунуң допчу намдарын Баштак-оол кымга-даа чугаалабайн чораан. Бодунуң дугайын чугаалапкы дег кижиде тыппайн чораан. Ак-Дуруг суурнуң чурттакчылары ол башкыны пат кайгаар турган: сургуулдарыңа кедергей ынак, ол хиреде кадай албас. Ажы-төлдүг, өглүг-баштыг башкылар кичээлин эрттирип каш, бажыңнарынче караш кынныр, Баштак-оол удуртуп турар клазының өөреникчилери-биле бир-ле чүве кылып, хостуг шагын ынчаар эрттирип каар. Шалың алганда ол клазының каасталга деринге каш акшаны боду-ла чарыгдаптар, чок болза бир өөреникчиге белек кылдыр ном садып бээр, бир уругга дыргак садып бээр. Ооң ындыг чадагай болгаш экииргек чаңын чүгле Монгуш Черзи баштай билип каан.

Баштак-оол биле кырган шеверниң аразында бир дөмей-зимээр чүве бар: ол болза кайызының-даа кадайы чогу.

Монгуш Черзиниң кадайы каш чыл дургузунда хилегдеп гарааш чорта берген. Оглу, кызы база боду үжелээ бажыңыңа артып калган. Уругларын школага өөредир дээш, ол ирей суур чаныңа бажың тудуп алгаш, аңа чурттай берген. Өлүмгө кызаткан кижиде ындыг-ла ыйнаан, Монгуш Черзи чуду-каразыңа киргеш, ада болгаш ие кижиниң кылыр аапсаап өг ажылын боду кара чааскаан мугуртап турган: ажынчемин кылыр, чаңгыс инээн саар, идик-адык улдуруп. Север кижиде боорга кожа-хелбээ кижилер аапсаап чүвелер чагырга, Монгуш Черзи оларны кылыксап кылгаш, чажыңыңа акша, тараа, алгы-кешти далдавайн ап, хап дүвү куруглатпайн чурттап олурган.

Өгнүң херээжен эезинден чарылган эр кижиде чаш ажы-төлүн көңгүс уткаш, арагага дүлдүне бээр чоруктарны Баштак-оол башкы чеже катап көрбеди дээр. Монгуш Черзиниң бажы халаңайнып чораанын Баштак-оол дилегзингеш безин көрбейн барган.

Бүргег болгаш чылыг дүне. Баштак-оол башкы радиодыңнап чыткаш, орун кырыңа куп кынны берген. Хензиг будук сынарга, оттуп келир башкы бажыңыңа кижиде кирип келгенин билбейн барып-тыр оо. Кажар кырган мегелеп чөдүрерге, чыткан башкы тура халып келген. Баарында Мон-

гуш Черзи тос дөмбүнү халаңнадыр тудуп алган, содугур сегел салын дыйлаңнадыр хүлүмзүрүп турган.

— Кортпа-кортпа, башкы. Мен-дир мен. Силернин-биле таныжып аар дээш келдим!

Радионун кургаг үнүн боой тудупкаш, демги кырганга чаңгыс борбак туугрук сандайын ап бээрге, ону шала-була сый-багылааш, шала кырында чадып каан элик кежинге күдүк базып олурупкан.

Стол кырында көк стаканны ап алгаш, тос дөмбүңде соок-каразын долдур куткаш, ийи холдап сунган.

— Бо чүнүл, кырган?

— Саанчы дунмай эккеп берди. Оглунга хөл-шыдыраа чазап берген кижин мен. Оон шаңналы эвеспе оң!—ынча дээш, Монгуш Черзи карактарын дүлгээзинниг сыгыраартыр көргөн. Канчап билир ону, кажар кырган ашаандан чарылган аныяк дулгуякты, беш чаш уруглуг кадайны, бот-борзун башкыга таныштырар бодаан база чадавас ыйнаан.

— Ой, дадаймы ай! Кандыг кончуг соок арагал моң!— дээш, стаканны кырганче дедир сунган.

— Сөөлгү хойтпааның оглу-дур, авыт!

Баштак-оол кургаг чыраа будуун тавыландыр соккаш, мөндүңейнип турар арагаже сугга каапкаш-ла бурун шагнын кижилеринин оран-делегейге чалбараан ёзулалын өттүнүп ынаар-мынаар чашкылаан. Кырганче база катап кээргең көргөш, Баштак-оол стаканны божудупкан.

— Кандыг-даа бедик дагнын дөзү турар, бажы турар. Кандыг-даа узун хемнин үнгөн бажы турар, кирген аксы турар. Чайнын башкы айы кандыг магалыг туржук: силернин хамык сургуулдарыңар майыктааш безин кетпейн, кызыл-даван маңнажып туржуктар. Бөгүн ам чайнын сөөлгү айынын бүдүү хүнү эртип турары ол болгай. Хойтпак бажы кадып бар чыдары ол-ла ыйнаан. Бо башкы-биле таптыг хөөрежиң алыр-дыр ийин— деп чоруй Монгуш Черзи бир стакан соок араганы ток кылган.

Хенертен сайгылгаан караңнады чивецнээн. Баштак-оол дуп-тура халааш, бир тендирий берген. Кончуг болумчалыг сүдүнзе шаккаш, керосин лампазын кыпсыпкан. Шала бүлүртүң дээрден башка шору хып турган. Монгуш Черзи тос дөмбүнүн чайгылаарга, шымбай чыйтылаар болган. Араганың кылбас чүвези бар эвес, ашак шагдан тура бодап чораан чүвезин айтырып дүжүрүпкен.

— Силер черле кадай ап чораан силер бе, башкы?

— Чок!— депкеш, үнү чиде берген.

— Хомуданчыг-дыр аа!

— Бот чоруур салымныг болган кижин-дир мен ийин.

— Эр кижин черле канчап уруглар эмин сыйбавайн хон-

гулаар боор. Ынаар дагда бир чаш уругларлыг кадарчы херэежен бар чүве, таныштырып каайн бе?

Баштак-оолдуң куйгазы адыш кылынган. Чөвээниң чоогунда, шериг эмчилерниң сөөгүн аштааш, дуй даарап каан ойбаңнааш черин адыжы-биле базыра туткаш, ылым-чылым олурган. Кырган кижини безин шоолуг эзирбейн орда, бодунун кылын-халаг апарганынга чөгөнгөн-даа, ыядып-даа олурган. Кижиниң кады төрөөн хазынга сөглөвөс-даа болза, хары кижиге тө каап бээр бир чажыды турар болгай. Баштак-оол хөнекте соок шайны эмискиинден соруп пактааш, чугаалап бадырыпкан.

— Ынак чордум. Ынак чор мен. Сагыжымга кирер ындыг уруг мээң караамга көзүлбээн болгаш көзүлбөс-даа. Чадаана школазының чеди клазынга өөренип турган мен. Ынчан чеди классты бир-ле дугаар доостуруп турар чылы ол чүвө ийин. Бир уругга кедергей ынакшаан турган мен, ооң адын ам безин сымыранып адаар кижини боор мен. Ол уругнуң бир чагаазын дайын шөлүңгө безин комсомолчу биледим иштинге шыгжап чордум, ап чордум, кыска дыштың үезинде ону номчуп каапкаш, күш кирип келир турган мен.

— Ол чагаан ам бар бе?— деп, Монгуш Черзи сонуургай берген.

— Адыр даан. Мени үзе кирбе. Каяа четтим. Ам-на сактып келдим. Ол уруг ынчан он алды харлыг турган, беш дугаарга өөренип турган. Мен чээрби бир харлыг турдум, шериг чоруур апарган мен. Силер билер болгай силер, кырган. Ынчан бир дугаарга он дөрт харлыг-даа кижини школага хүлээп алыр турган ышкакжыгай, ону чугаалааш чоор мен. Мен чүглө бодумнуң эрткен-барган, ынчалза-даа чүлдү-чүрээмни от ышкакш чиртип чоруур чажыт ынакшылым дугайын чугаалап көрөйн. Чоп караан шийип ор сен, таптыг, дынна! — дээш, столду чарс кылдыр часкап дүжүргөн.

Монгуш Черзи сырбаш кынны бергеш:

— Ча-чаа! Ол уруунга мегеледип каапкан эр-дир сен ийин!— диген.

— Кижини-даа мегелеп чорбаан мен. Кижээ-даа мегелеттирип чорбаан мен — дээш, Баштак-оол бодунун уттундурган төөгүзүн коптара берген.— Улуг-хүн чедип кээрге, ол уруг-биле кедээр даглар бажынче үнө бээр бис. Чадаананың Алды-Хүрээзиниң хола-хола бурганнары хүн караанга кыланайнып тургулаар чүве. Кызыл-хараган аразында торлаалаан оолдарны көрүп кааш, чаштып ойнаар ыйгылывысче чүглө шивеш дээр бис. Хеп-хенертен ол уруг кичээлинге келбестей берген. Коржаа таңнылы турган акызының ыяш өөңгө турган чүве болгай. База мен ышкакш өскүс уруг чүвө ийин, чүгө дээрге ол үеде ада-иези чок уругларны школага

өөредир, алдын уургайынче чорудар, орук тудуунче чорудар турган чүве. Бир кежээ кедеп чеде бердим. Эжик аксында калдар ыт мени көргөш, кудуруун ходуш кылырга, кончуг аяр дезипкен мен. Сагыш кайын дөстүнер. База катап оорланып чеде бергеш, тар сонга дужундан дыңнаалап тур мен. Кижилер чугаалажып-ла орар ол хиреде сөс-домаа орта билдинмес болду. Дең чырында бир эр сапык идиин уштуп олур. Ол эрни ооң мурнунда алгы-кеш эттээр черге каш катап көргөн болгаш, дораан танып кааптым. Эжим уругну көөрүмге, дузакта туттунган торлаа дег, ооң чанында хорун олурар болду. Чүрээм палт диген. Соңганы буза шааптар бодааш, хензигден туттундум, ол тар черлеп дөмей-ле кирип шыдавазым билген мен. Манап-ла түр мен. Дең өштү. Интернатче бар чыткаш, база катап келдим. Улус кидин-түлүк удуп чыдар болду. Хорадаарым кедергей. Ыяш өгнүң дээвиинче үне бергеш, дүндүүндөн бакылаарымга, кара тамы көстүр. Яндаңның иштинче чиңге будукту суп кирипкеш, холурадыр чушкуй-ла бердим. Удаан кижилер хөлзеп үндүлөр эвеспе. Мен хейде корткаш дүже халып чыткаш, туттуруп алган мен. Маспыгыр мени кулактапкаш, чаагымче дажыгылаарга, караам оду кызаңнаар болду. Ол эр чай кадында дорзук чүвүрүн өрү тыртынар болду. Ашак-кадай база үнүп келгеннер.

Таныжым уругнун угбазы туткуланып-ла эгеледи.

— Ядараан кулугур. Сургуул кижини эртип калчаараан. Сени бээр келбе деп каш катап чугаалажык мен. Ам эртен башкыңга чугаалаар мен. Сени школадан үндүрүптөр. Ооң соонда та кым боор сен. Мээң дунмам ашаа Маспыгыр чүве. Моон соңгаар өглүг-баштыг улус аразыңга чоокшулава. Ырап чор, тояанчы. Ийи ыт аразыңга сөөк кагба. Ийи кижини аразыңга хоп таратпа!

Ам канчаар, дезипкен мен. Ол олчаан школамга барбаан мен. Шеригге шинчидеримге, мени хүлээп алган. Ынаам уругнун чаныңга бир эр олуруп аарга, ол олчаан херээжен кижиге бүзүревес апарган мен.

— Ол уруун ам бар бе?— депкеш, Монгуш Черзини арай эгени берген.

— Хөк чүве боор. Мени дайын шөлүңгө өлүртүп каан деп бижик кырган-авам адыңга келген дээр. Ону дыңнааш, ол уруг ынчан кадай кижини апарган турду ыйнаан, менден сурастап божаан уруун эдертип алгаш, ашаандан чажыра-чажыра арага-дарылыг келген дээр чораан. Ынчан ашаа тайгадыва тооруктай берген дээр чүве. Мээң уруум силерниң дайын шөлүңгө өлүртүп каан оглуңарның уруу чүве. Таныштырып каайн дээш келдим диген-дир. Көрдүң бе, меңээ ындыг кончуг ынак чораан уруг-дур.

— Ол ашаандан уруг-дарыы бар бе?

— Божуваан...

— Ам олар кайда-кайда чурттап чоруурларыл?

— Маспыгыр арагалаар апарган. Кадайын даады меңээ хүннээр. Бичии эзирип алгаш-ла, ок-бижек тудар. Бир катап эзирип алгаш, кадайының бажын балды-биле одура шап-каш, суугу иштинге суп каан. Өрттедип каапкан-дыр. Ону өлүрүп шииткен. Ол шииткелди күүсеткен деп дыңнаан мен.

Ийи кижии удур-дедир көржүп олурганнар. Хирезин бо-даарга, Баштак-оол башкы чүнү-даа хөөрээринден чажам дивес болган. Ол башкының коргунчуг болгаш кээргенчиг допчу-намдарын дыңнааш, кырган шевер чугааның аянын өс-керти берген.

— Ол сурас уруун ам кайдал?

— Кызылдың башкы институтун дооскан. Кара-Хаакта тыва дыл башкылап турар деп дыңнаан мен. Мени ачам деп билири-ле ол ыйнаан, бистиң төрөл-аймактың адын-сывын фамилия кылып алган дээр чораан. Оон ыңай кызыл-дустай берген кырган-авазының берген бир дазыл таваан камныы кончуг эдилеп чоруур дээр ийин.

Моңгуш Черзи боттаң салымның башкыны кээргей бер-ген. Ол кижиниң чуртталгазын деңнепки дег чүве тып чадап олурган. Коргунчуг болгаш кударанчыг чугаадан халаң эзи-рик безин сергей бергензиг апарган. Ажыдып каан форточка-дан харжыгаштар азып-тенип киргилээш, кырганның хаваан-га дээп чоруй, эстип тургулаан. Баштак-оол суугунуң шала ажыдып каан аксындыва кезе кайгап, чалынның көстүң ха-лынынга шондуруп каап олурган. Хамык улус удуй берген-де кырган ашактың ооң бажыңыга дүн каксы келгенин бир-ле ханы төрели талыгыр черден аалдап келгени кылдыр бо-дап, дыка хыи ханып олурган.

— Чаа башкы! Саваның байы-дыр, аптыңар!— дээш, Моң-гуш Черзи стакан ортуже чүвезин, кончуг аар эртине көдүр-ген дег, ийи холдап сунган.

— Үлежип ижээли!— дээш, бичии пактап чоруй Баштак-оол мынча диген.— Сээң узаныр-чазаныр уран-шевер ажы-лың улам-на делгерээр болзун. Сен ышкаш шевер кижилер бистиң школадан үнер болзун!

— Дуңмай сартыын тура ижер!— дээш, Моңгуш Черзи бир кезек пактап чоруй, стаканның илезин башкының дээви-риндиге тө чажыпкан. Баштак-оол башкы ол ирейниң соок суксун эккеп бергенинден аңгыда ону бодунуң аайыңга ки-рип апканыңга кончуг амырай берген. База катап халай берген:

— Чүс-чүс чылдар дургузунда тываларның ыяш-даштан чүве сиилбип чазаар уран-шеверин кым билбес боор. Бир

чамдык шевер кырганнар бодунуң эртемин чүгле ийи-чаңгыс кижиге айтып бээрин бодааш, хөлүн эртир чажыртынып чорааш, ушкулаан чоруктар бар болгай. Сен бодуннуң эртемин бистиң сургуулдарга дамчыдып бээр күзелиң бар бе, кырган?

— Чок!

— Чүге?

— Мен ышкаш бижик-билиң чок кижиниң кичээлинге кым кээр боор?

— Мен сургуулдарны эвилелдеп шыдаар мен. Чазаныр-сиилбиң бөлгүмүн тургузуп көрээли.

Азам аксындыва кире бердим бе деп бодааш, Моңгуш Черзи башкының чиктиг саналын буруу шавар дей берген. Сактырга, улустуң чагыын кылгаш, ажы төрүп амыдыраар чаңгыс идегелин ол башкы хунаап аппаар, кижиле болганга айтып бериптерзиг болу берген. Элдепсингенинден содуннааш сегел салын дөзүндөн тура соп ал часкан. Ол кырган шеверниң бодалыңга бурун шагның чечен-мерген чугаалары ала-чайгаар, бараже киргилээн кызаа хемниң кадыргылары дег, ала-чайгаар кирип келгилээн.

Куштуң чалгыны сынар болза, ушпас болгай. Балыкты чечектер аразынче октаптар болза, бир кезек тын-девичеп шурагылааш, өлүр болгай. Өргени дош алдында донмас сугга суп каар болза, аңаа ижээр байтык, суг тырттынып өлгей. Дириг амытаннар тус-тус чурттаар черлиг ышкажыл. Кижиле база тус-тус амыдыраар арга-мергежилдиг болбайн канчаар. Адырам! Тоолчулар боттарының тоолдарын канчап үре-салгалга дамчыдып берип чоруурларың? Школаның таңнылы тоолчу ашак бодунуң кежээзин эрттирип, уругларга тоолдап берип турар дээр-дир, мен оон дора мен бе? Башкылар база боттарының эртемин өөреникчилерге айтып берген турарлардыр, олар чоп чүүден-даа кортпастарың? Узаныр-дарганнаар кижилер боттарының уран-шевер аргазын ажы-төлге бичии-бичииден айтып берзе, аксы-боску када бээр бе? Мындаа чаа безин бистиң суурнуң тергиин дарганы чорта берди, ону бо башкы чалаарга, барбаан дээр чораан. Оң кончуг шевер эртеми база ол олчаан чевегде чыдып алганы ол ышкажыл?

— Мен узаныр-чазаныр аргамны чаңгыс оглумга безин айтып бербээн кижиле болгай мен, башкы!— деп чоруй, кырган шевер ара соксап каан.

— Мен силерни албадавайн-дыр мен. Шокар-үжүк үнүп кээрге, бир бижик билер кижиле он беш бижик билбес кижини номчуптар, адын салыптар кылдыр өөредип турган, ону сактып ор боор силер. Оон чүү болганың ынчаш? Депшилге болган. Мен бодаарымга, бир шевер кижиле бодунуң эртеминге бети дээрге он беш чашты өөредип каар болза, соңгу назыныңга багай чүве болбас. Мен бажыңымга үр олуруп шыдавас

кижи мен. Бир-ле кежээ бир-ле кижиле сургуулдарым ужураштырып турар мен. Тоолчулар кежээзин эрттирдим. Ам урлн-шеверлер кежээзин эрттирер мен, аңаа моорлап кээри-нерни чалап тур мен!—деп, Баштак-оол шын-на сеткилин илереткен.

— Бар дээн — багай. Кел дээн — эки чүве дээн. Бир-тээ хүндүлүг башкы чалап турда, баар-ла бооп-тур мен ийин!— дээш, Моңгуш Черзи олурган черинден туруп келген. Ол кырган башкының фронтуга безин кармактап чораан чагаазын айтырар деп олурган хирезинде, уругларыңче сагыжы далаш-каш, көңгүс уттуп ап-тыр оо.

Дандар-оол Сарыкай

ОДУНГАН ТАЙГАНЫҢ КИЖИЛЕРИ

Тоожудан эгелер

ДУВҮРЕНЧИГ ЧАГАА

Республика солунунуң редакциязынга чагаа чедип келген. Өөреникчилер кыдыраажының көктешкизин адыргаш ужулган дөрт ама саазынны долдур бижээн, улуг-даа чагаа. Чагааның төнчүзүндө «PS» деп үжүктөр салгаш немей: «Хүндүлүг эш редактор! Бо чагааны таптыг эдип-чазап тургаш солун арнынга үндүрерин силерден идегеп диледим. Бир эвес мээң мында бижээним факт-барымдааларның утказы ажык парлалгага таарышпас деп саназыңарза, чагааны черле ис чок арттырбайн, чогуур хемчеглер алыры-биле үстүкү албан-черлеринче дамчыдып көрүнер» деп каан болган.

Номчуп көөрге, утказы шынап-ла дувүренчиг чагаа. Бир тээ бижикчи бодунуң чагаазын солунга парлаарын чөпшээр-реп, харын-даа «идегеп дилеп» турар болганда, ам ону номчукчуга бараалгадыр-дыр.

«Эргим редакция! Мооң мурнунда солун-сеткүүлге чүве-даа бижип чорбаан кижини мен, ынчангаш баштай бодумну силерге каш сөс-биле таныштыра кааптайн: адым Анатолий, фамилиямны Бекасов дээр. Шарланның суурда чурттап, ында ыяш ажыл-агый чериниң конторазын таңныылдап турар мен.

Эргим редакция, сөөлгү үеде бистин суурувуста социалисттик хоойлу-дүрүмгө таарышпас элдеп-эзин чүүлдер көвүдээн, оларга удур шиитпирлиг хемчег албааже хоржок хире апаарга силерден дуза дилеп, бо чагааны бижип олур мен. Чувениң алыс ужурун кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг: энир чылын чазын Сергей Вершинин деп кижини мында ыяш белеткээр черниң начальнигинге томуйлаан соонда, ол бүдүрүлгениң ажыл-агыйы суларап баткан, амгы үеде мырынай буурап дүжериниң кырында келди-ле! Ооң кара чаңгыс чылдагааны болза, начальник эш Вершининиң кижини

лерни таптыг удуртуп башкарып, оларның күш-ажылын таарыштыр организастан билбезинде!!! Эмин эртир доңгуу, харын-даа дүжүметсиг аажы-чаңныг болгаш эш Вершинин ажилчыннар ортузунга бодунуң ат-алдарын ам шуут ышкынып алган, анаа-ла сандай кырында ат чалап саадап олурар апарган мындыг дарга бо. Вершинин маңаа ажилдап чедип кээрге каш-даа хонмаанда суурга оон дугайында үр чар чугаа дораан тарай хона берген, улустар: «бистиң даргавыска черле болбаан кадыг кижжи келип-тир» дижи бергенер. Шынап-ла кабинетинге кире бээрге кижжиже үзөр буга дег кончуу сүргей хыйыртап алган олурар, чүве чугаалаарга төнчүзүнге чедир дыннавас: «Болзун, болзун, чугааңныг утказын билип кааптым. Хемчээн алыр мен. Ам үне берче!» — дээш, эжикче айтыр дарга болчук. Оон туржук бир катап Вершининниң ажилчын Давааны читкезинден туткаш, кабинетинден үндүр идипкен чери бар. Ону ылап көрген, ам айтырар болза бадыткаар улустар эмгежок. Эрткен кыжын Вершинин бо суурнуң чурттакчызы Козулиха дээр кадай-биле адааннашкаш, ол хөөкүйнүң картошка тарыуу черин дуй хөй ыяш овааладып каарга, чон кайган: «аньяк кижжи эртип, кандыг кончуг кээргээр сеткил чок оол боор» деп, килеңнээшкин-биле чугаалажып турган.

Оон ыңай, эш Вершинин удуртуп турар коллективиниң кежигүннеринге бедик үлегер-чижек болур, оларны коммунистиг мөзү-шынарга кижизидер хүлээлгелиг тургаш, хары боду дүржөктанып, кем-буруу чок совет хамаатызы кижиниң амы-тынынга чедер часкан таварылга бар. Ол мындыг чүве: эрткен чазын бир кежээ Вершинин балды тудуп алгаш, кудумчуга ажилчын Шуровтуң соондан сүрүп маңнап турганын клуб чанынга чыылган кижилер шупту көрген. Шуровтуң даван-даяа узун, чүгүрүк кижжи болгаш, харын четтирбейн барган. Оон башка ол ам чер иштинде курт-кымыс-каяк чемижи болуп чыдар ийик. Бир эвес Шуров ынчан кандыг бир чүвеге илдиккеш, кээп дүшкен суг болза, мойнуу Вершининге одура шаптырып аар кижжи. Ону бодап кээримге хейде-ле чарным аразы сооланнаар, бажым куйгазы чымырар-дыр ийин!

Шак мындыг хулиган начальникти кым хүндүлээр боор! Ажыл-агыйнын сандарап турарынын дөзү ол-дур. «Балык бажындан эгелеп чыдыр» деп чугаа бар болгай, а Вершинин дээрге бажындан кудуруунга чедир үчү боду чыдыр берген, ам чүгле бокче үндүр октаар апарган «балык»-тыр ол!!!

Бо бүдүрүлгениң саң-хөө байдалын хенертен таптыг хынаптар болза, оон самчыгдакчы чүдек-бужар херектер кочтарлып кээр, ынчангаш чамдык кижилерни, бир-ле дугаарында Вершининни ажылындан доп-дораан үндүр хөөглээш

кара-бажынга олуртур апаар деп бодаар мен. Чижээлээрге, мында Вершининниң сүлчээзинге кирип турар кезек кижилер кассадан акша санадып ап турганын бодум караам-биле каш-даа удаа көргөн мен. Аңаа каразааш, контора аштакчызы кадайдан: «Шалың үнери элек ышкажыгай, Капитоновна, бо улус чүү дээш акша ап турар апарды?» — деп дуюкаа айтырарымга, «онза даалга күүсеткен улус-тур» — дээр чораан.

Чогум херек кырында оон меге чүве чок!!! Бүдүрүлгенин планы ажыр күүсеттинген таварылгада ажылчыннар шалыңдан аягыда немелде акша база алыр боор чүве. Вершинин чамдык ажылчыннарның ол немелде акшазын бир-ле чүвеге чылдак каккаш, казый шаап кааптар чаңныг кижилер. Мен бодаарымга, ындыг арга-биле кажарлап чыып алган акшазын хире-хире болгаш-ла аразында ыят-чок үлежип ап турар хире улус. Чугаажок, ол акшаның хөй кези начальниктин кудук ышкаш ханы карманынче кирип турар болбайн аан!!!

Вершинин ам сөөлгү үеде бо черниң эрге-чагыргазын туткан албан-дужаалдыг кижилерниң кошкаан ажыглап алгаш, мырыңай кара-дуразында барган, суурнун чурттакчыларын бодунуң хөлечиктери-биле дөмей аажылаар, удур сөс сөглээн кижини диригге сырыптар чыгыы апарган!!!

Көдээ совет даргазы ашакты шуут бастып алган. Вершинин «айт!» дээрге, оозу олура дүжүп, тура халып турар, кээргенчи аажок болдур ийин. Партия эге организациязының секретары, мурнунда анаа бригадир чораан кижини чазанылга цегиниң начальнигине депшидип каар орта, демгизи Вершининниң аайындан эртпес, кончуг чоок өнүү болу берген. Районнуң шагдаа килдизиниң мында төлээзин арага-биле хээлилеп тургаш бодунуң холунга кирип алган. Профэвилел комитединиң даргазы Доможаков деп кижилер Вершининниң кожазы болгаш, дүне оорлап хемден балык шүүрээр эки. Оон аңгыда, школа директору — Вершининниң кадайы, а кол эмчини бодунуң чуржузу уруг-биле өглөп кааш, бажа кылып алган.

Ажылчыннар аразында Вершининниң даянып турар чөвөнгиштери кымнар деп бодаар силер? Оларның чамдыктары бо-дур: ыяш белеткээр черниң дарганы, 1936 чылдан бээр нам кежигүүнү мен деп көөргеттинер Биче-оол ашак мындаа чаа бир кижини сугга дүжүрүп өлүрүп кагды. Ол кээш коммунист Биче-оолду партиядан үндүр сывыргаш, чинидер ужурлуг турган. Дүүн оон-биле ужуражырымга: «Фрайкомнуң бюрозу меңээ шыңгыы доңгулда берди» деп, күште-даа чок хөрээн соктап, элээн арага ижипкен хевирлиг, кысы чыттыг-бустуг кылаштап турар чорду. Мында сал даакчыларының бригадири, Вершининниң өнүү, Сазонов Илья

деп кижн эрткен күзүн эцмежок хөй тоорук кактап алгаш, оозун кажарлап чнижең өртекке күрүнеге дужаапкаш, үш дугуйлуг мотоцикл садып алган. Бүдүрүлгенин мурнакчыларының бирээзинге санадып, Хүндүлел самбыразында чуруу кирген Петр Дудко дээрзиниң иези совет конституциянын хоруп кааны баптист шажын чүдүлгелиг кижилер чыглыр бажыңга үргүлчү барып турар. Аныяк коммунист, чолаачн Василий Чижов чоокта чаа бо суурнуң хоочун чурттакчызы Кайгородов ирейниң молдургазын бастырып кааш, ол пенсионер кижини улуг когаралга таварыштырган. Тракторист, партия кежигүнү Ефим Пахоруков садыгдан быжырган хлеб саткаш хаваннарын чемгерип турар. База-ла аныяк коммунист Кол Сандый бодунуң кадайы Шивитпааны өске кижиге хүннээш, хөй-ниитиниң черинге шош-содаа үндүрген...

Эргим редакция! Вершининниң бөлгүмүнүң өске-даа кежигүннеринде черле ойлуктуг кижн ховар. Оларның шуптузунуң кем-багын сураар болза бүдүн ном-даа болур. Мен бодаарымга, ооң херээ чок ышкаш. Силерниң кончуг уран-чечен журналистеринер бо чагаада кирген факт-барымдаларны ажыглап тургаш, тулган чидиг фельетонну бижип үндүрүптер дээрзинге ылап бүзүрээр мен.

А. Бекасов, «15/VII. 1973 ч.»

Көдээ бижикчиниң чагаазы ынчаар доозулган, ооң изибиле редакция хөделип эгелээн...

ЧОРУУҢ ЧОГУЗУН!

Журналист Владимир Сат самолеттан дүшкеш, дораанна, бодунуң бо черге кедип келген херээниң дугайын илеткеп каар дээш партия райкомунче чорупкан. Ону райкомнун ийиги секретары хүлээп алган. Саттың сургакчылаар шынзылгазын номчуп көргөш, секретарь:

— А-ха, редакциянын даалгазы-биле чагаа хынап, Шарланныг суурже бар чыдар ышкажыңар чүл? Ол чагааны көрүп болур ирги мен бе? — деп айтырган.

Бекасовтуң чагаазын Сат даргага тутсуп бээрге, демгизи:

— Кандыг кончуг быйыргын бижиир кижн боор — дээш, карааның шилин кедип алгаш, таваар, чамдыкта «г-мм, г-мм» дигилеп, эриннерин чыпыладып каап олура төндүр номчаан соонда чугаалаан:

— Эки-ле хынавааже сараалыг чагаа ышкаш-тыр. Бекасовту таныр мен. Хурал-суглаага чүве-даа ыттавав, калды эдержир эш-өөрү барык чок, арага-хымыс ишпес, черле ынчаш, даштындан көөрге улустуң «чымчак снген шылыр» кылбас, чыткан хой тургуспас» дигири кижилерниң бирээш

ле чүве. Вершининни база эки билир мен. Ону чаа өзүп олар мергежилдиг удуртукчу деп санап турар бис. Бодунуң тускай эртемин шыырак билир, ынчалза-даа аажы-чаңында арай эмдиксимээр аян бары шын кижичи харын. Ол дугайын Вершининге каш-даа удаа сагындырып, чугаалап турган бис. Аныяк кижичи чоорту эдигип-чазалып кээр боор деп идегеп турар бис. Шынап-ла мында бижип кааны ышкаш коллективтен хоорлу берген удуртукчу болза, ам канчаар, халаар апаар бис ыйнаан. Фактыларны эки-ле быжырымчалыг хынап көрүңер. Оларның хөй кезини шын болур чадавас боор. Хамык ужур фактының бодунда эвес, а оон болу берген чылдагаанында дээрзин кичээвээже хоржок. Шаанда Козьма Прутков деп кижичи бодунун оглун «Чүвениң дөзүнчө көр!» — деп сургап чораан эвеспе, ону утпаңар. Оон ыңай, дедир эеп чанарыңарда меңээ кире дүшкөш, чорууңар түннелин чугаалап бээр силер. Бир эвес ол черге ажил аайы-биле бистен дуза херек апарза, райкомче дыңнадыптыңар. Ам манаа үр саадавайн чоруптуңар, че...

Сат байырлашкаш үнүп бар чорда секретарь ону дедир кый деп алгаш:

— Адыр, бичини мана — дээш, телефон долгаан соонда:— Мында Шарланнгдан почтачы чедип келген, ам дедир чоруур деп тур дидир. Ооң хемези эрик кыдыында, силерни манаар болду. Кончуг солун кижичи, кады чорааш черле чалгааравас сен. Чаңгыс багай чүвези, чугаазы хөй, чамдыкта көзүлдүр-ле мегелей каапкаш арны безин кыспас кайгал эвеспе — дээш, Саттың холун база катап мажый туткаш:

— Чорууң чогузун! Хоомай чүве кылба — деп чагып каан.

КЫРГАН ДАЛАЙЖЫ

Сат райкомдан үнгөш, эрик кыдыыңга чедип кээрге, почтачы чоруптарыңга белеткенип алган, тал хөлегезинде манап олурган. Олар амыр-менди солчуп, танышканнар:

— Эки-и! Солун ажилдакчызы Владимир Сат деп кижичи мен. Силерни кым дээр ирги?

— Менди-ле чаагай! Улаачы-хемелекчи, өгбелеринден ызыгуур салгаан кырган далайжы, Антон Ибан оглу Бугаев мен, а ачанар ады кайызы боор?

— Херел ийин...

— Тулган-на эки-дир! Орустаарга Кирилл-дир. Ынчаарга ам мынчаар дугуржуп алыылы: силерни мен моон сонгаар Владимир Кириллович дээйн, а мени силер анаа-ла Антон даай деп адаңар аа.

Сат ол саналды маргышпайн-даа хүлээп алгаш:

— Бир эвес мында херээңерни дооза бүдүрүп апкан

болзунарза, халас үе эрттирбейн чоруп орзувусса чүл? Каяа, канчаар олуруптайн, Антон Иванович? — деп айтырарга кырган далайжы бурт-сарт дүвүрөп эгелээн.

— Хеме моторун доп-дораан хөделдириптейн. Бээр мээн соомдан кылаштанар, ам-даа, ам-даа. Шак борта, бо хаар-жак кырынга саадаптынар. Адыр, чымчак кылдыр адааңарга хөрөктээжим дөжөп берейн. Плажыңарны таптып өөктөп алыңар. Кулааңар кадык бе? Салгынга каксыптыңар мон. Бо хөвөң-биле бөөшкүннөп аар силер бе?..

Удатпаанда кырган далайжы хемезин хем ортузунче этти сүргей башкарып эккелгеш, суг агымын куду сыыладыр эстедип бадыпкан. Саттың олуду хемениң бажында, а почтачыны соонда, ынчангаш оларның аразы ырак, моторнун тартылаан даажынга чугаалажып шыдавас апарганнар. Ону ажыглап алгаш, Сат кырган далайжының омур-хевирин шинчилеп көргөн. Хары алдан ашкан хевирлиг, ол хирезинде эът-ханы шоолуг шилгедевээн. Тырың мадагар бүдүштүг, бүлгээр ышжаш чоон, чолдак дурт-сынның, даштындан көөргө, шынап-ла бугазыг кижиге болган. Арны хүнге додугуп караргаш, мырыңай оруссувас чыгыы апарган. Бир талакы чаагын кежилдир узун ак сорбу бар. Үстүкү удургу диштери курзук. Солагай холунуң чүглө улуг эргээ арткан, өске салаалары чок...

Бодунуң шинчилелдериниң түңнелинде Сат: «Мынчаар кырып назылааже бертик-бежелге безин каш удаа таварлажып, белен эвес орукту чурттап эрткен кижиге дийин бо» деп иштинде бодап каан.

...Дүвүнде сайы-дажы шылырадыр чуглуп чыдар шапкыи саарыгларны ажылдыр чүгүртүп, огбагар ак көвүктөр салдаан мөөн терең ээремнер кыры-биле эжиндирип, сугнун агымын моондактай доора тургулапкан кадыр хаялар баары-биле эртип, ол-бо эриктерже көргүлээш, тайганың каасчараш бойдус чурумалдарын магадап, ында-хаая уткужуп келген хемелерниң кижилери-биле хол чайып байырлажып каап, чоруп-ла, чоруп-ла олурганнар. Олар район төвүндө үнгөндөн бээр үш шак ажа берген. Хүн кудулап бадыпкан. Ийи талазындан куржаангыланчак чалымнарга кызаалаткай бир ээпекти эрте халдып кель салы дораан-на кырган далайжы хемезиниң бажын эрестии кончуг эрикче угландыр ээй тудуптар орта, Саттың олурган хааржааның дужунда сай кыжырткайны берген...

Бугаев хемеден дүжүп келгеш, бичии чөмөдөнчүк иштинден дузап каан хаван чаа, хлеб, оон соонда улустун «узун-моюн» дижири бир шил кургаг арага ужулгаш:

— Э-эй, Владимир Кириллович, мээң орук ара дышта

ныр өртээлим бо чүве. Бээр олурунар, хырыннарывыс бичии дүптөп алыыл — деп чалаан.

Чемненип олура, Сат кырган далайжы болза рэйком секретарының сөглээни ышкаш, шынап-ла кончуг чугаакыр кижидир деп чүвени билген...

— Владимир Кириллович, бис дүмбей тайга ортузунда, хайыраканнар аразында-даа болзувусса, бо шагның эртем-техниктиг революциязының чайыннанчак чедишкиннериниң ачызында хүн бүрүде радио дыннап, солун-сеткүүлдерни доктаамал номчуп турар-ла болгай бис. СЭКП Төп Комитетиниң Чингине секретары эш Леонид Ильич Брежнев чер бөмбүрзээниң кырынга тайбынны быжыглаарының буянныг-чаагай херээнге кайгамчык-ла улуг салышкыннар кирип турар дарга-дыр аа бо! Ооң могаг-шылаг билбес, делегей политиказының нарын айтырыгларын шиитпирлээринге чаныш-сыныш чок ленинчи быжыг туруштуун, мерген угааныын черле магадап ханмас, ол дээш сеткилимниң ханызындан кызыгаар чок чоргаарланыр-дыр мен ийин. Леонид Ильичиниң барыын герман радиого болгаш америк радиого чугааларын шуут-ла шээжилеп алган мен... Владимир Кириллович, кандыг деп бодаар силер, чырык хүн адаанга дайын оду база катап кыптыгып үнүп кээриниң халаптыг айыылы ам колдуунда узуткаттынган деп болур аа?.. Израильдер хей ынчап шырбайып турарлар, араб чурттарын дөмей-ле кулданып ап шыдавастар! Азия диптиң мурнуу чүгүндө дүшкүүрлүг чоруктуң одаглары ам-даа чамдык черлерде артпышаан хевээр харын... Мен бодаарымга, АКШ-тың Чедиги флодун Индий океанның акваториязындан үндүрүптөр болза, чөөн чүкте дүшкүүрлүг чорук чавырлып бадар ийин... Цейлонга шагда чораан кижиди мен, ону тускай догуннаан күрүне кылдыр чарлааш, Шри Ланка республиказы деп адап каан чорду ала? А богда, шай үнери-ле магаалыг оран эвеспе!.. Энир чылын чайын таптыг-ла бо үеде Москвага Бирендра Бир Бикрам шах Дева хаан албан ужурунда аалдап чорааш барган ышкаш ийик...

Бир стакан арага ижипкен сөөлүндө кырган далайжының бажының иштинге дойлуп келген бодаалдарын делегей политиказынга хамаарышкан нарын айтырыглардан түр када алаактырыптар дээш, Сат:

— Антон Иванович, ызыгуур салгаан далайжы кижиниң силерниң допчу намдарынар дыка солун боор ийин. Ол дугайын оода-ла кончуг кысказы-биле чугаалап көрүцөрем — деп дилээрге, демгизи амырай-ла берген, арта-ла карактарының чажы бүлденейнип келген.

— Кириллович, мээд эргимим, чырык хүнүм! Доп-дораан төөгүп берейн, бээр менче таптыг дыннанар шүве! Ынчаарга

мындыг чүве-дир: мээң ачам, революстуг Кызыл Балтий Флодунун матрозу Иван Бугаев деп кижиге 1917 чылдың Октябрьда Питерге «Аврораның» дааштаашкынының адаа-биле Түр чазактың эң сөөлгү шивээзи Кышкы Ордуша шаап халдаашкынга киришкен. 1950 чылда өкпезинге дегдиргеш мөчүдү, хөөкүй. Сөөгүн тудуп хөөржүттүм. Ооң ачазы, мээң кырган-ачам болур Самсон Бугаев деп кижиге Артур порттун маадырларының бирээзи. 1904 чылда орус-япон дайынынга өлгөн. Сөөгүн кым-даа тутпаан, чүгө дээрге минага чазылгаш үрелген «Цесаревич» деп корабль-биле кады далай дүвүнчө кире берген. Ооң ачазы, мээң ачамның кырган-ачазы болур Фаддей Бугаев деп кижиге Кара-далайга бир бай армян кожайның хуузунда пароходунга хөлезиленип, дөртен чыл ажыг одакчылап келген. Бистин кезектен ынчаар узун назылаан кижиге чок ийин. Мырыңай туюлунга чедир кырааш, чүс хар ажа дүжүп чоруй чөнүп өлдү ол. Кайгамчык-ла кадды быжыг ашак! Көргөн болзунарза, сегел салы хөрөөн дуй энчектели берген чоруур, «Соок-Ирей»-ле олчаан чоор! Ачам-биле иелээн сөөгүн тудуп хөөржүткен бис. Ооң ачазы, мээң ачамның ачазының кырган-ачазы болур Матвей Бугаев деп кижиге улуг орус чогаалчы Иван Александрович Гончаровтун «Фрегат» Паллада» деп номунда бижиттинген «Диана» деп корабльдин командазынга киржип, делегейни дээскинип бар чоруй 1854 чылдың декабрь айында Япон ортулуктарының чоогунга улуг хат-шуурганга таварышкаш сугга дүжүп өлгөн. Корабльдин кырынга турда ону кедергей күштүг чалгыг келгеш, далайже чууй шаап кирипкен чүве дижик. Сөөгү тывылбаан дээр чораан. Кандыг-бир улуг балык чипти ыйнаан ону... Ооң ачазы, мээң кырган-ачамның ачазының кырган-ачазы болур Пантелей Бугаев...— деп чорда Сат үзе кирипкеш:

— Антон Иванович, ам болзун, будула бердим. Мырыңай алды ада чеде берди ышкажыл. Харын бодуңар кайы флотка албан эртирип чораан силер — деп айтырган.

Кырган далайжы чугаазын ара соксадыпканынга хому даан хевирлиг кезек боданып олургаш, уламчылаан:

— Оожум океанга. 1934 чылда мени шериг албанынга хавырған. Аас-кежик бооп, шуут-ла флотка барган мен. 1938 чылда, халашкаш, Владивосток хоорайга садыг пароходунга матростап кирип алдым,— деп чоруй шагынче көргеш:— эх, халак, орайтай берип-тир мон, ынчаарга, Владимир Кириллович, даарта силерни бажыңымче хондур чаалайын, мээң кырган көшкүнүм кедергей амыраар, тулгага чаагай хуужуур быжырып бээр биске. Азырал өдүрөктерин бар чүве, оларның бирээзин соккаш хаарып бээр мен...

— Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен силер бе, Антон Иванович?

— Чок, дорт киришпээн мен. Холум бирээзи берттик боорга албааннар, холуп каанканнар. «Немец фашистиг эжелекчилерни чылча шавар дээш совет кижилернин ыдыктыг демиселинге бодумнуң амы-тынымны харам чок бээринге белен мен, фронтуже чорудуп көрүнер» — деп Дээди кол командылакчының адынга каш-даа удаа өргүүдел бижидим. Дузалаваан ийин. Харыыларын амдыгаа дээр шыгжап чор мен. Даарта көөр силер...

— Салааларыңарны канчап кемдедиң алган силер. Антон Иванович?

— Акулага алзыпкан мен. Чер ортузунуң далайынга чүве. 1939 чылдың август 28-те Данжер хоорайның далай өртээлинге доктааган бис. Хүндүс изинге шыдашпайн, сорииттенип алыр дээш сугже шымны бээримге, мырыңай хаайым дужунга бичежек акула уткужуп келди-ле. Үскүлежитер часкан бис. Кыдыынче былдай дүжер чайым чок апаарга, чалдандырыптар бодааш, холум харбаш кылырым орта, «халт»-ла дээн, кончуг бугуң дөрт салаамны карак чивеш аразында үзе ызырып чипкен болгай. Ха-ха-ха, эрестиг эрхей!

— Чаагыңарда сорбу база далай-биле холбашкан боор але?

— Ийе. 1952 чылдың январь 15-те бистиң пароходувус Индий океанга тос балдыг шуурганга таварышкан. Канчаар силер, корабльди силгип турда мөгүденчиг чоор! Ынчан Бирмаже көдээ ажыл-агый машиналары чедирип бар чораан бис. Палуба кырынга турган трактор өртеп каан демир аргамчы эмин эртир дыңзыды херилгеш үстүрде, ооң бир ужу шавыланып чаштааш чаагым орта кээп каккан. Далып калган чоржук мен. Сөөлүндө миннип келгеш түкпүреримге чараам-биле кады удургу диштерим уштунуп чаштай бержиктер.

— Антон Иванович, далайжы амыдыралыңар дургузунда делегейниң янзы-бүрү чурттарының кижилери-биле ужуралдарыңар база денди солун боор але?

— Ол дугайын чугаалааш-даа канчаар дээр! Че харын дыннаксаар болзунарза, даарта кежээ таптыг хөөрөп бергей мен аан. Чамдык чурттарның улустарының аажы-чаңы безин кара хөктүг боор чүве чораан. Оожум океанның бир ортулуунуң чурттакчылары аразында мендилежирде каттырынчыы аажок, дылдарын уштуп көргүсчүүр денер даан. Бир эвес мен оларның бирээзи болзумза, кудумчуга даргамга, чижээлээрге, Вершининге ужуражы берзимзе: «Менди чаагай, Сергей Васильевич!» деп ёзуургап турбас, харын элек-

тээн-даа ышқаш, дылым уштуп каар мен, ол-ла. Хе-хе-хе. Оон ыңай, Сингапур хоорайның базаарыңга элдептиг садыг-жылар көрген-дир мен. Тейин черге шашқаш, куду баштанып туруп алган, барааннарын улуска буттары-биле дензилеп берип турарлар чораан...

Антон Иванович шагын база катап көргөш, ишкээр улуг тынгаш:

— Сүлде бо, шак талыя берип-тир. Ядараан чоор, мыя кедээр үнгөш, барып артыш дазылы кезип алгаш, силерге кедергей чараш шокар аяк чазап бээр бодаан кижиге мен, ам орайтаан-дыр. Дараазында болгай аан че — дээрге, Сат:

— Кайы артыш сывы ындыг чоон дазылдыг боор чүведир аа? — деп айтырган.

— Чогум дыка чоон эвес, ынчалза-даа мочак боор чүве — дээш, Бугаев хемезиниң моторун хөделдире берген.

...Шарлангыч суурга олар дүн ортузунда чедип келгеннер.

ХЫНАЛДАНЫҢ ЭГЕЗИ

Суурга хонгаанының эртенинде Сат чагааның хыналдазын шуут-ла Вершининден эгелептер деп шиитпирлеп алгаш, контораже чорупкан. Кабинетке кире бээрге стол артында тулган шевергин кеттинип алган аныяк эр олурган. Сат оон-биле мөндөлөжип танышқаш, келген херээниң ужурун чугаалаарга, Вершинин:

— Чагаада чогуу чүнүң дугайын бижип турар ирги? — деп айтырган.

— Колдуунда-ла силерниң дугайыңарда ийин, Сергей Васильевич.

Вершинин хая-даа көрүнмейн солагай холун аткаар сунгаш, ханада бичин төгөрик кара чүве базыптарга, даштын эжик ындында коңга кыңгырткайны берген соонда кабинетке бир херээжен кижиге кирип келген. Вершинин оон:

— Ирина Степановна, партбюро секретарын болгаш көдөө Совет даргазын менче чалаптыңарам деп дилээн.

Удатпаанда начальниктиң өрээлинге аскак, бир буду кылымал ашак кирип келгөш:

— Чүү болду, Сергей Васильевич? Мал чизелеп чоруптар дээш мырыңай эзенги тевериниң кырында турумда соксадың каптын. Дүрген чугаала дээн. Вершинин аңаа:

— Дыка бачыдава, Семен Петрович, сандайга олур. Мал чизелээриң кай баар. Мында оон-даа чугула херек бар апарды — деп чорда база бир кижиге кирип келгөш;

— Сергей Васильевич, тудугжулар чунар-бачың септелгезинге манзы негеп турлар. Чүү хирени берейн? — дээрге, Вершинин:

— Салчак Максирович, манзы харамнанма. Хереглээр шаа-биле алзыннар. Ынчаарга редакцияга мээң дугайымда хомудал кирген, бо эш корреспондент ону хынап келген кижидир. Баштай хомудалдың утказы-биле таныжа каапкаш, үжелээ аравыста сүмележип көрээлинерем — дээш, Бекасовтун чагаазының хавын ажыдып эгелээн.

Номчулга үезинде партбюро секретары-биле көдээ Совет даргазы ында-хаая карактарын басчып, хүлүмзүрүй каггылап, чамдыкта бир-ле чүвөгө таарзынмаан хевирлиг баштарын чайып олурганнар. Вершининниң шырайындан шыжыккандаа, хөлзээн-даа, удурланган-даа шинчи көзүлбээн. Чагааны ол кончуг тода, бир дески ыткыр үн-биле номчуп дооскаш, өөрүндөн:

— Че чүү деп бодаар силер?—деп айтырарга, көдээ Совет даргазы:

— Хоп-тур-ла — деп допчу харыылаан.

Партбюро секретары:

— Бир болза угааны солуудаан, бир болза кылыр чүвө тыппаан кижиниң ажылы дыр-ла — деп улашкан.

Дараазында Вершинин:

— Силерниң саналыңар?—деп айтырган.

— Партбюро секретары арай тыртыла аарак:

— Баштай Бекасовту маңаа чалап эккелгеш, чугаалашса чүл?— дээн.

— Көдээ Совет даргазы шиитпирлиин-биле:

— Бо кежээ дораан суурнуң чурттакчыларының ниити хуралын чыылдыргаш, Бекасовту чон, мурнунга тургузупкаш, аксын-сөзүн айтырар ол-ла — деп изигленип олурган.

Вершинин:

— Мээң саналым болза, бир-ле дугаарында эш Саттың ислеге чорударыңга дузалажыр. Тодаргайлаарга, чугаалажык-саан кижилерин ажылдан безин түр хостааш, чалап эккел бээр, ыңай-бээр чоруур апарза хеме, машина, аът азы мотоцикль тып бээр. Маңаа конторага бир шөлээн өрээл хостап бээр. Бир эвес бистерниң кайы бирээвис херек апарза, дүн ортузунда-даа оттуруп алзын — дээш, Сатче көрүңгеш:

— Силерниң хууда планыңар кандыгыл, ол дугайы чажыт эвес болза биске чугаалап берип көрүңерем — деп дилээрге, Сат:

— Силер дыка шүүдевеңер даргалар. Херектиг кижилеримни бодум тың чугаалажыйн. Өрээл база хоставаңар. Харын транспорт талазы-биле дуза дилээрим чадавас.... Ойта-лавас силер. Ынчаарга чагааны эки хынап албайн чыткаш, хурал-суглаа чыылдырарыңче далашпас деп саналдыг мен. Хууда планым болза, маңаа дөрт-беш хире хонар, чагаа хыналдазы-биле чергелештир бо черден элээн хөй материалдар

чыып алгаш, сөөлүндө тускай репортаж азы очерк бижиир бодалдыг мен ийин дээш, уламчылап:—Ам дораан барып Бекасов биле таныжып алыһын. Бажыңы кайдал моон? Аажычаны, черле оон эш-өөрү-биле эп-найыралы кандыг кижил?—деп айтырарга, партбюро секретары:

— Кады ажылдаан улузу-биле көрүшпес, хыйланыычал дээрден башка, аажы-чаны оожум кижиле чүве—деп каан.

Көдээ Совет даргазы арай киленней аарак:

—Аа, оожум де?! Оожум суг дүвүнге азалар чурттап турар дээр ышкажыгай. Ол-дур! Бүдүүлөп чоруп алган, чаң-на эвес чаңныг кижиле ол. Мени, кырган фронтучуну, чашпаачы деп турар ышкажыл! Хош!—дээш, ортаа болгаш айтыр-салааларының аразындан улуг-өргээниң бажы уштунуп келген чудуруун кожаларыңа көргүскен.

Сат эжиктен үнүп бар чыда, Вершининге:

— Дүш сөөлүндө чедип келзимзе кандыгыл, өскээр барбас силер бе?— дээрге, демгизи:

— Чедип келинер, манаайн — деп каан.

АВТОРДАН КАШ СӨС.

Эргим номчукчу! Кижиле төрөлгетениң чырыткыланчак келир үези коммунисттик ниитилелди тургузарының буянныг чаагай херээнге боттарының үлүүн кириштирбишаан, ээн-зиргей ырак тайга ортузунга чаартыкчы улуг үүлени бүдүрүп турар бөдүүн совет кижилерниң — Шарланниг суурунун чурт-такчыларының ажыл-амыдыралы-биле таныжып, оларның аажы-чанын болгаш сонургалдарын хайгаарап көрүп тургаш журналист Владимир Сат элээн хөй демдеглелдер бижиип алгаш келген. Оларны ам силерге бараалгадырын чөпшээрер көрүнер.

САТТЫҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

АНАТОЛИЙ БЕКАСОВ.

Бекасовтун бажынын сураглап чорааш тып чеде бээримге эжин аңгагар ажык болду. Иштинче бакылап көөрүмге кижиле чок мындыг. Эттинмээн орун адаандан бичии чаш эник атпаңнадыр кылаштап үнүп келгеш, менден чемиш эреп, кылагар кара хаайын тыртыжаңнадып чыдыргай-дыр. Ам канчаар, бажың ээн-даа болза ёзу кылдыр хананы чудуруум-биле хоккуладыр соктагылааш, «Болур ирги бе?»— дээш, бозаганы артай басып бар чорумда, соомда чөдүл дыңналды. Хая көрнүп кээримге, артымда арганзымаар, куу арынныг кижиле ногаан кулча сыптары чулуп тудуп алган тур. Эргилгеш, уткуштур кылаштап баргаш:

— Экии! Анатолий Андреевич Бекасов силер бе?— деп айтырдым.

Кижим:

— Ийе, танып кагдынар. Силерге чүү херегил?— дидир.

— Мээң фамилиям Сат, редакциядан келдим...

Бекасов мени үзе кирипкеш, дужай аарак:

— Документилериңер көргүзүңер!— деп негеди.

Сургакчылаар шынзылгамны ол андара-дүндере тудуп, таңмазының бижиин кичээнгейлиг номчуп, дыка серемчилелдиг хынап көргөш:

— Келген херээнер дугайы билдингир-дир. Ынчаарга Кызылдан бурунгу хүн үнгөш, мынчага кая саадап чордунар?— деп айтырарга, мен иштимде: «Ээ, өңнүк, чиктиинчи аа? Шак мындыг каразыычал апарганың черле анаа эвес-ле-дир? Бир болза кижилерге бүзүрелиң чидирген, бир болза бодунга бүзүрелиң чидирген эш-ле ышкаш-тыр сен. Че, харын, таптыг чугаалажып көрээлем» деп бодап алгаш:

— Чоруп орган шаам ол болду, Анатолий Андреевич. Маанаа дүне чедип келгөш, дем чаа Вершинин-биле шала-була душчу каапкаш, дораан-на силерже маңнапканым бо ийин — дээримге, Бекасов менче кылчаш кылдыр көрүңгөш:

— Кайы силер бир-ле дугаарында Вершининге бардыңар бе?— деп, аажок элдепсинген хевирлиг айтырды.

— Ийе, далаш кадында кире дүштүм-не. Ам силерниң чагаанар дугайында чугаалажыр бис бе, Анатолий Андреевич?

— Каяа хондунар?

— Аалчылар бажыңыга. Сыртык-дөжээн тулган эки дерип каан, магалыг чер болду, амырап хондум...

— Билир мен. Карак чагган овуузун деп чүве-дир ол!

— Қандыг дидир силер?..

— Чагаа силерде бе?

— Ийе, бо тур-ла.

— Каям, көре кааптайн...

Тутсуп бээримге, ап алгаш:

— А-ха, арын саны четче-ле-дир харын, балаашкын база чок... Бо чамдык черлерниң адаан кым кызыл карандаш-биле шыйып кааны ол?— дидир.

— Хынаар фактыларымны демдектеп аар дээш мен шыйып турдум-на.

— Адыр, мен база демдектеп аайн — дээш, Бекасов апта-разының иштинден чагааның кара-саазын дамчыштыр дүжүргөн хоолгазын уштуп эккелгөш, мени өттүндүр шыйгылап алды.

— Ынчаарга ам маңаа немей чүнү чугаалаар силер, меңээ кандыг арга-сүме кәдар силер, Анатолий Андреевич?-дээримге:

— Немей чүнү-даа чугаалавас мен. Анаа силерге баш

удур сагындырып каарым болза, бо черниң дарга-бошкаларынга кижиги бүзүрөп болбаан, кончуг авыяастыг улус эвеспе! Оларның көгүлдезинге кире бердиңер халак! Ажын-чемин эндере делгээш, арага-хымызын хөлбөннедир сөннөптөргө улуг начальниктерниң безин аксы «хак!» дээр чүве чораан. Оон кичээниңер!— диди.

— Дүвүрөвөнөр, мээң шынчы чоруумга идегеп болур силер — деп кааш, Бекасовка элээн каш айтырыглар салдым:

— Анатолий Андреевич, маңаа кажан келген силер?

— Ийи чыл ажып бар чор.

— Төрелдеринер кайдал аан?

— Ада-ием чок өскүс кижиги мен.

— Өг-бүлөнөр бар бе?

— Кадайымдан чарылган мен, ол боду мени хозуп каашкаш барган.

— Кайнаар чоруй барганы ол ирги?

— Қым билир ону. Сураглаваан-даа мен. Ындыг силеннээш уруг чүве ийин...

— Кады үр чурттажык силер бе?

— Бир чыл безин эки четпээн бис.

— Ынакшылдың оду ындыг дүрген өжүп калганын бодаарга, чылдагаан күштүг турган-дыр аа, Анатолий Андреевич?

— Бо шагда эзулуг арыг-шынчы ынакшыл бар-даа чүве бе моонар?!

— А канчап барган деп?

Бекасов ол айтырыгга харыылавайын чырыын чырташ кылдыр хүлүмзүрүпкеш, эгиннерин кызып кагды. Мен көзүлдүрле эгоист кижиги-биле ынакшыл дугайында маргышкаш чоор деп бодааш, өске айтырыг салдым:

— Тускай мергежилинер кандыгыл, Анатолий Андреевич?

— Улуг-ла эртем-сургуул дооспаан, чүгле сес класстыг кижиги мен. Ынчалза-даа кылып билир ажилдарым-на хөй. Балды тутсумза чазаныр, маска тутсумза узаныр мен. Бо улус мени кызааш өөделиг ажил бербестер-дир...

— Вершинин биле найыралыңар кандыгыл?

— Чогум бактажып көрбээн бис. Чүгээр-ле кижиги деп бо-даар мен ийин.

Борга мен арай кайгай бергеш:

— Ынчаарга бо чагаанарда чоп ону мырыңай кордал чок кылдыр бактап каан силер?— деп айтырыптарымга, кижим хенертен ажына берген.

— Мени чүге байысаай бердиңер?! Чүнү бижиримни, канчаар бижиримни бодум билгей мен. Силерниң херээнер чүгле ону хынаары-дыр. Коммунист силер ынаан? Кедерээр болзуңарза партия обкомунче бижиптер мең. Мээң хамааты эргемни кызыгаарлаар сагыштыг силер бе? Хоржок! Шыдавас

силер, алдырбас мен!— дээн соонда оң талакы холун өрү көдүрөш, стол кырынга «сирт!» кылдыр кагар орта белиннээш, сырбаш дидим. Бекасовтуң кадды анаа эвес, ооң аары — эпилепсик кижидир деп билгеш, оожургадып:

— Канчап бардыңар, Анатолий Андреевич, орталаныңар! Силернин биле анаа-ла чугаалажып олурдум чоп, бир эвес багай чүве кылыпкан болзумза, буруудатпайн өршээп көрүңөр! дээримге, Бекасов хөнектен соок шай кудуп ижипкеш, орнунуң кырынга барып ийленип чыдып алды. Бодап олурарымга чугааны маңаа доосса эки хире апаарга:

— Амдызында байырлыг, Анатолий Андреевич, база катп ужуражыр бис — деп кааш, үнүп чоруптум.

ВЕРШИНИН.

Иий шақта конторага чеде бээримге, Вершинин кабинетинде олур. Мени көрүп кааш, сонуургап айтырды:

— Че канчалдыңар, Бекасов биле ужураштыңар бе?

— Ийе ужураштым, Сергей Васильевич.

— Чүңү чугаалай-дыр кижини? Канчаар силерни хүлээп алды?

— Хүлээп-ле алды харын. Чогум чагаага хамаарыштыр чүве чугаалавады. Нервизи арай кошкак хире кижид болду. Эмчилер биле сүмележип тургаш, эмнетсе чүл монун, Сергей Васильевич?

Вершинин стол кырында чыткан календарынга бир чүве бижий каапкаш:

— Чүүлдүг санал-дыр-ла. Улурланмас мен. Совет хамаатызы кижининиң каддыкшылындан үнелиг чүү турар боор! Моон мурнунда биске ындыг айтырыг тургуспаан кижид ол. Эпчок-сунганындан дидинмежик ирги бе? Билдиришиңден бижип алгаш чедип келзе, дузалаарынга белең мен. Профэвилелдери дамчыштыр путевка-даа чугаалажып бээн, акшадан кызамдыгып турар болза, тускай фондудан орук өртөөн үндүрүп бээр мен. Бекасовка кара сеткилим чок...

— Кончуг эки-дир! Дугуржуп алдывыс. Ынчаарга ам чагааже кириптер бис бе, Сергей Васильевич? Мээң дилээм болза, Бекасовтуң мында бижип турар фактыларынга тодаргай тайылбыр бээр ужурулуг силер. Бир болза шын-дыр деп чөпшээрээр, бир болза меге-дир деп удурланыр, бо-ла.

Вершинин секретарын келдирип алгаш:

— Ирина Степановна, амдызында менче улус кирибенер. Чайжок олур деп ужурун чугаалаңар — дээш, чагааны номчуп эгеледи. Мен оң карааның уун эдerti көрүп олурдум. Элээн болганда, Вершинин бажын ковайтып келгеш, таакпы кыпсып алгаш, чугаалады:

— Мени бо бүдүрүлгениң ажылын сандарадып каапкан деп, кончуг аар бурууга онааштырып турар кижидир-ле. Ол хирезинде чаңгыс-даа тодаргай барымдаа айытпаан кандаай чүвөл? Ындыг болганда бис ийини нүүртештирипсинерзе эки боор ийин. Бекасовтуң холунда бар фактыларын билбейн ора, маңаа тайылбыр бээр аайын тыппас-ла кижидир мен. Орустап «шаанчакты шаанчак-биле ушта кагар» дээр болгай. Бөгүн дораан план килдизинге даалга берип каайн, олар бо бүдүрүлгениң ажыл-агыйының сөөлгү каш чылдарда көргүзүглерин ушта бижип белеткеп кагзыннар. Бүдүрүлгениң ажылы мурнукузундан дорайтаан бе, азы дээредээн бе дээрзин чүгле сан-чурагайлардан көрүп болур деп бодаар-ла-дыр мен. Ындыг санал-биле чөпшээрежир силер бе?

Бекасов биле Вершинини сөөлүндө кээп черле кады олуртуп алгаш чугаалаштырар апаар хире боорга.

— Чөпшээрежир мен — деп кагдым. Оон Вершинин:

— Бир эвес мен коллективти таарыштыр башкарып шыдавас кижидир болзумза, маңаа олурган херээм чүү боор! Мээң үстүмдө партия райкому бар-дыр, ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының эргелел чери бар-дыр. Албан-дужаалымдан дораан дүжүрүп каапсыннар! Бо олурган сандайымдан халбактанмас мен. Харын ону төлептиг кижиге күзелдиим-биле хостап бээр мен...

Кезек болганда база бир арынны ажыпкаш:

— Ажылчыннар ортузунда мээң ат-алдарым барын азы чогуң олар боттары силерге чугаалап бергейлер аан. Бодум дугайымда коллективтиң ниити бодалы кандыг болдур, оон-биле маргыжар эргем чок... дээш, уламчылап номчуп бар чоруй хүлүмзүрүй каапкаш:

— Шынзыгар ийик силер бе, мен баштай маңаа кээп турумда, бо кабинет дээрге тос орук белдиринде хонача бажыңыңдан дора чоор! Хүннү бадыр херектиг-херек чок кижилер үнүп, кирип шуушкан, аразында чазыыл чок сөстөр сөглежиш шуугаан, чир-шон каттырышкан, ыжын бургурадыр таакпылаан турар. Түвектиин канчаар силер! Шак ындыг байдалга ажылдаар хамаанчок, оон бүгү сеткилим ханызыңдан чексинер кижидир болганымда, маңаа кирип келген улустан корумчурум сагырын негеп турганым шын харын. Ынчалза-даа социалистиг бүдүрүлгө коллективиниң дугайында чаа дүрүмдө айыттынган удуртукчу кижиниң эрге-хүлээлгелерни хажыдыпкан черим чок. Хоойлу мурнунга сеткилим арыг. Ону шыңгы сагып, хүндүлөп чоруур кижидир мен. Мээң ат салганым дужаалдарны болгаш берип турган айтышкыңнарымны шуптузун хынап көөр силер... Ха-ха-ха, Даваа база мында кирип турар ышкажыл? Кем чок эр-ле болгай. Ол таварылганы сактып келдим харын. Кыжын бир катап бо-ла стол артыңга олурум-

да, Даваа кирип келген. «Чүгө чор сен, Куулар?» деп айтыра-рымга, кижимниң дылы мырыңай ээлбес, чүгле «Ве-ха-ви» дээр болган. Оон дөө ол диванга арай боорунда барып калгып четкеш удуй бээрге, чиктезинден эвес, а ийи колдукта-рындан туткаш, эжиктен үндүр үдеп каарымга, боду тенди-рээш, доңгая кээп дүшкеш, шалага хавааның кежин сывыра моңнап алган чоржук. Көргөн улустар кымнар чүвел, Бека-совтан айтырып алгаш, оларныц-биле чугаалажып көрүңер-даан, чүү дээрлер эвес...

Оон база элээн үр номчааш:

— Козулина дугайында хөй тайылбыр херекчок ийин — дээш, столунуң хааржаандан, дүрүп каан саазын уштуп эк-келди. Оозун көөрүмге, бо черниң картазы болду. Вершинин ону мээң мурумга чада салгаш, бир кезек черни карандаш-биле долгандыр ыңыйгаш:

— Таптыг-ла маңаа Козулинаның огороду турган. Чаа төлевилел ёзугаар бистиң ыяш чыыр черивис база ол апарган. Көрүңер даан бо, демдектеп каан чытканын. Төлевилелди Эр-тем-шинчилел институту кылгаш, чогуур албан черлеринге бадыладып каан. Бистиң ону өскертир эргевис чок. А картош-ка тарыыр чер эмгежок. Ынчангаш маңаа кандыг-даа мар-гылдаа турбас ужурлуг...

— А-ха, ам Шуров дугайы — дээш, Вершинин улуг тын-гаш, холдарының салааларын карыштыр суккулааш, «козурт» кылдыр кагый тудупкаш, уламчылады:

— Мында харын мээң буруум бар бооп чадапчок. Эзирик кижиле биле чугаалажар хөңнүм чок, алыс бүдүжүмден чаңым ыңдыг кижиле мен. Чазын бир хүн маңаа ажылдап олурумда, Шуров эзирик кирип келгеш, үй-балай шулунайнап, менээ чөңгээлеп туруп бээрге, хорадааш үндүр ойладыпкан мен. Ол-ла кежээ бажыңым чанынга ыяш чарып турумда, Шуров база катап чедип келгеш:

— Арага садып ижейн, акша эккел! — деп бо-ла-дыр.

Ынчаарга мен анчыгзынгаш:

— Кижиге шорулба, экизи-биле моон ырап чор! — дээримге:

— Сени эттээр кижиле мен деп мындыг.

— Шенеп көр даан! — дидим. Кырымче халып кээринден арай дидинмээн хевирлиг, мени долгандыр тегерип кылаштап турган-на чүве. Оон хенертен харбаш дээн соонда бөргүм ушта соп алгаш дезип ыңай болган. Белиннээн уум-биле хо-лумда балдым тутпушаан, сүрүп маннапкан чораан мен. Бөр-гүмнү Шуров кудумчу ортузунга барып октапкан чыткан, ап алгаш дедир чедип келчик-ле мен. Ону көргөн кижилер та чүү деп бодажыктар ыйнаан, билбес мен. ...Ча, бо кезек черин кижиле ожааргаар хире эвес, анаа-ла балык-булук дугайында,

мени дорамчылаар дээн хөөн-биле бижип каан чүве-дир. Ону тайылбыр чок эрттириптейн...

— Оон ыңайында, самчыгдал бар деп каразып турар бе? Маңаа хамаарыштыр силерден дилеп каарым болза, моон баргаш редакция дамчыштыр республиканың улусчу контроль Комитединге бо бүдүрүлгениң саң-хөө байдалын хынаар тускай комиссия чорудар дугайында айтырыгдан тургузуп көрүнерем. Ындыг хыналданың түннелинде кымны шиидери, кымны ажылындан дүжүрери билдине бээр ыйнаан.

— Ынчаарга мында кезек улус онза даалга күүсеткен дээш акша ап турган деп каан болгай, ону тайылбырлап болур силер бе, Сергей Васильевич?

— Болур мен. Ол мындыг чүве. Улус ажил-агыйынын чамдык адырларының бүдүрүлгелеринге кажан айыылдыг халап болган таварылгада чарыгдаар тускай фонд турар. Ындыг фонд бисте база бар. Чазын маңаа хөй дош тырылгаш хем унун моондактаптар орта тереңнээн суг бистиң белеткеп алган хамык ыяжывысты аппарат часкан. Ол ыяшты камгалаар, суг оруундан чайладыр дээш үш хонук иштинде уйгу-чыдын чок ажилдаан кижилерге демги тускай фондудан 5000 акша төлээн бис. Бодап көрүңөр даан, чеден муң кубометр ыяшты чидирген болзувусса күрүне миллион ажыг рубль түңнүг когаралга таваржыр ийик. Оон ангыда, республиканың тудугулары мырыңай ат болур турганнар. Ынчангаш бистиң беш муң акша чарыгдалывысты халас барган деп санаар болза шын эвес. База бир таварылга. Чазын май айда кедээр тайгага улуг өрт болган. Ону өжүрүп чорааш келген кижилерге база акша төлээн бис. Ынчан хөй эвес, сес чүс хире рубль чарыгдаан бис. Бо тур-ла... Ол акшалардан мээң кармаанымче чангыс согур көпөөк-даа кирбээн. Документилерни хынап болур силер. Чамдык улустуң немелде акшазын казып турар дээн чорду. Ол шын чүве. Коллективтиг жерээде айытканын өзугаар, чылдагаан чок черге ажил шагы үскен кижилерге немелде акша төлевес бис. Моон ыңай колдуунда-ла өске кижилер дугайында бижип турар болганда, тайылбыр бербес мен. Оларның боттары-биле чугаалажып көрүңөр—дээш, Вершинин Бекасовтуң чагаазын менээ дедир берип кагды. Ынчаарга мен байырлашкаш үнүп чоруптум.

БҮДҮРҮЛГЕ-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

Вершининниң кабинетинден үнүп чорутканым соонда үр болбаанда кудумчуга партбюро секретары Салчак Максирович Сендажыга ужуражы бердим.

— Кайнаар баарың ол, дарга?— дээримге:

— Мыяда септелге мастерскаясында айбылап каан чүвөлөрүм бар, оларны барып хайып көрзе бе дээш. Чагыг кий

рип каарга чамдыкта саадады бээр, үргүлчү алаң-кылып тур-бааже хоржок улус, ха-ха-ха! Четтикпестер-дир ийин, хөөкүй-лер. Дарга боду кайыдыва углап бар чор ирги?

— Амдызында баар черим бажы билдинмес. Харын силерни эдериптер чоор бе?

— Ынчаарга кады чоруптаалы че. Улус-биле таныжып алгай силер. Мастерская дээрге бистиң кол цехтеривистиң бирээзи болдур эвеспе.

Оон септелге мастерскаязынга чеде бердивис. Ооң дерилгези, азы өскээр, инженер дыл-биле чугаалаарга, техниктиг чепсегленишикни дыка шыырак болду. Демирни кестирер, чондурар, үттээр, хоюглаар, ээриил долгаар суг-суг дээш, янзы-бүрү болбаазыраңгай станоктар-ла эмгежок. Иштиниң арыг-силини база аажок. Цехти эргий кезип чоруп турар үевисте мен удаа-дараа доктаап, ажилчыннар-биле чугаалажып, олардан элээн каш айтырыглар-даа салгыладым.

— Че, план-селээниңер күүселдези кандыг чоруп тур?

— Багай эвес ийин. Алган хүлээлгелеривис күүсеттиниң турар. Социалистиг чарышка тилекчи болуп, бо чылын шилчиир Кызыл тукту ийи улай чаалап алдывыс. Акша шаңна-лын база ай, квартал санында ап, четтирип турар бис...

— Ажылыңарга шаптыктай бээр бергедээшкиннер турар бе?

— Чок деп чүү дээр боор. Товарышкылаар база. Ылаңгыя бедик шынарлыг каң демир аймаа төне бээрге, шуут хол-даяң олуруптар кончуг берге чүве бо. Ынчалза-даа администрация, партия болгаш профэвилел организациялары дораан хемчээп ап, дузалажы бээр, ажырбас-ла-дыр бис...

Кызыл-булунга баргаш, цехтиң мурнакчы ажилчыннарының чуруктарын аскан Хүндүлел самбыразын, рационализаторлар булунун болгаш көскү агитацияның шимелдезин со-нуургап көргөш, дыка таарзындым. Адак сөөлүндө дарган-наар черге чеде бээревиске ийи кижиге тур. Оларның бирээзи, үстүү эрнинде кирбей салдыг ашакты Сендажы салаазы-биле «бээр кел» деп имнеп алгаш:

— Түлүш Баянович, бо болза солун редакциязындан келген дарга-дыр, чугаалажып көрөм — дээш, менээ:

— Таныжып алыңар, бистиң улуг дарганывыс-тыр бо. Кулаа кадыг, оожум чугаалаарга дыңнаvas кижиге эвеспе — деп сагындырып кааш, чорупту.

БИЧЕ-ООЛ ДАРГАН

Хөрүк чанынга турарга изиг, агаары ышкамнанчыг боорга, кырган дарганны дашкаар серинин хөлегеже эдертип аппарат-гаш, элээн үр хөөрөштим.

— Тускай мергежилинер дарган ышкажыл, Түлүш Баянович?

— Дөртен чыл иштинде демир-дес-биле бержип келдим, оглум. Холдарымны көр даан бо, былгаар-ла. Хөмүр хоюу сицниккен, чеже-даа чуурга адырылбас — дээш, хөжүледири каттырды.

Оон адыштарының иштин көөрүмге, шынап-ла күдүр кара, арта-ла эрбенниг ышкаш сагындырар болду.

— Ынчаарга дуржулгаңар-даа дыка улуг тур аа?

— Кандыг че аан, ыңар?— дээш, мээң мурнумче ээгий кээрге, кулааның үдүнче алгырдым.

— Дарганнаарыңар тулган боор але?

— Мактанып-даа канчаар, шагда ланчыы боонуң тонаан кылып каар чораан-на кижин мен...

— Мында чогуум кандыг продукция бүдүрүп тур силер ынчаш?

— А-ай?

— Ам чүнү кылып тур си-лээр?

— Ча, өөделиг чүве чок ийин. Нарын кылыгларны станокка тудуптар апарган магалыг шаг ышкажыл бо! Кадаглар, шүнчүктөр, тыртпалар дээн ышкаш аар-саар херекселдер кылырынга өй улус-ла-дыр бис — дээш, хүлүмзүрүй каапкаш, данказын буруладыр соргулады.

— Чагылар хөй боор бе, кандыгыл?

— Эмгежок, оглукум. Хүннүн-не эртенден кежээге чедир дөжүвүс соовас. Мындаа энир анныр черинден бир сыын адар чөпшээрел айтырып алгаш, Вершинин даргага баарымга, беш хонук шөлээ берген. Оон тайгаже үне бергеш, ийи-даа хонмаанымда мени албан-биле барып одаамдан дилеп тышкаш, сүрүп бадыра келгеннер болбазыкпе. Чөпшээрелим ынчан хөй өлүп каарга, «хайыраан эътти» деп, хомудааным аажок дедаан, оглум...

— Ынчаарга-ла силерниң күш-ажылыңарны мында кончуг бедик үнелеп турар-дыр, Түлүш Баянович. Ол дээш чоргаарланар силер ыйнаан?

— Мээң ажылымны чүгле бо черде эвес, а харын бүгү чурт үнелеп турар деп билир-ле мен. Шагда «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан кижин мен. Оон соонда «Хүндүлелдин демдээ» орденин хайырладылар. Ленин башкының төрүттүнгениниң чүс чыл оюнда тураскаалдыг медаль алдым. Мырынай чоокта чаа Коммунисттик партияның болгаш Совет чазсаамның ачызында Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле шаңнадыр улуг аас-кежиктиг болдум. Харым ам бежен бештээн. Пенсиялап үнгүжемге эки кызып ажылдааш, чазактың дээди хавыязы Ленин орденин хөрээмге чайынандыр кадаптар сагыштыг мен ийин — дээш, база катап

аажок улгаттыр каттырып кагды. Ынчаарга мен иштимде: «Чадаvas болгай аан бо» деп бодандым.

Биче-оол дарган-биле чугаалажырының эвин тып алдым. Эмин эртир алгырарга база талаар кижн болду. Өй-тавында тода үн-биле, ооң азадып берген аксының өгүнче киир чугаа-ларга эки.

— Дузалакчынар кымыл?

— Даваа деп кижн. Ажылга кежээзи аажок, мөге-шыраа база кончуг. Чаңгыс багай чүвези, арага ижишкенде кызы-гаарын эртириптер бук болдур ийин, хе-хе-хе...

Чугаавыс узамдыга бээрге, дарганнарга оон ыңай шап-тыктаvas бодааш:

— Түлүш Баянович, силерниң-биле кады чораан бир кижн сугга дүже берген дижик бе?— деп айгырарымга, ашактын арны хуулуп, аажок хөлзээн хевирлиг апарган.

— Ийет, хай болган чүве, оглум. Халаптыг улуг хай бол-ган! Энир бир кежээ алдыртан өрү өскеп кел чорумда, эрик кыдыында хеме турган. Ооң ээзи менче холун чайын кыйгыр-арга, чеде бердим. Бистиң механигивис болду. Эзирииниң улуу сүргей. «Моторум өжүп калды, мени олуртуп ал» деп мындыг. Ам канчаар, олуртуп-ла алдым. Элээн чоктап олур-вуста: «Таакпы кыпсып аайын, серецгиң каям» дээрге, октап бээримге, харалааның, бетинге ара дүшкен. Ону ап алып дээш, ковайып туруп ора тендирээш, ээремче «мөйт»-ле дээн. Кортканымны канчаар силер, угаан-кудум ышкындыра бер часкан чоор! Оон дораан хемемни ээй тырткаш, адаанда саа-рыгдан барып дозуп чорумда, база бир хеме чедип келген. Механикти баштай ол хемениң кижизи көрүп кааш, ушта соп эккелген. Чүү боор ам, улуг эртем сургуул дооскан инженер-даа кижн болза, суг тыртыныпкан болган. Эрикче үндүре бер-геш, дыка үр үрелдешкеш, онгарып чадап каан бис ийин... Ол хевээр барган. Сугда эртем чок чүве дээнигай. Шаанда улус делегей кырында үш халап бар, олар болза: суг халап, өрт халап, хат халап дижир боойн. Суг-далайга тейлеп чо-руурдан башка, улуг аас эдип черле болбас, оглум. Өршээ хайыракан!—дээш, база катап даңзага таакпызын тиге бер-ди. Ынчан бистиң чанывыска Даваа кылаштап кээрге, баш-тактаны аарак айтырдым:

— Бир катап Вершинин сени кабинетинден үндүр идипкен деп чугаа бар, шын бе ол?

Арай хөлүгүр шырайлыг, аамайзымаар бүдүштүг оол чик-ти аажок кылдыр каттыргаш, шедиргеленчек үн-биле чу-гаалады:

— Билбес мен, дарга, эзириим улуг турган ынчан. Диван кырынга удуур деп баарымга, мени үндүр чедип каан дээр чоржук, хи-хи-хи...

— Вершинин чогуум кандыг даргал аан бо?— деп айтыра-
рымга, Биче-оол дарган:

— Эки кижиге. Ширийн-даа болза, чөптүг — диди.

Даваа тургаш:

— Во, эр!— дээш, улуг-эргээн кожайтып кагды.

Ооң соонда дарганнарның ажылын хажызындан барып кезек сонуургап көрүп турдум. Биче-оолдуң солагай холунда кыскаш, оң холунда маска. Электрилиг мотор күжү-биле үр-дүрер хөрүктүң өөжүндөн ак-кызыл өңнүг кылдыр изий берген демирни кыскажының бажынга ызыртып эккелгеш, дөжү кырынга салгаш, Биче-оол дарган масказы-биле «ток» кылдыр кагарга, чанынга белеткенип алгаш турган Даваазы ме-дээжок улуг алага-биле херлип-херлип тутсур, ындыг чүвө болду. Оларның кады ажылдап чаңчыкканы илдең. Биче-оол дарганның масказының дегген черинге дораан-на Даваанын алагазы «хөк» дээр. Шақ ынчаар үзүк чок катаптап-ла турар.

Дарганнарга чедишкиннерни күзеп кааш чоруптум.

Кызыл-Эник Кудажы

ДАЛАЙ ДУВУНДЕ ДАҢГЫНА

(Ийи көжегелиг, сес көргүзүгүлүг лириктиг комедия).

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

АЙЛАҢМАА — археолог кыс.

МИНЧИЛ-КАДАЙ — Айлаңмааның авазы.

ДАЛАЙ-ООЛ — механик.

ШУЛУ-МӨҢГҮН — Далай-оолдун адазы.

ЧЕЧЕН-КЫС }
ЧЕЧЕК-КЫС } студент кыстар, Айлаңмааның эштери.

ДЕМБИРЕЛ }
ДЕМБИРЕК } чолаачы оолдар, Далай-оолдун эштери.

Чаа-Хөл ортумак школазынын кезек өөреникчилери, «Археолог кыстар-
ның таңчызы» болгаш «Далай дангыналарының таңчызын» күүседир кыс-
тар.

Шиңде болушкун бистиң хүннеривисте Улуг-Хем районнун девискээрин-
де Саян далайның суу дуй алы бээр бир-ле суурда болуп турар.

БИРГИ КӨЖЕГЕ.

Айлаңмааның бирги монологу

Төрөл чонум, төрөөн суурум! Улуг-Хемим, уран хемим!
Чоокта чаа-ла сырбык чаштыг, чочагай дег, уруг чордум.
Ээрем кыды кежиглерден эдээм долдур чараш-даш чыып,
кайлыг тейге өөрүм-биле сайзанактап ойнап өстүм. Шаам
кээрге, кижин болуп, сайзыралче дидим көрүп, Ленинниң хоо-
райынга институт доозуп алдым. Чонумга ам бараан боорум—
олдун бедни хүлээлгем ол. Кажан, каяа бараан боор мен?
Кандыг ажыл бүдүрөр мен? Анаа харыы белең ийин: архео-
лог эртемиң бар!

Чардан улуг чарлал үнген: «Саянда ГЭС туда берген!» Кижилерден тудуан эвес, гидролог болбаан сен дээш, ишке кир-жир, тудуг кылыр инженер бооп албаан сен дээш, чалыы чүрээм күжүр ботту чаңчап-кончуп шаг-ла болду. Улуг дыка ундарава, археолог кижилерге ажыл база тыпты бээр деп, өөрүмнүң сүме-чагыы өөрүшкүмнү доюлдурду.

Төрөл чонум, төрөөн суурум! Улуг-Хемим, уран хемим! Чүткүлүмнү, ажылымны чүгүрүктүң маңы-биле чүүлдештир чүглөп алгаш, чүлдү-чүрээм соотпас мен!

(Айлаңмааның монологу «Археолог кыстар танцызы»-биле солужа бээр.).

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Минчил-Кадайнын бажыны.

Ол үеде каткы-итки, ыр-шоор дыңналыр. Черге ажылдаар идик-хептиг, рюкзактар чүктегилээн эш-өөрлүг Айлаңмаа кирип келир: ийи кыс эжи — Чечек-кыс биле Чечен-кыс база Чаа-Хөл ортумак школазының дөрт-беш хире оол-кыс өөреникчилери.

Келген кижилер чүктешкилерин дүжүрүп салып, хөглүг чугаалажып турарлар.

А й л а ң м а а (өөрүнге). Эгиннеринер чингелеш диди бе? Чечен-кыс (хымыштан суг иштишаан). Ол хирези чайлыг, сөт бажы саглаң чүве-дир оң, Айлаң.

Чечек-кыс. Каям, мен база, Чечен. (Суг иже бээр). Шынап-ла бо дээрге анаа чүве-дир оң. Мындаа Куйлуг-Хем нүнү чорааш кончуг кылашташкан болдур бис ийин.

Чечен-кыс. Ынчан Айлаңмаа чораан эвес.

Чечек-кыс. Ынчангаш чугаалап олураарым ол-дур.

Ынчан бөлүк өөреникчилер чыскаалы аарак туруп алгаш, Айлаңмаага аажок улуг хылыш хүлээди берип турар.

Бир оол. Айлаңмаа Араптановна! Силерниң хүндүлүг даалганаар эзугаар Багыр маадырның халыжын менди-чаагай кадагалап чедирип келгенивисти илеретпишаан, ам силерге моон ыңай хүлээди бээрин чөпшээрэп көрүнер. Ленинградтың Саян артында археология экспедициязының киржикчизи, Чаа-Хөл ортумак школазының өөреникчизи Түлүш Сандак.

Бир уруг. Ооң дузалакчызы. Чаа-Хөл ортумак школазының өөреникчизи Аня Анай.

А й л а ң м а а. Багыр маадырның хылыжын менди-чаагай кадагалап келгениңер дээш Ленинградтың археология экспедициязының мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип тур мен.

У р у г л а р. Четтирдивис, Айлаңмаа Араптановна.

Айлаңмаа хылышты ийи холдап хүлээп алгаш, азыгга чажыра салы каар.

Бир оол. Айлаңмаа Араптановна, ам бистер бажыңна-
рывыс тарап чанып болур бис ыйнаан?

Айлаңмаа. Бистиң өөрүп четтиргенивисти күзүн школа
ажыттынып турда, башкыларыңарга болгаш өөрүңерге дам-
чыдар силер, уруглар. Келир чайын база бистиң ажылывыс-
ка киржиринерни дилеп тур бис.

Уруглар Айлаңмааны үглей бээр. Куспактажып, байырлажып турар-
лар.

Бир оол. Келир чылын база ыяап-ла дузалажыр бис.
Айлаңмаа Араптановна.

Бир уруг. Бо чылын кыс уруглар эвээш болду. Ам ке-
лир чылын чайын бисти хөйүнү алыр силер, Айлаңмаа Арап-
тановна.

Айлаңмаа. Четтирдивис, уруглар. Силерден ёзулуг ар-
хеологтар үнүп болур-дур деп, даргавыс чугаалап турду.
Байырлыг, ам эки дыштанып алыңар.

Уруглар (*ыйт-шимээнниг*). Четтирдивис. Ажылывыс
дугайын өөрүвүске чугаалаар бис. Байырлыг.

Уруглар чоруй баарлар.

Уруглар-биле чүгле карыштыр Минчил-Кадай эгинш-тыныш-биле маң-
нап кирип келир. Айлаңмаа уткуй маңнай бергеш, авазын куспактап
турар.

Айлаңмаа (*авазында*). Эки олурдуң бе, авай?

Минчил-Кадай. Эки ордум, уруум. Өөрүң бо бе? Ам-
дыкы кара салдыг даргаң кайыл?

Айлаңмаа. Ол мындаа-ла Ленинградче чоруй барган.
Ынаар далаштыг кыйгырты берген.

Минчил-Кадай. Улуг ажылдыг кижини ындыг ыйнаан,
уруум. (*Ийи кысче айыткаш*). Бо чүү деп кыстарыл?

Айлаңмаа. Мындаа сенээ чугаалаан ийик мен чоп. Ол
ийи эжим бо-дур. Чечен-кыс биле Чечек-кыс. Ленинградта
өөренип турар уруглар чүве.

Минчил-Кадай. Чараштарыңарны аа, кыстарым. Шы-
нап-ла чечектер-ле. Ийис кыстар силер бе, дөмейиңерни аа?

Чечен-кыс. Ийизинде-ле ийис эвес...

Минчил-Кадай. Билбес кижини болза силерни ийис деп
шамнап болур-ладыр.

Чечек-кыс. Чаңгыс аай хептиг болурувуска дөмейлеп
ор силер ыйнаан, кадам.

Минчил-Кадай. Хевииңерден аңгыда, хевииңер база
дөмей-дир.

Чечен-кыс. Чаңгыс чер чурттуг бис.

Чечек-кыс. Чаа-Хөл чурттуг бис.

Минчил-Кадай. Черле эндевээн-дир мен. Чаңгыс черниң кыстарының чаңы-даа дөмей, чажы-даа дөмей болур болгай. Бистиң суурувуста база силер ышкаш дөмей ийи оол бар. Ийилээ чолаачы. Амдыы Шулу-Мөңгүн ирейниң Далай-оглунуң эштери-дир ийин.

Айлаңмаа. Ана тө-чая төөгүлөп кааптың бе, авай.

Минчил-Кадай... Төөгү төтчеглээр харыым кайда боор ийик. Допчулаптым, уругларым, дораан төне берди. Тывызык эвес, дылым чолдак кижидир мен ийин.

Чечен-кыс. Кадавыстың харызы кадыг-дыр оо.

Чечек-кыс. Кайывысты-даа эдертпес-тир.

Минчил-Кадай уруглар-биле чугаалажып, аыш-чем кылып, бажың ишти эдип чоруп тургаш, азыгда улуг хылышты көрүп кааш чожуй бээр. Дескелеп кылаштап турар.

Минчил-Кадай. Бо чүнерни мында эккеп тургузуп алганынар ол, төлдерим?

Айлаңмаа (дүште чок). Багыр маадырның хылыжы-дыр, авай.

Минчил-Кадай (ырадыр дескелеп). Бижек-бажак-даа ышкаш қандаай чүвөл? Улуун але?

Чечен-кыс (хылышты кадайже сунмушаан). Анаа хылыш ышкажыл, кадам.

Чечек-кыс. Тудуп көрүңерден, кадам. Аарын.

Минчил-Кадай (чагдавас-даа). Че, ындыг-дыр. Көрдүм, туттум. Аар-даа чүве-дир. Ынаар салып алыңар.

Чечен-кыс биле Чечек-кыс хылышты дөрт холунга тудуп алгаш, Минчил-Кадайны улам эдере кылаштаарлар. Оозу эжикче улам дескелеп бар чорда, Шулу-Мөңгүн кирип кээр.

Шулу-Мөңгүн баштай аңгалай хона бергеш, оон дораан орталаны бээр.

Шулу-Мөңгүн. Экии, кыстарым. Экии, Айлаң. Меңээ белээнер бе, кыстарым? (Ийи холдап сунуп бар чыдар).

Минчил-Кадай (ийи уруг биле Шулу-Мөңгүннүң аразын үзе кире бергеш). Ол сеңээ кандыг белек боор? Мадар маадырның хылыжы-дыр.

Чечен-кыс. Мадар эвес, Багыр маадырның, кадам.

Чечек-кыс. Багыр маадырның хылыжы-дыр, кадам.

Минчил-Кадай (улам билиргеш). Че, ындыг-даа болгай аан. Багыр маадырның хылыжы-дыр. Ынаар турар черинге аппарып салып калыңар.

Айлаңмаа (Шулу-Мөңгүнге). Бо дээрге бистиң өгбө-төөгүвүстүң эртинези-дир, кырган. Мону Чаа-Хөлдүң улуг базырының иштинден тыптывыс. Ам ону шинчилээр дээш бээр эккелдивис.

Минчил-Кадай (өнөмчип). Шинчилээр дээш бээр эк-келгеннери ол-дур.

Ынчан Далай-оол кирип келир. Минчил-Кадай олче хыйртап көөр.

Далай-оол. Бүгүдээ, экин. Ачам база мында сен бе?
Шулу-Мөңгүн. Мында-ла мен. А бо сен кандаай киж-жи сен, оглум? Айлаңмаа көстүп кээрге, бээр-ле маңнаар. Мындаа база ынчалдын, ажыл-агыйың ат болбас чүве бе?

Минчил-Кадай (улам көгүп). Харын аан. Көп-биле хөөрөп, хамык-биле хайнып, бээр-ле ыдып турган херээ чүү боор. Механик киж-жи машина-тракторун чушкуур болгай. Бо хамык чүве дээрге эртем херээ ышкажыл. Сээң-биле бистер ышкаш улустуу эвес.

Далай-оол (кочулай аарак). Ындыг турган чүвези чүл аан, кадам. (Хылышты тудуп алгаш чайгылаар). Эки-ле эт чораан-дыр. Каяа чытканы ол?

Айлаңмаа. Базырыкка.

Далай-оол. Чевег-хөөр иштинден мындыг хылыш уштуп алыр, кортпастарыңарны аа!

Айлаңмаа. Чүүден коргар боор.

Чечен-кыс. Оон туржук, Багыр маадырның сөөгүн жулган болгай бис.

Шулу-Мөңгүн. Сөөгүн база бе?

Чечек-кыс. Оон туржук, харын мырыңай Багыр маа-дырның бажының сөөгүн база жулган бис.

Шулу-Мөңгүн (улам кайган). Куу баш сөөгүн бе?!

Минчил-Кадай үнү чидип коргуп турар.

Айлаңмаа. Ол баш сөөгүн Ленинградче чорудупкан бис, ону эртемденнер аңаа шинчилээр.

Минчил-Кадай (ам-на тыныжы ажып). Ырадыр чорудупкан чүве-дир ийин. Мында чок.

Айлаңмааның өөрү рюкзактарны кедээр салгаш, хылышты ханага чөлен-дир тургузуп каар. Улус шулту магадап турар.

Шулу-Мөңгүн (бодамчалыг). Бистин өгбе-төөгүвүстүн эртинези... Тас-ла чугазлаан-дыр.

Чечен-кыс (Айлаңмаага). Ам бис база чангылазывысса чүл?

Чечек-кыс. Дугурушкан хүннеривисте кээп турар бис.

Айлаңмаа. Ынчалыңар харын. (Баштактанып) Аваларыңар силерни сакты бергеннер боор. Адыр, адыр, кыстар. Силерни бичии үдеп каайн.

Д а л а й-о о л (*хенэртен*). Мен база үдеп болур ирги мен бе?

А й л а њ м а а (*аңгалап эктич кызар*). Чүү деп бодаар силер, кыстар?

М и н ч и л-К а д а й (*шугулдап*). Көк хүндүс-ле кижилер-ни үдээш чоор чүвөл.

Ч е ч е н-к ы с. Ээзиниң туразы, ээгизиниң кадары ыйнаан, кадам.

Ч е ч е к-к ы с. Европаның культуразы дедаан, Чечен.

Ч е ч е н-к ы с. Че, ындыг-даа болгэй аан. Ээзиниң туразы-дыр, Европаның культуразы-дыр.

Кыстар үжээлээ үнүптер. Оларның соондан Далай-оол чоруптар. Оларның соонче элээн үр көрүп туруп-туруп Шулу-Мөңгүн Минчил-Кадайже дүргени кончуг эргиле хонуп келир.

Ш у л у-М ө н г ү н (*мөгейгеш*). Кудам-кадай, чник-чаагай-ла саадап олур ирги бе?

М и н ч и л-К а д а й (*кылчиш кылдыр көргеш*). «Кудам-кадай, кудам-кадай»... Чник-чаагай болбайн канчаар. (*Улам хыйланып*). Кудам-кадай, кудам-кадай деп-ле чоруур, кажан-чежен куда-баар апарган улус боор бис? Ук-төөгүвүсте-даа ындыг чүве турбаан ышкаш ийик.

Ш у л у-М ө н г ү н. Ук-төөгүвүске турбаан-даа болза, ам тура берип болур апарган-дыр. Көрбедиң бе, кудам-кадай, тура берип болур апарган-дыр. Көрбедиң бе, кудам-кадай, ийилээ сүржүп алгаш чоруй бардылар ышказыл. Кайызы-даа эртем-билиглиг, ажыл-иштиг.

М и н ч и л-К а д а й (*үзе кирип*). Кайы, сээң оглуңну көөрге-ле, механик киж и мен деп, үс-чар апарган кара хеп-тиг кылаштап чоруур. Эртем-билини ол чүве бе?

Ш у л у-М ө н г ү н. Эртеми ол болбайн.

М и н ч и л-К а д а й (*кочулап*). Эки-ле эртем-дир. Кандыг сургуулга каш чыл соктаарга ындыг киж и апаар чүве ирги? Бо киж и оода ооң хуусаазын дыннап көрген болза аар.

Ш у л у-М ө н г ү н. Мээң оглум шеригге дээрге, далай иш-тинге, суг адаанга дөрт чыл эжиндирген киж и боор.

М и н ч и л-К а д а й (*улам кочулап*). Дөрт чыл улай бажын сугдан ужулбаан бе? Ынчангаш кончуг механик апарган чүл аан.

Ш у л у-М ө н г ү н. Кочуургааңар база шору-дур аа, кудам-кадай? Тывага далай турган болза, оглум көргүзүп бээр ийик.

М и н ч и л-К а д а й. Ынчап далайзырап олуруңарда, уда-вас далай турар деп барган ышказыл.

Ш у л у-М ө н г ү н. Ол-дур харын, кудагай. Чаа-Хөлдев

өрү Хайыракан дагга чедир хамык суурларны көжүрүп турары, Шагаан-Арыг хоорайны база. Улуг-Хем унунуң хамык ыяжын дазылындан туруп, аштап турар чүве-дир.

Минчил-Кадай (*кочуурган*). Далай дүвүнгө эштип, ынчап чыргаар дээн адашкылар-ла-дыр силер.

Шулу-Мөңгүл. Ында кижиге кайгаар чүү боор, кудагай. Кыраан назынывыста бистер боттарывыс-даа эжиндиргей бис. Борто далай туруптарга, совхозтуң суг өргээлинге ажыл-даар кижиге мен деп, Далай-оол чугаалаар чорду.

Минчил-Кадай (*холун чаңгааш*). Силер боттарыңар-ла ынаар эжиндирип көрүңер. Ынчап чоруй, Далай-Усун хаан дег, мырыңай далай-суг-даа ээлей бээринер чадавас.

Шулу-Мөңгүн (*шуугулдап*). Бо шагда аза-бук, лама-хам деп чүве бар эвес. кижиге канчап далай-суг ээзи апаар чүвөл? Аксым-на бар чүве дээш, суглук чокка сала бербес чоор, куда-кадай. Даргалар дыннап каапса канчаар сен?

Минчил-Кадай. Дыңназа дыңнаарлар ынаан, мен далай-суг ээзи болур деп турган эвес мен. Мен-не эргиниң хуурмак чаңчылындан шагда уштунган кижиге мен.

Шулу-Мөңгүн. Далай-суг деп алган. Бодуң уруун харын далай дүвүндө онгар казып турар кижиге-дир. Харын-даа чевег-хөөр чүве бе?

Минчил-Кадай (*кайган*). Чүү далай дүвүндө, кандыг далай дүвүндө?

Шулу-Мөңгүн. Саян далай турар дээн черде аан.

Минчил-Кадай. Ынча деп чугаалаар-ла болгай. Далай дүвүндө дээр боор бе.

Шулу-Мөңгүн (*үнү бедип*). Дээрге, дивеске-даа, далай дүвүндө даңгына-дыр ийин.

Минчил-Кадай. Кайы, кымны даңгына деп кочулап турарың ол? Мээң уруум Айлаңмааны бе?

Шулу-Мөңгүн. Кернимге чоргаарлангаш, кернимни чассыткаш, ынча дээрим ол-дур ийин, куда-кадай.

Минчил-Кадай. Чок, чок, эш Мөңгүн дарган. Мээң уруум сээң керниң эвес-тир.

Шулу-Мөңгүн. Ам кымны чүвөл, ынчаш?

Минчил-Кадай. Амдызында кымны-даа эвес. Эртем ажылы кылып турар, чай чок кижиге-дир.

Шулу-Мөңгүн. Эртемден херэежен кижиге ашакка бар-бас чүве бе, кудагай? Чоп бө кижиге дыңнаарга, эртемден херэеженнер база хей уруг-дарыглыг болур чүвөл?

Минчил-Кадай. Чай чок болгаш ашакка барбайн чор ынаан, эш Мөңгүн дарган.

Шулу-Мөңгүн (*элээн шыңгыы*). Урууң экспедис черинде-ле ажылдап турар дээр. Чогум чүнү кылып турарың билдир сен бе, ынчаш?

Минчил-Кадай (*шугулдан*). Билбес боор бе. Мээн уруум төөгү шинчилеп турар кижн.

Шулу-Мөңгүн. Төөгү деп эртем аңгы-аңгы адырлар-лыг болур чүве дижик. Бүгү төөгүнү кайын бүрүнү-биле кус-пактай бээр болду? Ооң кандыг-бир кезинн шинчилеп турар ыйнаан але?

Минчил-Кадай. Бир кезинн чүве харын. Чүү дээр чүвел, оонарны? Уруум айтып-ла бээр, утгуп-ла алыр кадай-дыр мен ийин. Арга-оолак дээр ийик бе?

Шулу-Мөңгүн (*элдепсикип*). Арган-оолак дидиң бе, кудагай?

Минчил-Кадай. Ча, кижн кочулава, Арган-оолак боор чүве бе?

Шулу-Мөңгүн. Ам чүү дидиң, ынчаш?

Минчил-Кадай. Арган-оолак эвес, арга-оолак аан. (*Аптаразындан ном ап бергеш*). Бо-дур, өөренип турган ному. Номчуп көрден.

Шулу-Мөңгүн (*арай деп номчуур*). Арха... архео... археоло-гия. Аа богда, дылым сына бер часты. Чүү адам берге эртем боор.

Минчил-Кадай (*өнемчип*). Бистиң багай баштарывыс-тын ынаар ченгиир харыктары кайда боор ийик.

Шулу-Мөңгүн. Уругларывыс хенче чажындан кады өстүлөр. Школага кады өөренип чордулар. Черле кажан ара-га-дары кудуп, үжүр-чөвүн чугаалажыр улус боор бис, куда-кадай?

Минчил-Кадай. Сен ол черле «кудагай» деп сөзүннү каап көр, эш Мөңгүн дарган. Арага-дары кудар деп артык сөс этпе. Эргиниң чаңчылындан шагда-ла чарылган кижн мен деп чугааладым. Мээн уруум сээң оглуң-биле канчап өг-бүлө тудар деп бодаар сен?

Шулу-Мөңгүн. Чүл ынчаш, сээң урууң далай-суг ээзи. эът бурган апарган бе?

Минчил-Кадай. Сээң оглуң анаа-ла көк механик кижн ышкажыл.

Шулу-Мөңгүн. Сээң урууң чүү кижил?

Минчил-Кадай. Ол эртемден кижн-дир!

Шулу-Мөңгүн. Эртемден кижн кандыг боор?

Минчил-Кадай (*ийи быктын даянгаи*). Эртемден кижн хоорайга чурттаар болгай аан, күжүрүм. Столга олулар, стаканга шай ижер.

Шулу-Мөңгүн. Ана ат болган төл-дүр аа, куда!

Минчил-Кадай. Ат болур чүү боор. Мен база моон кө-жүп чоруур мен. Көдээге кажан-чеженге чедир хүлдүг суугу чүшкүр мен? Хоорайга барып, каас одаар мен, баана деп ак шаажаң деспиге эштир мен, чыжаанга чындыннадыр мен!

Шулу-Мөңгүн. Чаңгыс сээн урууң билиг чедип алган эвес. Бүгү улус шупту хоорайже сөктүп туруп бээрге кайын боор. Көдээге кым ажылдаарыл?

Минчил-Кадай. Силер адашкылар-ла маңаа механик-теп, дарганнап чыдыңар. Мени көрүңерден, бажың-балгадым-даа септеп-селивес апардым, херимимни бузуп одап тур мен. Удавас далай суг келир, дөмей-ле көжүрүп турар суур-дур, үрөп-бузар апарган бажыңнар-дыр. Ооң соонда кым билир.

Шулу-Мөңгүн. Ынчаарга кайын тааржыр? Чурттап орган орап-савазын бузуп одап туруп бээрге кайын боор? Көжүрүп алыр болгай.

Минчил-Кадай. Мээң-не бажың-балгат көжүрер харыым чок.

Шулу-Мөңгүн. Ында кижин харыксыраар чүү боор. Хамык чарыгдалды күрүне шүүдеп бээр чүве-дир.

Минчил-Кадай. Шүүдедир улус шүүдедип алыр ыйнаан. Мен-не уруум соонче чоруур мен. Борто чурттавас мен. Кымга-даа чалынмас мен.

Шулу-Мөңгүн. Сен соора тений берген-дир сен, совхоз ажылчыны эш Минчил-Кадай.

Минчил-Кадай. Мени хей-ле ынчап ор сен, эш Мөңгүн дарган. Аас-сөзүм чаңгыс, ам мээң-биле чугаалашпа. (*Эктин чайгангылаар*). «Чоруур өйүм чедип келген, чоогумга чоокшулава»... Ооң соонда чүү деп уламчылап ырлаарын бодуң биллир-ле сен ыйнаан.

Шулу-Мөңгүн (*туруп келгеш*). Чугааң ондактыг-дыр, эш Минчил-Кадай. Кеди бажы хээк-хээк болбазын.

Минчил-Кадай (*шыжыгып*). Хээк-хээк, уук-уук-даа болза канчаар сен?

Шулу-Мөңгүн. Буруу, буруу, эш Минчил-Кадай, сээн ооң буруу.

Минчил-Кадай (*тынмыш безин албайн*). Буруудаза буруудаай, буруудаваза буруудаваай, буруудаза мен буруудаай.

Шулу-Мөңгүн. Эргиниң чаңчылыңдан уштунарда, хоорайга барып чурттаары албан эвес болдур ийин.

Минчил-Кадай (*шугулдап*). Че-че, байырлыг менди-чаагай дээр ийик бе, эш Мөңгүн дарган. Бажың-балгадым иштин аштап-арыглап алыин.

Шулу-Мөңгүн. Бажың-балгадым септеп-селивес апарган мен дидин чоп?

Минчил-Кадай. Септевес, мен, харын. Ынчалза-даа арыг-силиг чурттаар мен. (*Иштики өрээлче кире бээр*).

Шулу-Мөңгүн. Ындыг харын, эш Минчил-Кадай, чурттаар апаар бис. (*Үнүп бар чыда көрүкчүлөрже*). Өскен төрөөн сууруңдан чайлап кай баар силер. Ынчаар болзуңарза, ыргаанар хөндүрер мен, ырмаңар сыгар мен. Шулу-Мөңгүн

деп ат-шолалыг, алдарлыг уран-дарган болган херээм чүл? Угаанымны ыт чипкен бе, бажымны инек тазартыр чылгапкан бе? Мээң оглум далдаан, төрөөн сууруңардан ойлаан херээнер чүл? Кулугурларны чарык деспи, шалбаа хөөлбек кырынга олуртур мен. *(Үне бээр.)*

Минчил-Кадай *(ооң соонче көргөш)*. Чарык деспи, шалбаа хөөлбек. Магалыг-ла «кускун кара кудагай» тыпты берген-дир! Мээң уруум оларның аайы-биле көдээге чурттаар боор харын. Эртемден кижини совхозка чүнү кылырыл? Амыр хей боор! Кижиниң уруун артында-ла «далай дүвүндө дангына» деп кочулап алган! Чеже-даа далай-суг дүвүнге эжиндирип чораан болза, мээң уруумга ыңдыг механиктер херек чок! Уруум-биле кончуг ырак, сүргей ырак хоорайже арлы бээр бис. Шулу-Мөңгүн адашкылар бистин баскан изивисти-даа тыппайн баарлар. *(Ырлап турар.)*

МИНЧИЛ-КАДАЙНЫҢ ЫРЫ:

Каравейге, Херемеге
Карактарым шылап чорбаан.
Улуг-Хемим чалгы ышкаш,
Уяравас уруг боор мен.

Автобус дээр аьдыңарже
Аргамчы-даа октавас мен.
Холум карбаш кылып каар мен,
Кожаландыр тура дүжер.

Уруум-биле оруптар бис,
Ушкан куш дег шимеш дээр бис.
Аргалыкты сүүлери
Адагаш дег чыткылап каар.

Минчил-Кадай бажыңының иштин эде бээр.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Далай-оолду Дембирел биле Дембирек күш-биле чедип алган көжөгө баары-биле эртин чыдарлар. Далай-сол дедирленген турар.

Дембирек. Анаада анаа ужуражып турган-дыр сен, ам чүге сириңейни бердин?

Дембирел. Сугда терек дег.

Далай-оол. Анаада ында чүү деп. Бо дээрге берге херек ышкажыл.

Дембирек. Чүү берге херек.

Дембирел. Кандыг берге херек?

Далай-оол. Ынакшыл деп!

Дембирек. Берге херек дээш-ле ынчаар-ла дипломат-

тыг харылзаалар кылып, сарыг шай аартап олурар болзунза чүү-даа бутпес.

Дембирел. Үениң негелдезинге дүүштүр ынакшыыр херек.

Далай-оол. Ол кандыг аайлыг негелде апарды?

Дембирек. Бо дээрге эртем-техниктиг революцияның үези-дир.

Дембирел. Бо дээрге космосче уждуушкуннарның үези-дир.

Далай-оол. Ынакшылга ооң херээ чүл?

Дембирек. Херек чок боор чүве бе? Амыдырал оон-даа дүрген болур ужурлуг.

Дембирел. А ынакшыл оон-даа дүрген болур херек.

Дембирек. Сен ынчап, аргамчы шөйүп, алгы эттен олурар болзунза...

Дембирел. Айлаңмааны өске эзир теп аппаар.

Далай-оол. Ам канчаар кижиге мен ынчаш, оолдар?

Дембирек (*далажып*). Канчаар, канчаар?

Дембирел (*хорадап*). Ынакшыыр херек!

Далай-оол. Бүдүү ынакшып-ла чоруур кижиге мен.

Дембирек (*хыйланыр*). Бүдүү, бүдүү...

Дембирел. Сээң бүдүү ынакшылыңны кым билир чүвөл? Айлаңмаа дээрге бүдүү билир бурган эвес-тир, бүргеп чаар дээр эвес-тир.

Далай-оол (*бажын туттунгаш*). Чүнү кылыр кижиге боор мен?!

Дембирек. Ам кирген дораан «ынак мен» деп чугаала!

Дембирел. Эжиктен-не чугаалаар сен!

Далай-оол (*ыгламзырап*). Эжиктен-не бе? Шыдаар кижиге боор мен бе?

Дембирек. Ыглаңнава!

Дембирел. Ырбаннава!

Далай-оол (*өөрүч доктааткаш*). Кандаай чоор, оолдар, сөөгүм сирилээш. Азы соксаар бис бе? Соонда келзивиссе чүл? (*Дедирленип турар*).

Дембирек. Анаада кандыг ийик сен?

Дембирел. Далай-сугдан-даа кортпас мен дээр ийик сен.

Далай-оол. Бо дээрге кижиге ышкажыл. Кижиге боорда, эртемден кыс. Чаражындан безин чалданыр-дыр мен...

Дембирел биле Дембирек Далай-оолду күш-биле сөөртүп алгаш үнө бээр. Көжеге ажыттынар. Айлаңмаа, Чечек-кыс, Чечен-кыс үжелээ базы-рыктан эккелген чүү-хөөлерин аайлап-баштаан олурарлар.

Айлаңмаа (*ийи эжин кускактааш*). Күске чедир чарлыр үевис келди аа! Чалгааранчыг-ла болур боор.

Чечен-кыс. Ынчаар чугаалааш чоор сен, Айлаң.
Чечек-кыс. Ынак ырывысты ырлап чораай бис.
Айлаңмаа. Сагынгырыңар кончуг ийин, кыстар. Чечен-кыс, Чечек-кыс деп силерни адап кааны анаа эвес болгай аан.
(Ырлап эгелээр. Ийи эжи база улажы бээр.)

АРХЕОЛОГ КЫСТАРНЫҢ ЫРЫ:

Чонувустун эрте-бурун төөгүзүн
Соок далай адаандыва киирбес бис.
Эртемнерниң дээжизинге даянгаттың,
Эртенги хүн салгалыңга арттырар бис.

Бедиктерже, өңүктер,
Бергелерге бертсинмээли!

Эрги үе, чаа үе харылзаалыг,
Эгүүр шагда сүржүп алган кады чоруур.
Өгбелерниң баскан изин истеп туруп,
Өндүр улуг чуртталгага арттырар бис.

Бедиктерже, өңүктер,
Бергелерге бертсинмээли!

Айлаңмаа (ыр соонда). Удавас Ленинградче чоруптар мен. Ынак институтум, башкыларым.

Чечен-кыс. А бистиң чоруурувус элек. Күске чедир ам-даа ырак.

Чечек-кыс. Хүрегелдей оңуп калыр.

Айлаңмаа. Чаа-Хөлдүү ышкаш ыр-шоорлуг чон чок аа, уруглар?

Чечен-кыс. Улус кайгаан чүвени силер.

Чечек-кыс. Узак черге безин сураа үнген.

Айлаңмаа. Ам кандыг ырлар тыпты берген ирги?
Бир-ле чаа кожамыкты тып алган турар улус болгай.

Чечен-кыс. Колдуунда-ла чолаачылар, механизаторлар дугайында.

Чечек-кыс. Колдуунда-ла машина-трактор дугайында.

Айлаңмаа. Ынчанмайын канчаар, чон ам чаа ёзу-биле чурттап турар болгай. Бадырып көрбес силер бе, кыстар?

Үжээлээ (ырлажыр).

Хүрең дайны көрүңерем,
Хүлүү-биле, кастаа-биле.
Күжүр эшти көрүңерем,
Хүлүмзүрөөн чаңы-биле.

Караланы көрүңерем,
Кастаа-биле, хүлүү-биле.
Карам эшти көрүңерем,
Каттыраңнаан чаңы-биле.

Даштын ыр дыңналыр:

Чаа-Хөлдүң сыразы дег,
Чарт сыра көрбээн-не бис.
Чаа-Хөлдүң кыстары дег,
Чараш кыстар көрбээн-не бис.

Улуг-Хемниң сыразы дег,
Узуу сыра көрбээн-не бис.
Улуг-Хемниң кыстары дег,
Уран кыстар көрбээн-не бис.

Ыр дыңнааш, бажында кыстар кайгай бээр. Ол аразында Дембирел биле Дембирек Далай-оолду мурнунга идип алгаш кирип кээр. Далай-оол эжикке дедирленип шаг боор.

Дембирек. Көрдүң бе? Чугаалаар сөстөриң уттуң!
Дембирел. Думчукка тулганда бызаа сугжу. Оон до-
ра эвес сен. Артында далайжы чораан болгай сен.

Кыстар тура халчыр. Далай-оол, аңгалап каар. Кезек үзүктелиишкин.
Ийи эр Далай-оолду бүдүү шенектеп шаг боорлар. Далай-оол адак соон-
да ийи эжиниң мурнунче үнүп келгеш, сириңейнип турар.

Далай-оол (*келдирлеп*). Эргим хүндүлүг, танды дег
угаанныг, далай дег эртемниг Айлаңмаа Араптановна! Си-
лерниң чараш-чаагай барааныңарны көргөш, дораан-на бал-
дырым сирилээр кижидир мен... Үнүм үнмес... Кулаам ал-
гырар...

Кыстар аңгалай бээр. Дембирек биле Дембирел иткилежип, имнежип,
хорадажып турар.

Дембирек (*бүдүү*). Баштай мендилээр дижик сен чоп?
Дембирел (*шыданмайн*). Баштай мендиле.

Далай-оол (*өөрүнчө көрүнгөш*). Уттуп алган-дыр мен.
Сүрээденчи кончуг чүве ышкажыл. (*Айлаңмааже*). Экий,
Айлаңмаа Араптановна. Мурнунда силер-биле анаа-ла ужу-
ражып турган мен. Бөгүн силерге эвилең ёзу-биле аалдап
келдим. Ынчалганның хараазында силерниң амыр-мендиңерни
черниң ыраандан, сугнуң узунундан айтырып, чылыг холуңар-
ны тударын чөпшээреп көрүңер. (*Боду-ла баргаш, Айлаңмаа-
ның холун туткаш, дедир кээп туруп алыр*).

Дембирек (*хыйланыр*). Ындыг хөй сугзуг сөстөрни
кайыын тып алдың?

Далай-оол (*олчө көргөш*). Кончуттунмадан, кижиде
далы бээр... (*Ыгыт чок туруп бээр. Оон өөрүнчө кээргенчи
көргөш.*) Ам чүү дээр ийик мен, оолдар?

Дембирел. Сеңээ ынак-тыр мен деп дораан чугаала.

Далай-оол. Ынча дей албас-тыр мен. (*Кезек тургаш*).

Мээң адымны Далай-оол дээр... (Өөрүнче). Ам чүнү чугаалаар ийик мен...

А й л а н м а а (хулумзүрээш). Че, ам шупту билдин берди ышкаш. (Өөрүнге). Кыстар, аалчыларны чалаңар.

Чечен-кыс биле Чечек-кыс халчыл келгеш, оолдарны столче чалай бээр
Хөглүг чугаа-соот эгелээр.

Чечен-кыс (Дембиректиң холун туткаш). Мээң адымны Чечен-кыс дээр.

Дембирек. Мээңин Дембирек дээр.

Чечен-кыс (баштактаныр). Дем бир кыстың дембиреги денер даан.

Дембирек. (шулуктеп). Чеченимге чечен сөстү тудар дээштиң чечен сөстү чечек ышкаш чыып келдим...

Чечек-кыс (Дембирелдиң холун туткаш). Мени Чечек-кыс дээр ийин.

Дембирел. Мээңи анаа-ла Дембирел.

Чечек-кыс (баштактанып). Дембирелди дем бир элге көрдүм.

Дембирел (харыылап). Черниң чечээ чараш-даа бол, Чечек-кыска кайын чедер.

Дембирек (Чечен-кыс биле Чечек-кыска). Мындаагылар, бистиң силернинге аалдап келген ужурувусту элдээртип кагган боор дээрзин чигзинмейн тур бис.

Чечен-кыс. Бистиң аалдың кыстары дораан эскерген.

Дембирел. Кончуг эки-дир.

Чечек-кыс. Экиден эки чүве чок.

Ийи кыс келген ийи оолга черден казып тыпкап эт-херекселдерин көргүзүп турар. Айлаңмаа биле Далай-оол столда ыт чок олуларлар.

А й л а н м а а. Чүнү чугаалаар дээш келдинер?

Д а л а й - о о л. Айлаңмаа Араптановна, мен далай манап олулар кижинен.

А й л а н м а а (хулумзүрээш). Шак-ла мынчаар бе.

Д а л а й - о о л. Мындыг хевирлиг.

Дембирек (ийинден). Далай манап чоруур кижинен-дир ийин.

Дембирел. Далайжы база чораан.

Д а л а й - о о л (эштеринге хорадап). Хажызындан калбаңлашпайн, дооразындан докпаңлашпайн көрүңер, эштер. Силерниң киржилгеңер чокка-ла будалып, угаан кирип чадап ор мен.

Дембирек (кажар оп-биле). Аа богда, дунмаларым! Даштын агаарның магалынын чүү дээр силер. Улуг-Хемнин суунуң ары шил-ле, хамык сай көстүп чыдар. Бичини када эшти каапкаш кээр бис бе? Дембирел, шымда!

Дембирел. Дембирек, шын-дыр!
Чечен-кыс. Чеве, Чечек!
Чечек-кыс. Че-ле, Чечен!

Аныяктар каткы-итки-биле маңнажып үнүптөр. Дембирек дедир маңнап кирип келир.

Дембирек (Далай-оолга). Ам оон ыңай бодуң бил!
Далай-оол (аштып шугулдаар). Бо-ла оолдарның анычынын ыңай. Кижиге амыратпас, ыргак-ымыраалар-ла.

Дембирек маңнап үнө бээр.

Айлаңмаа (хулумзүрээш). Силерни чүү-ле аалчы боор деп бодадым. Мени эртемден дивенер. Анаа-ла Айлаң деп чугаалаңар. «Сен» динер аа?

Далай-оол. Мени база чүглө «Далай» деп адаар болзуңарза, чөпшээрержир-ле мен. Мени база чүглө «сен» дээр силер.

Айлаңмаа. Ындыг-дыр, Далай.

Далай-оол. Ындыг-дыр, Айлаң. (Көрүкчүлерже.) Черле ужур бар ышкаш-тыр. Бир мөөрей мээңии болду ышкаш. Дидим, дидим, Далай.

Айлаңмаа. Сурааңны дыңнаарымга, бүгү төөгүң далай-биле холбашкан кижиге болдуң але, Далай?

Далай-оол (дөстүнмейн). Шынап-шынап, Айлаң! Төрүттүнгеним безин. Авам мени Улуг-Хемге хеме кырынга божаан дижир чүвө.

Айлаңмаа. Ынчангаш сени Далай-оол деп адап каандыр.

Далай-оол. Ынчангаш болбайн канчаар. Шеригге баргаш, далай шеринде албан эрттире бердим деп чагаа бижиримге, ачам аажок магадаан-дыр. Бодуң база суг кырынга төрүттүнген, хиринни база сугжу ашак кескен, ам суг шеринде барган. Ынчангаш черле аайлажып турары ол-дур деп, ачам харыылаан.

Айлаңмаа. Бо төөгүнү далайжы өөрүңгө чугаалап бердиң бе ынчаш?

Далай-оол. Чугаалап бербес боор бе. Өөрүм ону аажок сонуургап дыңнааннар. А шеригден халажып чоруп турумда: «Тывада далай бар эвес, ам-на далайдан кезээ-мөңгөдө чарылганың ол-дур» деп, өөрүм хомудап чугаалап турдулар. Ынчан, далайдан шынап-ла чарылдым, ооң шириин көк чалгыларынга эжинмезим ол-дур деп бодаан мен.

Айлаңмаа. Ам далай чаныңга келир деп барган ышкажыл?

Далай-оол (кыстың холун суйбааш). Ындыг аас-ке-

жиктиг кижидир мен, Айлаң. Ам далайны мен бодум эвес, а далай боду мени сүрүп чедип кээр деп барган-дыр.

А й л а ң м а а. Шынап-ла бүгү амыдыралың далай-биле холбажыр апарган кижидир сен.

Д а л а й-о о л. Шыны-ла ол, Айлаң. Соонда улус намдар-төөгүм айтыра берзе, далай-суг кырынга төрүттүнген мен, далайга эжиндирип чораан мен, ам далайда ажылдап тур мен дээр мен. Оон ыңай... (Айлаңмааже чассыдыр көргөш.) Душтуум кыс-биле далай дүвүнге танышкан мен, кудам база далай дүвүнге болган дээн болзумза, улус бүзүрээр ирги бе, азы таарыштыр чогаадып тур сен дээр ирги бе?

А й л а ң м а а. Бүзүревес боор бе? (Элдесинип.) Ол канчап куда далай дүвүнге болу бээр чүвөл, Далай?

Д а л а й-о о л. Болбас боор бе, Айлаң? Кудам ам бо суурга болур болза, соонда барып, далай дүвүнге апарбас чүвө бе? Дыка-ла солун-дур аа — доо Саян далай дүвүнге танышкан бис, кудавыс база орта болган дээрге аан?

А й л а ң м а а. Солун-дур, Далай, сээң-биле кым-даа маргыжа албас. Чаданыр эвес сен, кудадан дүжүрүпсүңзе, канчап баар боор?

Д а л а й-о о л. Ындыг дораан кымның-биле дүжүрүптөр мен?

А й л а ң м а а. Чоннуң кызы төнгөн эвес, суурувуста душдуктар-ла көвей ышкажыл.

Д а л а й-о о л (шала дыңзыг). Оларның-биле сорулдаалажыр дээн болзумза, шагда-ла дүжүрүпкен турбас мен бе!

А й л а ң м а а (улуг тынгаш). Менден чем эрээн ажыың чок ийин, Далай. Мени манаар дээр болзунза, кудан далай дүвүнге болбайн баар.

Д а л а й-о о л (буу-хаа). Далай кыдыыңга-даа болгай-ла, далай кырынга-даа болгай-ла.

А й л а ң м а а. Бижин турар ажылым ам-даа дооспаан мен. Чаа-Хөлдүн базырыктарындан ам шинчилеп тыпкан чүүлдеримниң түңнелдерин бижиир мен. Бир чыл черле херек деп бил. Ийи-даа чыл чадавас. Ооң соонда кандидат диссертациям камгалаар мен.

Д а л а й-о о л (амырап). Ында чүү боор, ам удавас ышкажың чүл, Айлаң. Чеже-даа узун сыдым болза, ужу бар-ла ыйнаан.

А й л а ң м а а. Ужу ам-даа ырак, Далай. Ооң орнунга хуунда булганганың дээрэ боор.

Д а л а й-о о л (өжөш). Далайның тереңинге эштир дээн мен, даңгынаың тергиининге дужар дээн мен.

А й л а ң м а а. Чүү ындыг тергиин даңгынаың ол?

Д а л а й-о о л (далаш). Бодуң билип тур ышкажыл сен. Ынча хөй чылдарда чааскаан чурттап келгеш, ам ийи-бир

чылды шыдай албас канчап барган мен? Кижн манап чоруур кижн мен деп, өөрүм оолдарны таарыштыр мегелеп чордум. Сөөлүндө шуут ыттавастай берген мен.

А й л а н м а а. Оозу-ла дээрэ турган боор, Далай.

Д а л а й-о о л (*ыгламзыран*). «Уруг эшти, ынак эшти руюмда сактып чор мен». Ургүлчү ынчаар ырлап чордум.

А й л а н м а а. Далайжы кижинин карааның чажы база төктүр чүве-дир аа, Далай?

Д а л а й-о о л. Далайжы кижинин ынакшыыр чүлдү-чүрээ чок бе? Далайжы кижинин уяраар сеткил-сагыжы чок бе?

А й л а н м а а. Шын, шын, Далай. Далайжы кижн база кижн болгай.

Д а л а й-о о л (*өнөмчип*). Далай мурнунга эвес, сээң мурнунга сула салдындым. Азы механик кижн дээш, мени тоовазың ол бе?

А й л а н м а а. Сээң механик болганың кымга хамаан чүвел?

Д а л а й-о о л. Шын харын. Кымның-даа буруузу чок. Хей черге ыстап-саргып, ындынналып-сырынналып чоруур мээң чүрээмниң шорузу ыйнаан.

А й л а н м а а. Шорузу эвес, Далай. Чүрек дээрге чаңгыс болгай, чүгле ону камнаар херек. Ханы ынакшылга камнаар херек.

Д а л а й-о о л. Четтирдим, Айлаң. (*Кыстың баарыңга дискек кырыңга олура дүжөр*). Сенден кажан-даа мындыг чылыг, чымчак сөстөр дыңнаар деп бодаваан мен.

А й л а н м а а (*шыңгыы*). Орталаныңар, эш Далай-оол! Қадын кижн-дир мен бе? Мээң мурнумга чүге дискек кырыңга олуруп алдыңар?

Д а л а й-о о л (*ол-ла хевээр*). Ынча дивейн көр, Айлаң. Сени мен чежсге-даа чедир манаар мен. Академик четкижеңге-даа шыдаар мен.

А й л а н м а а (*хорадап*). Академик... Эки-ле сөс тып алган-дыр силер, эш Далай-оол.

Ол үеде каткы-итки дыңналган соонда, эштип чоруткан аныяктар маңнажып кирип кээр. Далай-оол аңгалай бергеш, созун будалдырып, стол адаанда бир-ле чүве дилей бээр.

Д е м б и р е к (*халып келгеш*). Ында чүнү дилеп турарың ол, Далай?

Д а л а й-о о л (*харлыгып*). Өөгүм... Өөгүм үстүп калды. Ону... ону... Чеңим өөгү...

Ч е ч е к-к ы с (*маңнап келгеш*). Чеңиңер өөгү бар чүве-дир.

Д а л а й-о о л (*тула бергеш*). Чок... Чеңимни эвес, моюндуруумнуу...

Чечен-кыс (*халып келгеш*). Моюндурууңар өөгү база бар чүве-дир.

Далай-оол (*тулуп*). Ынчаарга ам... Ынчаарга ам... Мен база силер-биле кады эштип алыр чүвемни...

Дембирек. Че, ынчаар мегеленип турбайн, шынын чугаала.

Дембирел. Бээр келиңер, оолдар. (*Үжээлээ бир булуңга чыглы бээр.*)

Чечен-кыс. Бээр келиңер уруглар. (*Олар үжээлээ база өске булуңга чыглы бээр.*)

Ийн бөлүк аңгы туруп алгаш чугаалажып-даа, имнежип-даа, каттыржып-даа шаг боорлар.

Дембирек. Канчалдың че, Далай?

Дембирел. Кудачерле дүжер ыйнаан?

Далай-оол (*харын оларның боттарын буруудадыр*). Чаа эгелеп орган чугаамны силер үзүп кагдыңар.

Дембирек. Ынчаарга стол адаанга үңгээлеп турган херээң чүл?

Дембирел. Кончуг чугааң ол бе?

Далай-оол (*улам шыжыгып*). Ынчаар-даа чугаалажып болур турду ыйнаан.

Дембирек. Далайжы мен деп алган...

Дембирел. Ол хирезинде үнү безин үнмес...

Далай-оол. Силерниң бүдүрүпкен херээңер кайыл?

Дембирек. Сеңээ бүгү арганы кылып бердивис.

Дембирел. Когуюн.

Дембирек. Шорун.

Оолдар чугаалажып турар аразында кыстар база үрүлөшкөн турар.

Айлаңмаа. Оо, кыстар! Чымаараанда ужур-ла бар, чылбай сугда байлаң-на бар джир.

Чечен-кыс. Чүү болду?

Чечек-кыс. Чүнү сөгледиди?

Айлаңмаа. Академик четкижеңге-даа манаар мен диди.

Чечен-кыс. Ындыг дораан-на бе?

Чечек-кыс. Ындыг дүрген-не бе?

Айлаңмаа. Амды чаа-ла.

Чечен-кыс. Дидим-не-дир!

Чечек-кыс. Диттир-ле-дир!

Айлаңмаа. Девин кирип келгеш, хей черге балдырын сириледиң турган кижичи бооп тур. А херек кырында ындыг дидим кижичи чок чүве-дир.

Чечен-кыс. Далайжылар черле ындыг.

Чечек-кыс. Далдараар дээр уjur чоктар.

Айлаңмаа. Бөгүн-даа бол, куданы дүжүрээл дээр-дир.

Чечен-кыс. Ынакшылга бир-тээ ындыг дидим болза, база бир шуут ыйнаан.

Чечек-кыс. Амыдыралынга ындыг кызыл кижини кым бактаар боор.

Айлаңмаа. Ойт, кыстар! Аалчыларывыс чүге чараа-чеченнер дег дүгдүнчү бердилер. Барып часкараар бис бе?

Үш кыс четтинчип алгаш, ырлажып келир. Оон оолдар база харыылаар.
Ынчаарга-ла ырлап, танцылап эгелээрлер.

Кыстар. Үжээлээн бис, дөртээлээн бис,
Үжен кижиле шилчилик бис.
Үжен-даа бол, дөртөн-даа бол,
Үш-ле биске кайын чедер.

Оолдар. Адыр будум эзенгиде,
Канчап доңа бербес чүвөл?
Ала караам амыракта
Канчап шылай бербес чүвөл?

Кыстар. Оой, оолак, ээй, оолак.
Онза чүвө айтырайын.
Оттуг чүрээң тудуп алган
Ортун-караң ады кымыл?

Оолдар. Ээй, уруг, оой, уруг,
Элдеп чүвө айтырайын.
Эът-ле чүрээң тудуп алган
Эрге-караң ады кымыл?

Шупту. Демир-үжүк күжү-биле
Демдеглежиң алыр бис бе?
Терең далай эриин орта
Денге чурттай бээр бис бе?

Саазынның күжү-биле
Чагаалажиң алыр бис бе?
Саян далай эриин орта
Чада чурттай бээр бис бе?

Оон-хөг кидин түлүк турда, Минчил-Кадай саазын тудуп алган буу-хаа
маңнап кирип келир. Ойнааннар соксай бээр.

Минчил-Кадай. Айлаң, Айлаң! Телеграмма!

Үннер. Кымга, кымга?

Минчил-Кадай. Айлаңмаага!

Турган улус Айлацмааны долгандыр үглей бээр.

А й л а н м а а (*дыңналдыр номчуур*). «Багыр эжиңни эдертип алгаш дүрген ужуп үнүвүт. Кудан дүжерин манап тур бис. Петров». (Үнү чавызап). Доп-досраан чоруур апарган-дыр мен.

Д а л а й - о о л (*дүүрөп*). Багыр деп чүү кижил? Девин үдүпте өлгөн маадыр диштинер. Ам Айлацмааның эжи-кожу апарды ышкажыл?

Д е м б и р е к (*дүүрөп*). Чүү куда?

Д е м б и р е л (*дүүрөп*). Кандыг куда?

Кыстар каттыржып турар.

Д а л а й - о о л (*өөрү оолдарның холдарындан ушта чүткү-вүшаан*). Багыр деп чүү кижил? Чаа-Хөлде бе, Шагаан-Арыгда бе? Доп-досраан көржүп кааптайн!

Ч е ч е н - к ы с (*ону оожуктуруп*). Анаа ынчаар таарыштыр бижип каан телеграмма ышкажыл?

Д е м б и р е к. Канчаар таарыштыр?

Ч е ч е к - к ы с. Ойзуп бижип каан.

Д е м б и р е л. Оюскан херээ чүл?

Д а л а й - о о л (*улам хөрээн шаштынып*). Мени мегелеп турар-дыр силер, багай механик кижил болурумга. Айлацмааның кудазы шынап болур деп турар-дыр. Харын ол Багыр деп кижинерни дүрген бээр эккелиңер!

Д е м б и р е к. Малчын кижил бе?

Д е м б и р е л. Чолаачы кижил бе?

Ч е ч е н - к ы с. Багыр дээрге эрте-бурунгу маадыр ыш-кажыл.

Д а л а й - о о л. Эрте-бурунгу-даа маадыр болза, бөгүнгү-даа маадыр болза, оон кортпас мен! (*Үне мацнап чоруй баар.*)

ҮШКУ КӨРГҮЗҮГ

Минчил-Кадайның бажыңы. Ол чааскаан орда, Шулу-Мөңгүн кара элдеп кылдыр кеденгирлеп кирип кээр.

Шулу-Мөңгүн (*кирип ора*). Кудам-кадай... (*Аксын туттунгаш*). Ох, ынча дивес ийик бис бе мооңар? Кожам-кадай, чиик-чаагай, амыргын-на саадап олур ирги бе?

М и н ч и л - К а д а й. Чиик-чаагай болбайн канчаар?

Шулу-Мөңгүн (*үзөш кылынгаш*). Ыт-куш сол-ла тур ирги бе? Думаа-ханаа өршээл-ле тур ирги бе? (*Ийи холдап барып чолугар*).

М и н ч и л - К а д а й (*кайган*). Ыт-куш кайда боор. Бо эмчи-домчулуг шагда думаа-ханаа деп чүнүл?

Шулу-Мөңгүн (тейлей аарак). Ой, өршээзин, ындыгла турзун ам. (Сандайга олуруп чыда курлу бээр.) Хайлыг эжен-теңгерлерим, Хайыракан, Буурам!

Минчил-Кадай (корга бергеш). Ой, өршээ дадайым! Чүү болду? Канчап бардын, дарган?

Шулу-Мөңгүн. Хол-будум, оорга-мойнум.

Минчил-Кадай (мөгүден). Дылыңар безин тыртылып, арныңар безин, өт дег, саргара берип-тир, дарган. Эмчи чалаптайн бе? Бүлээн шайдан иже каавыт.

Шулу-Мөңгүн. Шай эвес, шаар эвес. Соок сугдан.

Минчил-Кадай. Соок суум бар эвес. (Кочал сегирип алыр). Бичии-ле манап көр, дарган.

Шулу-Мөңгүн (дам баар). Ёх, ёх! Өлдүм, баадым.

Минчил-Кадай. Ой, өршээзин, авыразын! (Көрүкчүлерже.) Моозу багай бажыңымга төре аралчып, аза-бугун артырып каар ыйна. (Кочалын алгаш, маңнап үнө бээр.)

Шулу-Мөңгүн (бажын көдүрүп келгеш). Ол боор, кулугурну! Ынчаар мегелээр боор. Адыр-адыр. (Көрүкчүлерже.) Багыр маадырның хылыжын кайнаар чажырыптылар? Ону апсымза, бо кулугурларның меңээ чашпывас харыктары кайдал?

Шулу-Мөңгүн аптараны ажыда бээр. Оон бөмбүк-биле үрбээн камералар уштуп эккээр. Оон бирээзин дартайтыр үргеш, узун удаазын-биле аксын баглап кааш, чугай-биле куу кижн бажы кылдыр чуруп кааптар: «Багыр маадырңар бажы бо-дур». Оон база катап диленип эгелеп чорда, Минчил-Кадай ксчалда суун тө-чая маңнап кирип келир. Шулу-Мөңгүн база катап курлу бээр.

Минчил-Кадай. Ам канчалдын, дарган? Онгарлы бердиң бе? (Суг кудуп бээр.)

Шулу-Мөңгүн (суг ижипкеш). Аа, богда, бак-ла чүве ыңай турзун ам. Бо бажыңга кирип кээримге... (Кажар). Сүнезиним кайда баарды, сүрүп баргаш эккээр бис бе?

Минчил-Кадай. Ол канчап барганы ол, дарган? Укызыгууруң безин чаян-дөстүг хам-лама чораан эвес, канчап сүнезин-биле ойлатчып турар апардын?

Шулу-Мөңгүн (кажар). Элдеп чүве. кожам-кадай. Будум безин чүвениң ужу-бажын окта билбес-тир мен.

Минчил-Кадай. Чүү болду ынчаш?

Шулу-Мөңгүн (ол-бо талаже сестип көргүлээш). Ат болган чүвени сен. Урууң кайдал? Мында бе?

Минчил-Кадай. Мында-ла болгай, дүүн көрдүң чоп. Черде базырыктар казар ажылын доозупкан-дыр. Удавас соңгаар чоруур деп тур. Эртемин орта барып уламчылаар чүве эвес бе он. Маңаа база орта дыштанмас төл-дүр. Ол чыып алган чүвелерин көрүп, дүне орайга дээр бижиттинип келир.

Шулу-Мөңгүн. Уруунуң чүңү кылып турарын сонуур-гаар болза эки-дир ийин, кожам-кадай.

Минчил-Кадай (*чөгенип*). Сонуургааш-даа, билир эвес дээш, тоовас кижидир мен. А чүл ынчаш, дарган?

Шулу-Мөңгүн (*кажар көргүлээш*). Чугаавысты уруун дыңнап кагбас ыйнаан? Эртемден кижидир мен дээр болгай, анаа кижиге бүзүрээр эвес.

Минчил-Кадай (*сестип*). Чок, чок, дарган. Айлаңмаа даайы сугда барган. Дек келбес ийин.

Шулу-Мөңгүн. Чөп болган-дыр че.

Минчил-Кадай (*сертежок*). Ындыг дуюкаалап ал-гаш, меңээ чүңү чугаалаар дээниң ол, дарган?

Шулу-Мөңгүн (*шириш*). Уруун эртем деп чүвезин соксатсын. Чок болза ол куу кижидир бажын ыңай-бээр дажып турбазын. Шинчилээр болза, суурунга шинчилезин.

Минчил-Кадай (*кайган*). Чүү ындыг куу кижидир бажы апарды? Сонгаар апарган деп органын бодун дыңнадың чоп?

Шулу-Мөңгүн. Силерниң ада-өгбеңер болур Багыр маадырның бажын кованнадып турар кижидир.

Минчил-Кадай. Чок, чок, дарган. Өршээ дадай, мээр уруум куу кижидир бажы шинчилевейн турар чүве.

Шулу-Мөңгүн (*оптуг*). Ону ийи холум-биле тутпаандаа болзумза, оттуг карактарым-биле өттүр көрүп олур мен, кожам-кадай.

Минчил-Кадай. Өттүр көөр, караң көрнүр апарган сен бе, Мөңгүн дарган? Ол дээрге мээр уруумну моон чорутпас дээр арга-мегең-дир, билдиң бе. Тос уралыг кулугур сен.

Шулу-Мөңгүн (*эриннерин борбаңнадып, курулгу-лааш*). Оой! Черниц, сугнуң ээлери черзи сарыг угбаларым! Дуу баарды, бо баарды.

Минчил-Кадай (*эдертир көрүп*). Чүңү ынча дээрин ол, дарган? Мен чүңү-даа көрбейн тур мен. (*Дарганче сың-нып орар.*)

Шулу-Мөңгүн (*дуюкаа*). Адыр, баштай мени дыңна, кожам-кадай. Ооң соонда чугаалап бээр мен.

Минчил-Кадай (*кожа олуруп алып*). Дүрген чугаала, куда. Ой, тфу... Куда даадым, кожам-ирей.

Шулу-Мөңгүн. Дүүн Чаа-Хөл бадып чордум.

Минчил-Кадай. Үрбүн, Кашпалда төрелдеринге чор-дуң бе?

Шулу-Мөңгүн. Чок, ынаар чорбадым. Чаа-Хөлде бурганга тейлеп чордум.

Минчил-Кадай. Пок-хайт. Профес кежигүнү кижидир мен, бурганга тейлевес мен дээр ийик сен чоп.

Шулу-Мөңгүн. Ону чоор сен. (*Кадайның кулаанга*

сымыраныр.) Мындыг-даа чүве чок. Бүдүү билир, караң көр-
нүр апарган кижидир мен.

Минчил-Кадай (кочулап). Ол көк хаяда дүрзү ынча
диди бе?

Шулу-Мөңгүн. Сээң урууну суурундан чорбазын деп
чарлык болду.

Минчил-Кадай. Эки-ле бурган тыпты берген-дир, эш
Мөңгүн дарган. Амгы үениң херээнче — совхозтуң, эртем-
сургуулдуң херээнче хол-будун суп турар апарган.

Шулу-Мөңгүн (дүштежок уламчылаар). Оон аъттан-
гаш, дүне караңгыда терезиннер аразыңга чортуп орарымга,
аьдым-на хояр дивес сен бе.

Минчил-Кадай. Бурганың сүрүп келди ыйнаан? Ар-
тында-ла дарийги чорааны кай.

Шулу-Мөңгүн. Бурган боор бе. Мурнумда куу кижидир
бажы чуглуп чор-ла.

Минчил-Кадай (алгырып). Куруг авыяс-тыр, эш
Мөңгүн дарган!

Шулу-Мөңгүн. Авыяс боор бе, кожам-кадай. Меге
дээр болзунза, көргүзүп берейн. Шынап-ла оон суурга чедир
мурнумга чуулгаш, бажыңынче кире берди. *(Дүкпүрүп тар-
быдагылааш, хойнундан куу чарын уштуп эккеэр).*

Аза-ла оран анчыг оран,
Аштай бээр сен, түрей бээр сен.
Аьдың-хөлүң база-ла чок,
Ала чааскаан кылаштаар сен.

Эрлик-ле оран эпчок оран,
Элей бээр сен, түрей бээр сен.
Эдик-хевиң база-ла чок,
Эге чааскаан кылаштаар сен.

Минчил-Кадай. Куу сөөк-ле-дир.

Шулу-Мөңгүн. Ой, ынча дивес, улуг аас этпес. Чарын
дег, уран төлге чок, чүгле кижидир көрүп четпес боор чүве. Ол
черле мегелевес, чандыр чугаалавас. Бээр, чоок олурдан. Ча-
рынны акка көөр апарган кижидир мен.

Минчил-Кадай. Кайы ындыг деңер даан, мен билбейн
турган ышкажыл мен.

Шулу-Мөңгүн. Кочуургава, кожам-кадай. Ам чугаа-
лап берейн. *(Чарынны бедидир тудар).* Дээр ээрилгези хаал-
чак-тыр. Багайы ол-дур.

Минчил-Кадай. Меңээ чүү-даа көзүлбес-ле чүве-дир.

Шулу-Мөңгүн. Адырдан. Бо үстүүртен, чаңнык дег,
чара шаап бады келген чүве болза, дайзын дылы-дыр. Багыр
Маадырның, демги куу кижидир бажының дылы-дыр. Оон чанын-
да дөрбелчин оюкту көрдүң бе?

Минчил-Кадай. Ийе, көрдүм. (*Чожун.*) Көрдүм даадым. Чүү-даа көзүлбес чүве-дир.

Шулу-Мөңгүн. Ол болза эрлик оранында кижичаар-дыр. Өлүм-чидим болур чадавас ирги.

Минчил-Кадай. Меге чүвөн чулчурба, эш Мөңгүн дарган! (*Алгырар.*) Көдээ Советке сени билдирер мен.

Шулу-Мөңгүн (*чарнын хойлап алгаш оожуктуруп*). Кш! Профес кижигүнү кижичаар-сен. Бүдүү билир, каран көрнүр кижичаар-деп, мени эзе-херек чок черге чарлава. Хай-бачыт болур. Соңгу назынында ачы-үрөңгө багай. (*Хенертен*). Дуу баарды! Чуглуп чор!

Минчил-Кадай: (*мөгүдөн*). Кайда, кайда? Чүү чүве?

Шулу-Мөңгүн. Куу кижичаар-бажы! Дуу, дуу! Аптара-саванарже чуглуп кире берди. Мен чоруптайн. Амыргын саадап көрүнөр, кожам-кадай. Донга башты долганманар, тос-ла дээрже далажыңар. Куу башты долганманар, курбустуже далажыңар. (*Буу-хаа үнө бээр.*)

Минчил-Кадай: (*чааскаан коргун*). Орта чоор бе, чонум? Куу-каа кижичаар-бажы деп, бо кончуг Шулу-Мөңгүн чүнү тып алды? Аптара-саванарда деп чүзүл? (*Ном сун алган аптаразын үжей бергеш, оон куу камера ушта сон келгеш алгырыптар*). Бурганым бо! Айлаңмаа, Айлаңмаа! Аза-четкерин мени ат кылды, кончуг куурумчу!

Минчил-Кадай алгы-кышкы-биле маңнап ыңай боорга, камераның аксын шараан удаазыны ооң өөгүңгө ораажы бээр. Минчил-Кадай ыңай-бээр шураарга, куу кижичаар-бажы чуруп каан камера ооң буттарыңга улам ораажып турар. Шаа ыңчаар-ла камераны сонга сөөртүп алгаш, Минчил-

Кадай алгы-кышкы-биле салып үнө бээр.

Минчил-Кадай салып үнө бээр-билек Шулу-Мөңгүн карыштыр маңнап кирип келир. Ол ам-на амырап, шөлөөн менип эгелээр. Орун-дөжек адаан, шкафтар артын дөгере көөр. Оон шкафты ажыдыпкаш, Багырмаадырның хылыжын уштуп эккээр.

Шулу-Мөңгүн хылышты тудуп алгаш, өөрээниңден өрү шурап, самнай аарак ырлап турар.

Шулу-Мөңгүннүң ыры:

Шагаан-Арыг, Чаатыга,
Чаа-Хөлдүн шөлдеринге,
Улуг-Хемим унун дургаар
Уран-шевер адым үнген —
Чонум чоорган, хөйүм хөйлең,
Чоргаарларның бирээзи мен.
Хоор чонга дарган диртип,
Холум сураа үнген турда,
Бодалымны шеверлептер
Борбак бажым угаан чок бе?
Хөйүм хөйлең, чонум чоорган,
Хөглүглерниң бирээзи мен.

Шулу-Мөңгүн: (чааскаан). Бистин өгбе-төөгүвүстүн эртинеги! (Хылышты өрү көдүрөр.) Айлаңмаа шынап-ла ынча дээн. Ам моон үнелиг эт чок! (Боданыр). Адырам, адырам. Минчил-Кадай уруу-биле хоорайже көжүп чоруур деп турар болгай. Далгай-оол база ооң Айлаңмаазы-биле доннажып алгаш моон чоруур бодап турары ол-дур. Амыр-дыр силер! Силерни мен ынчаар амдажытпас мен. Бо хылышты чажырып-сымза, Айлаңмааның моон чоруур харыы кайдал? (Хылышты чажырыр эвин тыппайн турар: иштинче сугарга-даа, эдээнге ораарга-даа көстү бээр. Оон чадап каш, ооргазынче сун алыр. Эглип чадап турар.) Айлаңмаалыг кезек чүглө төрөөн суурунга артар болза бээр мен. Оон башка черле көргүспес мен! Ана-ана, ыдым кежин андара кедипкеним бо!

Ынчан Далай-оол буу-хаа маңнап кирип келир. Шулу-Мөңгүн ооргазын чажыра тудуп турар.

Далай-оол (эжиктен-не). Мында чүү бооп турар чүвөл?

Шулу-Мөңгүн. Тайбың ийин. Ыт-куштан сол-чаагай.

Далай-оол. А сен мында чүгө ээн бажында тура-рың ол?

Шулу-Мөңгүн (чажыртынып). Куш төлү каяа-даа ужар, кижиги төлү каяа-даа чоруур. А бодун чүгө ээн бажынче маңнап кирип келдин, оглум?

Далай-оол. Ыт-шимээн үнерге...

Шулу-Мөңгүн (удур халдап). Ыт-шимээн... Үргүлчү-лө мында үнө калбаң, кире калбаң чоруп турар апарган. Кайы, күдээлеп туруп алганың бо-ла бе, күжүң көргүзүп эгелээниң ол-ла бе?

Далай-оол. Күдээлээр-даа дивээн кижиги мен. Айлаң-мааның авазы алгы-кышкы-биле маңнап бар чыдарга, чүү болган чоор дээш, бээр халып кирип келдим.

Шулу-Мөңгүн. Чүү болган-дыр ынчаш?

Далай-оол. Чүү-даа болбаан-на ышкаш-тыр.

Шулу-Мөңгүн (ооргазы ээлбес хевээр, эскет чоктап үнерин оралдашышаан.) Ынчаарга чүгө эшкедедин?

Далай-оол (эжикти дуй турбушаан). Бичии мана, ачай. Ам-даа каш сөстен солчуптаалы.

Шулу-Мөңгүн. Кандыг каш сөс?

Далай-оол. Мындыг

Шулу-Мөңгүн. Кандыг?

Далай-оол. Ооргаң чүгө ээлбестей берди, ачай?

Шулу-Мөңгүн. Чүү ооргам?

Далай-оол. Сээң ооргаң аан.

Шулу-Мөңгүн (ооргазын дуй туруп). Аараан...

Далай-оол. Қанчаар?

Шулу-Мөңгүн (*тулуп*). Чүү дээр ийик... Ирик-курут дээр ийикпе?..

Далай-оол. Ирик-курут.. Чүү ындыг аарыг боор?

Шулу-Мөңгүн. Азы чүү дээр ийик?.. Кандыг-хадыроо дээр чоор?

Далай-оол (*аайын тыппас*). Чүү деп турар кижиге сен?

Шулу-Мөңгүн. Азы ирик-хандыроо дээр ийикпе? Оорга-моюн ээлбестээр аарыг. Ирик-кулит аан.

Далай-оол. Радикулит бе?

Шулу-Мөңгүн (*эжикче бүдүү чоокшулап*). Ол-ол! Ол-ол!

Далай-оол. Остеохондроз бе?

Шулу-Мөңгүн (*улам ыравышаан*). Ийе-ийе!

Далай-оол (*эжикти дуй туруп*). Эмчиге бардың бе?

Шулу-Мөңгүн (*тулуп*). Бардым... Чок-чок... Улус ынча диди.

Далай-оол. Чүү дидир?

Шулу-Мөңгүн. Хей дус чиген кижиге дидир сен диди.

Далай-оол. Оон?

Шулу-Мөңгүн. Оон чүү боор, оорга-мойнумда чыгып чыдыпкан. Ынчангаш эгли албас апарганым ол-дур.

Далай-оол. Ол кажан ынча хей дус чип алганың ол?

Шулу-Мөңгүн. Бодум безин билбес кижиге мен, оглум. Бо арага ишкен санында дустуг күгүрзе, дустуг балык чиир улустуң оорга-мойну чүгө ээлбестей бергес чүвөл? Мен үргүлчү кылаң-кара-даа пактавас, дустуг арбыс-хапыс-даа чивес кижиге мен.

Далай-оол. Ынчаарга бээр тур, ачай. Баштай оорга-мойнуң базып берейн, аарыры намдай бээр. Оон эмчиге баар сен.

Шулу-Мөңгүн (*аажок девидеп*). Чок-чок, оглум. Мээн оом кижиге хол дээп болбас ирик-кулит-тир. (*Ырадыр туруп турар.*)

Далай-оол (*элдепсинип*). Чүгө?

Шулу-Мөңгүн. Дузу улам көвүдөй бээр. Оон мырыңай туруп албастай бээр мен.

Далай-оол. Ынчаарга дүрген эмчиге бар. Оон саадаар болзуңза, чыдып аар сен.

Шулу-Мөңгүн (*амырай бээр*). Ынчап-ла көрейн, оглум. Дүрген-не эмчиге чедейн. Арның арай муңгак-тыр, ынакшый бербээн сен бе, оглум...

Шулу-Мөңгүн ооргазын чажырбышаан, дедирленип үнүп чоруй баар. Далай-оол адазының соонче элдесинип кайгап туруп каар.

Далай-оол (*чааскаан*). Ирик-кулит... Радикулит ындыг дүрген келдилик боор чүвө-дир аа?.. (*Кезек бодангаш*). Муң-

гараваан-даа кижиг мен. Ынакшый-даа берзимзе, кайын муң-гараар мен, харын өөрүүр мен ыйнаан. (*Үнүр чоруй баар*).

Элээн болганда Айлаңмаа иешкилер оожум чугаалажып кирип кээр. Минчил-Кадай чаа оожургааны илдең. Ынчалза-даа черле сезиктин хөлчөк. Айлаңмаа авазының сөөртүп халып турган камеразын тудуп алган болур.

Айлаңмаа. Кончууну-даа, авай. Шынап-ла корга бердим.

Минчил-Кадай. Бурган-на кончуксун.

Айлаңмаа. Бурган деп чүңүл?

Минчил-Кадай (*улуг тынып оожурган*). Ажылың доозуп алганың ол бе, уруум? Ажылың дээр чүвези бе, эртемин дээр чүвези бе?

Айлаңмаа. Ажылым-дыр ийин, авай. Эртем ырак болгай аан.

Минчил-Кадай. Оозу чөп ыйнаан, уруум. Буруңгу тывалар болза, дээрниң баганазы чок, далайың халывы чок дижир болгай. Эртем деп чүвөңөр оон-даа дора ыйнаан.

Айлаңмаа. Ындыг, ындыг, авай. Ынчалза-даа ам совет улус дээрни баганалап-даа, далайны халылтап-даа ап турар апарган чон-дур. Көрдүң бе, ам борта далай турар деп барган-дыр. Ынчангаш ооң дүвүн каспарлап, шинчилеп турарывыс ол-дур.

Минчил-Кадай. Ам ооңарны кажан-чежен доозар улус силер?

Айлаңмаа. Ам чүгле далай турар черниң базырыктарын шинчилеп доозар деп турарывыс ол-дур. Чогум өске черлер ырак болгай аан. Ол дээрге, бистиң каш-каш келир үевисте салгакчыларывыстың херээ деп бил.

Минчил-Кадай. Аттыг улус-ла-дыр силер, уруум. Шаанда шагда болза, ада-өгбелериниң чевег-хөөрүңге хол дээр байтыгай, черге чыткан демир-дес аймаан тударындан кижилер коргар чүве болгай.

Айлаңмаа (*сумка шитинден демирлер ап бергеш*). Коргуп-иргип чораан демирлеринер бо ышкакжыл. Болар чүс-чүс чылдар мурнунда чурттап чораан бистиң ада-өгбелеривистин эт-херекселдери-дир. Бо болза честен кылган бижек-тир. Сывын каастап каанын көрден, артында-ла буур бажы сиилин каан. Бо болза баш дыраар дыргак-тыр. Тудар черин алдынбиле каастаан. Бо болза, көрүнчүк-түр. Мөңгүн-биле хээлеп каан, көрден. Бистиң бо черге шаг-шаанда база бедик культурулуг кижилер чурттап чораан-дыр.

Минчил-Кадай (*ол чүүлдерни арай сестип көргүлээш*). Бо-ла чүвөлөрни чыткан черинге чыттырбас, ону часпарлаанының ажы чүү чүве ирги?

Айлаңмаа. Ажыы улуг, авай. Эрткен үезин утгуп алган кижн дугайын бодап көрөм. Бодунуң ада-иезинин каяа чурттап чораанын утгуп алган, ону билбес кижини кандыг төл дээр боор. Маңаа хамаарыштыр бүгү кижн төрөлгөтөнни база ынчаар чугаалап болур, авай. Кижн төрөлгөтөн бодунуң эрткен үезин билген турар ужурлуг.

Минчил-Кадай. Ол-ол, уруум. Ам-на бажымга чык диди. Соок кудук суу ижипкен ышкаш болдум. Моон соңгаар улуска ынчаар тайылбырлап бээр мен. Арган-оолак, семис-оолак джип турбас кылдыр. Аастарын хак кылыр мен. *(Хелхенертен чугааны өскертп.)* А бо сен чогуум черле кажачежен өгленип-баштаныр кижн сен?

Айлаңмаа *(серт кылынгаш)*. Амдыы чаа-ла анаа чугааланып олургаш, ол чүү дээриң ол? Угааныңга чүү кирип келди? Үези келирге, өгленир мен.

Минчил-Кадай. Багай аванга эки-ле чугааладың, уруум. Улустуң ажы-төлүн көөрге, эртем-сургуулун доозуп алган, өгленип-баштанып алган, үнген-кирген чонунга аяк шайлыг, аштыг-чемниг олурар боор чүве-дир. А мен кажан сээң өрөгелиг өөнге кирип, өрөмелиг шайың ижер кижн мен?

Айлаңмаа. Кайы, чүгле ону манап чорааның ол бе, авай?

Минчил-Кадай. Оон башка сени чүге божуп-төрүд, азырап-карактап каан деп бодаар сен?

Айлаңмаа. Кончуун але, моон. Кырый бергеш, азырадыр дээш, ажы-төлдүг болур дээр үе эрткен ышкажыл, авай? «Кырыза-даа колхозум бар, кымга-даа бол, чалынмас мен» деп ырлажып турарының ужуру чүл?

Минчил-Кадай. Ырлажыр улус ынаар ырлажып турар ыйнаан. Мен-не ынчаар ырлаваан мен.

Айлаңмаа. Төлөптиг хамаатыларны совет күрүнеге кижидип бээр. Ада-ие улустуң ёзулуг хүлээлгези ол-дур.

Минчил-Кадай *(хыйланып)*. Эртем-сургуул чедип алгаш, ам меңээ суртаал номнап эгелээниң ол бе?

Айлаңмаа *(херекке албас)*. Ажы-төлү ада-иезин ажаап карагатайын канчаар? Ол шын-дыр, ажы-төлүнүң хүлээлгези-дир. Ынчалза-даа Совет эрге-чагырга, төрөөн күрүнези албатыларын черге кагбас.

Минчил-Кадай. Ынчангаш акша-пенсиялыг олурарым ол-дур.

Айлаңмаа. Пенсиялаары дээрге-ле ажыл кылбас дээни ол эвес-ле болгай, авай.

Минчил-Кадай. А мени хилис олурар деп бодадың бе? Ам-даа шыдаар шаам-биле совхозумга ажылдап берип чор мен. Пенсияладым дээш-ле, пет кээп дүшпөөн мен.

Айлаңмаа. Ам-даа бичии ажылда, авай. Мен бо шинчилелим доозуп, эртем ады чедип алыйн.

Минчил-Кадай. Дүргөдө харын. Эртем чедип алгаш, кижичеде албас, ырак улуг хоорайларга ажылдай бердин халак. Машина-чыжаан кижичеде каа дег, кижилер курт-кымыскай дег, имилээр чүвө дээни кай. Чер адаа-биле кылаштаар.

Айлаңмаа. Ынаар чурттавас мен, авай. Тывавыста ажыл ам-даа эгээргинмес ышкажыл.

Минчил-Кадай. (тура халааш, уруун эргеледин). Ой, кужүр Айлаңымны! Угаанныгбайымны!

Айлаңмаа. Борта кээп ажылдаар мен.

Минчил-Кадай (аңгилан каар). Кайы, борта бе? Көдээге бе?

Айлаңмаа. Тывага кээп ажылдаар мен дээрим ол-дур ийин.

Минчил-Кадай (орталанып). Ох, бо-ла төлдү аарай! Көдээге кээп ажылдаары ол-дур деп бодааш, үш кудум бирээзи үнүп каар часты.

Айлаңмаа. Көдээге ажылдап болбас кижиче мен бе?

Минчил-Кадай. Кызылга ажылдаар сен. Эртем ажылы кылыр сен.

Айлаңмаа. Борта ажылдаза?

Минчил-Кадай. Тений бербе! Эртемден кижиче көдээге чүнү кылыр чүвөл?

Айлаңмаа. Ажырбас болгай, авай. Ажыл-ла хөй.

Минчил-Кадай. Орталан, уруг! Борбак кара бажыңны ийи эктиң кырынга дорт тут! Чок болза ол эртем деп чүвөнни соксат!

Айлаңмаа. Эртемимни каапкаш, чүнү кылыр мен ынчаңи?

Минчил-Кадай. Ол чедип алган эртемиң чуртталганга четчир-дир. Ам ооң кырынга ада-өгбелериңниң бажын коваңнадып, чевег-хөөр каскан херээн чүл?

Айлаңмаа. Эртемимниң ужур-утказын амдыы чаа-ла чугаалап бердим. Бодуң база ыяк билип алдың.

Минчил-Кадай. Чүгө ыяап-ла эртем сүрер сен? Кызылга барып, аңаа чазак-чарылганың ажылың кылып болбас чүвө бе? Улустуң ажы-төлүн көөргө-ле, чоп ында-мында даргалаан, сайыттаан, ада-иези оларның соонче чораан турар боор чүвөл? Сен канчап барган кижиче сен?

Айлаңмаа. Кижиче бүрүзү уруг-дарыын сүрүп чоруп турбас-тыр ийин. Ийи-чаңгыс кижилерни санга алгаш чоор сен? Чөптүг чылдагааннар-даа турду ыйнаан.

Минчил-Кадай. Сээң Кызылга ажылдаар чөптүг чылдагааның чок кижиче сен бе? Мээң сени эдерер чөптүг чылдагааным чок кижиче мен бе? Чаңгыс черге кадай кижиче кара чааскаан чежеге дээр олурар мен?

А й л а н м а а. Ындыг болза бээр чедип келгей мен аан, авай.

М и н ч и л-К а д а й. Бээр кээп, ыяш чарып, хөмүрге хөөленип, суугу чушкууруң ол бе? Сээң орнуңга мен хилинчектенип каан мен. Ам болзун! Кызыл хоорайга чурттап оран улусту көөрге, магалыг чүве-дир. Ана шуут-ла чыргал.

А й л а н м а а. Удавас суугу чушкувас апаар бис, газ одаар бис.

М и н ч и л-К а д а й (*улам хыйланып*). Чүгле каас деп бодаар сен бе? Хоорайда улус безин үнүп кылаштавас чүве-дир. Бажыңыңга чунар-бажыңнап алыр. Оюн-концерт көөрдө, ыңай-бээр чорбас. Кинолаарда база бажыңыңга олуро кинолаар.

А й л а н м а а. Ол бүгү чүүлдер биске база удавас бар апаар-дыр ийин. Бичии мана, авай.

М и н ч и л-К а д а й. Ону манаар харыым чок, кырган-дижең кижии мен. Бодуң ынаар манаттынып, чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг кылдыр, кадай-кыс, далай дүвүндө даңгына диртип олур. (*Тура халааш, аяк-шынаан каңгырадыр, өрүкүдү каап эгелээр*).

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Демги-ле бажын.

Айлаңмаа кылыктанган турар. Минчил-Кадай корткан турар. Бажың ишти тебе дывылаан чүве-биле дөмей. Хамык аптара-саваны чинчерлеп, үжеп каапкан.

Удатпаанда Далай-оол баштаан Дембирек, Дембирел база Чечен-кыс, Чечек-кыс суглар дүүрээн маңнажып кирип кээр.

У н н е р. Шынап-ла бе? Орта чоор бе? Каяа чүвөл? Кыман алган?

А й л а н м а а (*ыглан*). Чок! Чок-тур!

Ч е ч е к-к ы с. Халап болган!

М и н ч и л-К а д а й. Борта турган чүве. Мен аңаа дээринден безин коргар кижии мен.

А й л а н м а а. Төөгүге когарал!

Хамык ыт-шимээн-биле база катап шкаф иштин чинчерлеп, орун-дөжек адаан чиндип-ле эгелээр. Тып чадап каарлар.

Ч е ч е н-к ы с. Ону оорлаан кижии дээрге бүтпес дайзындыр!

Ч е ч е к-к ы с. Төөгүнүң дайзыны!

А й л а н м а а. Кижии төрелгетенниң дайзыны!

Д а л а й-о о л (*дүүрөп*). Ынчаарга шынап-ла ат болгандыр. Ону оорлаан дайзынны ыяап-ла тывар херек. Шиндер, судтаар херек! Кара-бажыңга олуртур!

Ч е ч е н-к ы с. Ындыг улуг хылышты бичии оолдар албаан!

Чечек-кыс. Ыт ызырбаан!

Айлаңмаа (*ишкирнип*). Менээ ыр-шоорнун-даа, танчы-самнын-даа херээ чок!

Үннер. Ынчанмайн канчаар.

Айлаңмаа (*ыглай бээр*). Совет эртемниң мурнунга кем-херек үүлгедип каан-дыр мен... Хайым иттирип, ону чүге ап алдым? Ленинградта даргаларым чүү дээрил? Ма, мени шиинер, мени кара-бажыңнаңар! (*Ыглап олуруп бээр*).

Далай-оол (*шиитпирлиг*). Бо бажыңга чоокта чаа кым чораан?

Минчил-Кадай. Кижидаа чорбаан ышкаш. Ээн турбаан бажың.

Далай-оол. Эки сактып көрүңер, кадам. Истелгени оон эгелээр херек.

Минчил-Кадай (*сестип*). Қайы менден бе? Мен-не ол кара-бажың деп чүвеңерге олуруп шыдавас мен.

Дембирек. Кижиде олуруп шыдавас чүве ол боор ийик бе?

Дембирел. Үр кайын олуртур деп?

Далай-оол (*ийи эжинге*). Силер ытташпаңар. Кижиде будаваңар. Бо дээрге аныяк кызыжактар мурнунга ылчыннаары эвес-тир. Ынакшыл айтыры эвес-тир. Бо дээрге төөгү херээ-дир, төре херээ-дир. (*Минчил-Кадайга*). Кым кирген ийик? Эки сактып көрүңерем, кадам. Далашпаңар.

Минчил-Кадай (*келдирлеп*). Дарган-на кирген ышкаш.

Далай-оол. Ачам бе?

Минчил-Кадай. Ийе. Шулу-Мөңгүн ирей.

Далай-оол. Чүнү канчалды?

Минчил-Кадай. Курлуп турду... Чок-чок. Аза-ла оран.

Дембирек. Оон-оон, кадам.

Дембирел. Чугаала, чугаала, кадам.

Далай-оол (*өөрүңге*). Ытташпаңар. Байысаалганы мен чорудуп тур мен. (*Минчил-Кадайга*). Оон ыңай, кадам.

Минчил-Кадай. Соок суг ишти... Бөмбүк-даа көрбеди. Оон чоруй барды. Ол-ла-дыр, оолдарым. Мени шагдаага-ла чедирбейн көрүңер.

Далай-оол (*бодангаш*). Элдеп-тир. Будулчак. Дайзынын изинге дээптим ышкаш. (*Айлаңмаага*). Багыр маадырнын хылыжын ыяп-ла тывар мен! Сээң сеткилиц черле хомудатпас мен! (*Өөрүңге*.) Дембирек, Дембирел! Чечек-кыс, Чечен-кыс! Силер бо чоок-кавыны бүзээлептиңер! Эки дилеңер! (*Маңажып үне бээрлер. Айлаңмаа ыглап орар. Өскелери ыт чок*).

Айлаңмаа. Силер хей черге шуугаваңар. Хамык бажыңнар ишти дүүретпеңер.

Д а л а й-о о л (*өжеш*). Багыр маадырнын хылыжын ыяап тывар.

А й л а н м а а. Хөлзээн херек чок. Чон-биле анаа сүмелешкей бис.

Д а л а й-о о л. Хылышты оорлаан кижиге улус төрениң дайзыны диштиңер. Ындыг дайзын-биле анаа чугаалашпас мен. Хылыш дылы-биле көржүр мен.

А й л а н м а а. Ам ачанны тып алгаш, ооң-биле сүмележип, чугаалажып көрээл.

Айлаңмаа, Минчил-Кадай, Далай-оол үжээлээ үнүп чыдырда, Шулу-Мөңгүн уткуй кирип келир.

Д а л а й-о о л. Каяа чордун, ачай?

Ш у л у-М ө н г ү н (*сертежок*). Куш төлү каяа-даа ушкайла, кижиге төлү каяа-даа чорайла, оглум. (*Минчил-Кадайже айыткаш.*) Бо кадаң сугга чордум чоп.

Д а л а й-о о л. Оон чүнү канчалдың?

Ш у л у-М ө н г ү н. Чүнү канчаар мен? Па, бо оолдуң чиктин ала. (*Чүгенин көргүскеш.*) Харын бо садып алган чүгөн, чуларын атактары шулу мөңгүн эвес, ак-демир холуктуг чүве-дир. Ээзинге барып чарбы, өртээн бадырзын.

Д а л а й-о о л. Че, че. Изиге хул бузуратпа. Чүнү канчал турдун?

Ш у л у-М ө н г ү н. Чүнү, чүнү...

М и н ч и л-К а д а й (*болчуп*). Чаш уруг-дарыг эвес, камбээт-чигир чивес мен дээр ирей чорду.

Ш у л у-М ө н г ү н. Ол-дур, дириг херечизи.

А й л а н м а а. Бажыңга улуг хылыш көрдүңер бе, кырган?

Ш у л у-М ө н г ү н (*кажар*). Хылыш? Омманий патнихом. Бак-ла чүве ыңай турзун. Чүү ындыг хылыжыл? Эът доорар эт чүве бе?

А й л а н м а а. Бажыңга шкаф иштинге Багыр маадырнын хылыжы бар чүве. Авам үне бээр аразында, чиде берген-дир.

Ш у л у-М ө н г ү н. Ол кандаай маадырыл, түвектиг. Бажын сонгаар чорудупкан маадыр дижик. Хылыжын мында адып каап алган. Эзирик кижиге бе, элээр кижиге бе?

Д а л а й-о о л. Ээ, ачай, сенде-ле ужур бар боор.

Ш у л у-М ө н г ү н. Мээң-не бижээм бар. Меңээ артык хылыштын херээ чүл?

Д а л а й-о о л. Куруң чеш, көөр бис.

Ш у л у-М ө н г ү н (*курун чежип*). Шуру-чинчи ийикпе, кижиге хойнунга чашты бээр.

Курун чежиштерге, Шулу-Мөңгүннүн хойнундан куу чарын барып дүжер. Минчил-Кадай алгырыптар.

Минчил-Кадай. Дуу баарды!
Айлаңмаа. Канчап бардын, авай?
Минчил-Кадай (*орталанып келгеш будулдулар*). Куу баш деп боадым ышкажыл. Уё, чүрээм.
Далай-оол (*чарынны сегирип алгаш*). Бо чүңүл, ачай?
Шулу-Мөңгүн. Чарын-дыр.
Далай-оол. Кымның чарныл?
Шулу-Мөңгүн. Кижиги эвес, хой чарны-дыр. Азы ол Багыр деп маадырыңарның чарны база чиде берди бе?
Айлаңмаа. Чок, чүгүле улуг хылыжы чүве.
Далай-оол. Куу чарынны канчаарың ол, ачай?
Шулу-Мөңгүн (*тулуксап*). Хм... Амды... Суг кыдында аан, ол бир бажыңның бызаазы чиде берген. Аңаа салыйн дээш.
Минчил-Кадай (*сести аарак*). Бо хылышка база ол чарынны шо-төлгө кылдыр салып көрзе кандыг чүвел, дарган?
Шулу-Мөңгүн (*кадайже хыйыртааш*). Бүдүү билир, караң көрнүр лама-хам эвес-тир мен. Профес кезигүңү кижиги эзе-херек чок чугаа эдерге, окта таарышпас болгай аан моң, кожам-кадай.
Минчил-Кадай. Анаа дөмей эдерим ол-дур ийин, дарган.
Далай-оол. Бээр кел, Айлаң. Ачамның аңмаарының иштин барып көрээли.
Айлаңмаа биле Далай-оол үнө бээр. Шулу-Мөңгүн хорадап турар.
Шулу-Мөңгүн. Ол чүү ындыг шо-төлгө тып алдың, кожам-кадай?
Минчил-Кадай. Уруум дээш сагыжым аарааш, сөс оскунупкан-дыр мен, дарган.
Шулу-Мөңгүн. Мээң бүдүү билир, караң көрнүрүмнү чарлап турдуң бе?
Минчил-Кадай. Ыттаваан мен, дарган.
Шулу-Мөңгүн. Хай-бачыт болур.
Минчил-Кадай. Хай-бачыт болур.
Шулу-Мөңгүн. Аашкын!
Минчил-Кадай. Аашкындым.
Шулу-Мөңгүн. Ынчаар эвес.
Минчил-Кадай. Ам канчаар?
Шулу-Мөңгүн. Көк дээр кырымга чылча... Ынчаар чугаала.
Минчил-Кадай. Ой, мен-не ынча дей албас мен. Өршөөп көр, дарган. Ооң орнунга шынап-ла совхоз ажилчыны сөзүм берейн.
Шулу-Мөңгүн (*куу чарнын ап көргүскеш*). Бээр көр.

Мында хылыш чыдар-ла чүве-дир але. Ону эгидип алыры берге-дир.

Минчил-Кадай (чаннын). Уран-шевер, чаян-дөстүг кижиге сен-не аргастап-хоргастап шыдаар боор сен, дарган. Хылышты эгидип берип көр.

Шулу-Мөңгүн. Анаа-ла мөөрөңгей чугааң соксат. Ол дээрге мал-маган эвес ышкажыл, аът мунуп алгаш, коданче бөле сывыртап эккээр. Херектин үнүп турар дөзүн казар херек.

Минчил-Кадай. Ол дөс деп чүвези кайда чыдар ирги?

Шулу-Мөңгүн. Кайда боор, Айланмаада-дыр. Аалчуртун каар деп, ада-өгбезиниң бажын кованнадырга ындыг-ла болгай.

Минчил-Кадай. Төрүп каан төлүмнү аар, канчаар-чоор амытан боор мен?

Шулу-Мөңгүн. Бодан, бодан, кожам-кадай. Айланмаа төрөөн суурунга ажылдаар болза, Багыр маадырның сүнезини өршээр чадавас.

Минчил-Кадай. Ой, ынчап-ла өршээзин ам.

Айланмаа биле Далай-оол кирип келир.

Далай-оол. Кайда-даа чок-тур.

Айланмаа. Багыр маадырның хылыжы дээрге, чер болганга дадарып чыдар эрги-каксы демир-дес хындызы эвестир. Бистиң төөгүвүс-түр.

Шулу-Мөңгүн. Шын болгай аан, кызым.

Минчил-Кадай. Ол чөп-чөп харын.

Айланмаа. Ада-өгбезиниң төөгүзү-биле ажы-төлү ойнап болбас ужурлуг. Ону чажырып турар кижиге болза улус төрениң төөгүзүнүн мурнунга кемниг херек үүлгедип турар кижиге-дир.

Далай-оол (килең-биле). Ол кижини тутар, шиидер херек!

Айланмаа. Шиидер, торгаары белен херек-тир. Төөгүнүн болгаш культураның тураскаалдарын, карак огу дег, камгалап, кадагалаар херек.

Шулу-Мөңгүн. Шын, шын, кызым. Канчаар-даа аажок чөптүг домак чугааладың.

Минчил-Кадай. Дарган кайын казар ийик.

Айланмаа. Бетии кыды, Чаа-Хөлде хаяда сиилип каан бурган дүрзүзүн көрүнерем. Ону чүве билбес кижилер буза шаап, үрегдеп турар-дыр. Бурган-шажынга удур ынчаар демисешпес болгай. Хамык ужур ону үрегдээринде эвес. Чон ортузунга суртаал ажылы чорудар херек.

Минчил-Кадай (Шулу-Мөңгүнче). Билдин бе, дарган?

Шулу-Мөңгүн (*хаваан дүүп*). Дыңна, дыңна, кулаан сал.

Айлаңмаа. Бурганның дүрзү чуруун аңаа тейлээр дээш эвес, чоннуң уран чүүлү-дүр дээш камгалап турар бис. Ону лама, хамнар чонуп, сиилип кагбаан. (*Шулу-Мөңгүнче айыткаш*.) Ону, силер ышкаш, ындыг уран-шевер кижилер кылып каан. Бодап-даа көрүңерден: ындыг кадыг көк чалым-хаяны үгтеп, чурук сиилиир деп ажыл кайы хире берге, нарын херек-тир? Ол кижин орта та чеже үе эрттирген, та чеже дерин төккөн! Бистиң арат чонувус өгбө-төөгүзүндөн ындыг ажыл-ишчи мергежилин аныяк салгакчыларже дамчыдар дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Далай-оол. Мен чамдык черлерге баштарын оора шапкылап, карак-кулаан шыйгылап каапкан кижин көжээлерни чежени-даа көргөн мен.

Айлаңмаа. Ол харын. Төөгүнү ынчаар үрегдеп кааптарга, бистиң келир үеде салгакчыларывыс чоннуң эрткен оруун чүүден көөрүл? Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көөрү дээр дижир ийик чоп.

Шулу-Мөңгүн (*куду көргөш*). Шын болбайн аан..

Минчил-Кадай. Бодуң-на угаап көр, дарган.

Айлаңмаа. Барыын-Хемчикте алдарлыг Бижикиг-Хая деп чер бар болгай. Ооң дажын тудугга хереглээр дээш, буза тепсип, дажыглап аппаратан. Шын харын. Даштан кылган, быжыг, чараш тудуглар база келир үеде бистиң салгакчыларывыска тураскаалывыс-тыр. Ынчалза-даа өске даш чедишпес эвес, тураскаалды тураскаалдан кылган херээ чүл? Төөгү катап төрүттүнмес, төөгүнү катап тургузуп ап болбас, төөгүнү камнаар херек. (*Бот-боттарыңче көржүп алган, ыг чок турарлар*.)

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

БЕШКИ КӨРГҮЗҮ

Айлаңмаа бажыңында чаш уруглар дег ыглаан, незин аргалаан олурар.

Айлаңмаа (*ишкурнип*). Хыңар ханды бе?

Минчил-Кадай. Канчап, чүгө?

Айлаңмаа. Багыр маадырның хылыжын сыырып алгаш.

Минчил-Кадай. Ынча дивес, уруум, ада-өгбезиниң эдын адавас, ооң бажын кованнатпас чоор.

Айлаңмаа. Ындыг-ла ыдык-сагызынның улус ооң хылыжын чүгө оорлап тур силер ынчаш?

Минчил-Кадай. Қымнар?

Айлаңмаа. Силер.

Минчил-Кадай. Силер деп кымнар?

Айлаңмаа. Кымнар боор, Далай-оолдуң ачазы биле сен.

Минчил-Кадай (*чөгенип*). Қончуун бо уругнун, барып-барып төрөөн иезин ам оор кижиге кылып аар дээни олдур. Өске кижилер дыңнап каар ийне.

Айлаңмаа (*улам хедер*). Багыр маадырның хылыжын чүгле силер ийи алып турган силер.

Минчил-Кадай. Шулу-Мөңгүн дарган ону албаан.

Айлаңмаа. Сен алгырып-кышкырып халып турунда, ол маңаа турган болгай.

Минчил-Кадай. Ынчаарга оон чүге айтырбас сен?

Айлаңмаа. Чугааладым. Угаанныг кижиге болза, херектиң ужурун билги дег болду. Сөглевес кижини канчаар мен, эриндээр, шаажылаар эвес.

Минчил-Кадай. Че, ийи кулаам дамбыраланып калды.

Чугаа-соот дыңналган соонда, Дембирек, Дембирел база Чечек-кыс, Чечен-кыс суглар кирип келир. Далай-оол база.

Далай-оол (*кирип олура-ла*). Хылыш тывылбаза-даа, даарта чорууруң ол бе, Айлаң? Меңээ чүге чугаалавадың?

Айлаңмаа (*доңгун*). Кижилер-биле үдежиң, ёзуургаар харыым чок-тур.

Далай-оол. Билип тур мен, Айлаң. Берге херек-тир ийин. Кижиге сактып болгаш бодап четпес.

Айлаңмаа. Чеде бээримге, эртеденнер та чүү дээр? Удувастан кагдым, көрүп чыда хонар апардым.

Чечек-кыс. Бис буруулуг болган бис, Айлаңмаа Араптановна. Хылышты мындаа хевээр бис кадагалаар чувевисти.

Чечен-кыс. Ынчанган болза бис ону кымга-даа оорлатпас ийик бис.

Чечек-кыс. Оон башка ам силер сагыш амыр аъттанып турар ийик силер.

Дембирек (*өөрүңге*). Магалыг-ла маадырлар тыпты берген-дир силер. Хөлү хөлбере бергенде хөөрөп.

Дембирел. Ынчан чүнү бодап турган силер?

Айлаңмаа. Үер эрте бергенде, үрүлешкен херек чок. Боларны буруудаткан херээвис чүл?

Далай-оол. Ажырбас, Айлаң. Аъттанырыңга чедир амдаа шак-үе бар-дыр.

Айлаңмаа (*чөгенип*). Чеже шак-үе?

Дембирек. Бо хүннүң арты.

Дембирел. Бүдүн дүн база.

Айлаңмаа (*кочулан*). Чайгы дүн дургузунда чүү боор, тевениң чолдак кудуруу дег, ходуш-ла дээр ыйнаан.

Дембирек. Чайгы дүннү өкпелээн херек чок.

Дембирел. Дөмей-ле шак-үе-дир.

Чечек-кыс. Бир-ле чүве бодап алган бис, Айлаңмаа Араптановна.

Чечен-кыс. Бистиң бодап алган чүүлдеривиске чайгы дүн-даа дузалаар чадавас.

Айлаңмаа. Ол чүнү бодап алдыңар?

Далай-оол. Бүдүн дүн дургузунда чүнү-даа кылып ап болур, Айлаң.

Айлаңмаа. Каш хондур тыппаан чүвеңерни ам келгеш, карангы дүне канчаптар силер?

Далай-оол. Эң сөөлгү күштү үндүрер апаар.

Айлаңмаа. Күжүңер кайда боор? Ам чалгыны чок эзирлер-дир силер.

Далай-оол. Бээр дыңна, Айлаң. Бо дүне суурнун дружинниктери-биле кады эң сөөлгү чажыт операция кылып деп тур бис.

Айлаңмаа. Ол кандаай, артында-ла чажыт операция апаарды?

Далай-оол. Ол операцияны «Багыр маадырның хылыжы» деп адап алдывыс.

Айлаңмаа. Сорулгазы чүл?

Далай-оол. Сорулгазы билдингир: Багыр маадырның хылыжын тывары. Операцияны шуут бодум удуртур мен. Дээди кол командылакчы дээр ийикпе.

Айлаңмаа. Ол операцияңарны мурнунда кылбайн, чүге ыяп-ла бо дүне доюлдура бергениңер ол?

Далай-оол (*шыңгыы үн-биле*). Сээң даарта чоруур дең турарыңны билип алгаш, дайзыннар бо дүне хөделир эвеспе.

Айлаңмаа. Ол чүү дайзыннар апарды?

Далай-оол. Багыр маадырның хылыжын оорлаан кижилерни, кончуг хоратан дайзыннарны ынчаар адап турары-выс ол.

Минчил-Кадай (*ону дыңнап кааш, суглуг хымыжын оскунуптар.*) Мени база ол дайзыннарга катый санап тур силер бе?

Далай-оол. Чок, кадам. Чогум кайын дайзыннар болу бээр ийик.

Айлаңмаа (*үзе кирип*). Канчап дайзыннар болбас чү-вел?

Далай-оол (*иешкилерге дуюкаа*). Билдиңер бе, «Багыр маадырның хылыжы» деп операцияның дугайын дружинниктерден ангыда, чүгле силер ийи билир силер. Кымга чүнү-даа ыттап болбас. Операцияның чедишкени чүгле оон хамааржыр. Өскезин бис харыылаар бис.

Далай-оол өөрүн эдертип алгаш, үнүп чоруй баар.

Минчил-Кадай (*дүүрэг чугааланыр*). Элдеп адашкылар аа, уруум. Оглу база кымга чүнү-даа ыттаванар дээр. Адазы база хай-бачыт болур, кымга-даа чугаалава дээн болгай.

Айлаңмаа (*кайган*). Кайы, Далай-оолдун ачазы база ынча деп турду бе, авай?

Минчил-Кадай (*аксын туттунупкаш*). Чүү дидим?

Айлаңмаа. Ол ирей база хай-бачыт болур, кымга-даа чүве чугаалава дээн дидин.

Минчил-Кадай (*будалдырып*). Шынап-ла ынча дидим бе?

Айлаңмаа. Ынча дидин ышкажыл, авай.

Минчил-Кадай (*таарыштырып*). Шынап-ла ындыг дарган-дыр ийин. Амдыы ол аан... Чүү дээр чүвел?.. Акдемир-биле чүген-чулар атпактары кылып алгаш, оозун шулу мөңгүн чүве дээр. Бо кижин шулу мөңгүн эвес-тир дээрге, кымга-даа ыттава, хай-бачыт болур дээр. Ынчап чорааш, «Шулу-Мөңгүн» деп атка четкени ол-дур.

Айлаңмаа. Чугаан сараалыын аа, авай. Даарта чоруур кижин ам өөрүм-биле хөөрежип алыын. Дораан чедип кээр мен. (*Үнүп чоруй баар*.)

Минчил-Кадай чааскаан орда, Шулу-Мөңгүн кирип кээр.

Шулу-Мөңгүн (*чөдүргүлээш*). Кожам-кадай, чааскаандыр аз?

Минчил-Кадай (*сырбаш дигеш*). Па! Па даадым, силер силер бе?

Шулу-Мөңгүн (*девидеп чоруурун чажырып баштактанып*). Ийе, бистер бис ийин.

Минчил-Кадай. Дарганның үнүн дыңнап кааш, чожуп канчаарым ол боор.

Шулу-Мөңгүн. Ынчалдың харын. Сезик апкан аң-даа ышкаш.

Минчил-Кадай (*долгандыр көргүлээш*). Бүдүү билир, караң көрнүр апарган кижин болгай сен. Хамык чүвени билин тур сен ыйнаан але, дарган?

Шулу-Мөңгүн (*билир кижин бооп*). Чүгле билир байтыгай, ийин караам-биле өттүр көрүп тур мен.

Минчил-Кадай. Ынчап бодадым-даа.

Шулу-Мөңгүн (*өнөмчидип*). Ындыг, ындыг, кудамакадай... Тьфу. Бо-даа дылды аарай, үзе ызыргаш, довуракче дүкпүрүпкү дег. Ындыг, ындыг, кожам-кадай.

Минчил-Кадай. Бо кежээ дружиналаар улус... Чүү дээр болдулар оң? Мырыңай чаа-ла бажыңга Далай-оол чугаалады ийин. Ийе, ийе. Операс деп чүве кылыр диштилер.

Шулу-Мөңгүн (*херекке албаан кижин бооп*). Хо, ол

кандаай операс кылырлары ол? Кезер эмчилер чүве бе? Дружинник кижн согур-шөйүндүлей бергени ол бе? Кезер-лери ол бе?

Минчил-Кадай. Чок, чок. Ол хылыжын сперастаары ол-дурлар ийин, дарган.

Шулу-Мөңгүн (*билбээчеңеп*). Оозун тып алганнары ол бе? Демир хылышты база эмнээр чүве-дир аа?

Минчил-Кадай. Эмнээр боор ийикпе. Ам-даа тыппаан-нар-дыр.

Шулу-Мөңгүн. Ам канчаар операстаарлары ол ын-чаш?

Минчил-Кадай. Дилээрлери ол-дур ийин.

Шулу-Мөңгүн. Дүне бе?

Минчил-Кадай. Дүне.

Шулу-Мөңгүн (*кочуурган*). Көк мези демир караңгыда көскү боор чүве-дир аа. Оон ыңай чүү дидирлер?

Минчил-Кадай. Айлаңмаа даарта чоруур дээн. Ону билип кааш, дайзын бо дүне хөделир эвеспе диштилер.

Шулу-Мөңгүн (*мөгүден*). Кымны дайзын дээрлери ол?

Минчил-Кадай. Багыр маадырның хылыжын оорлап алган кижини.

Шулу-Мөңгүн (*боданып*). Дайзын... Дайзын...

Минчил-Кадай (*кайган*). Аарышкылыг сөс-түр бе, дарган?

Шулу-Мөңгүн (*меңеп*). Чок, чок. Анаа чугаам-дыр. Сөс канчап аарышкылыг боорлаан, кымчы эвес, тен эвес.

Минчил-Кадай. Оон ыңай оозун кончуг чажыт операс диштилер, дарган. (*Ыңай-бээр көргүлээш.*) Дружина улузу көрүп кагза хоржок. Мен дүрген моон чорууйн, суглап алыйн. Оон башка олар бисти база операстан кааптар. Үнериңерде, эжикти хаай идип каар силер, дарган.

Минчил-Кадай чоруй баар. Шулу-Мөңгүн боданып, аайын тывынмайн ыңай-бээр кылаштаан турар.

Шулу-Мөңгүн (*бажын шаштынгаш*). Бо кончуг көк баштың чүнү үүлгедип алганы ол? Кижилер хостуг совет чуртка каяа чурттаарын боттары-ла билир ыйнаан. Оларга чаржалажып, киришпеске киржиң, хирлиг холун пашка суккан херээм чүл? Аныяамда-ла Шулу-Мөңгүн деп атка четкен болгай мен. Кыраан назымда чонга ам база кочу-шоот болурум ол-дур. Бо кончуг аксы-дылы дөспөс кадай мээң үүлгедимни каяа чыттырар. Көк-Мези, Куу-Чарын диртир ирги мен бе? Азы Бүдүү-Билир, Караң-Көрнүр дээрлер ирги бе? Ынчап тоол-домакка кирерим ол-дур. Ам чүнү-кандыгны кылып, бо хүрүмнүг хай-бачыттан адырлып аар кижн боор мен? Кижн төрөлгөтөнниң төөгүзүнүң, эртем-билииниң мур-

нунга дайзын диртир кончуумну аа! (*Муңгаран олуруп алып.*)

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Минчил-Кадайның бажыңы. Айлаңмаа өөрү-биле. Ыттаар кижичок.

А й л а ң м а а (*чааскаан*). Шагаан-Арыгдан автобус келир четкен болгай. Авамның кайнаар чиде бергени ол? Далай-оол канчап барган? Чагай аттыг операциязының түңнели чүү болган?

Далай-оол кирип келир. База өөрү-биле. Ыт чок үзүктелишкин. Айлаңмаа биле Далай-оолдан өске ыттаар кижичок. Оларның чугаазы безин кыска болур.

Д а л а й-о о л. Эки хондуң бе, Айлаң? (*Хөлүе берген турар.*)

А й л а ң м а а. Эки-ле хондум.

Д а л а й-о о л (*ээгилээш, шаг чок*). Мени чүү дээр сен, Айлаң. Адар даңны атсы ала караам шиммедим.

А й л а ң м а а. Операцияңар чүү болду?

Д а л а й-о о л (*тыртылчак үн-биле*). Түңнели арай хирелиг болду ийин, Айлаң.

А й л а ң м а а. Хылыш тывылбааны ол ышкажыл?

Д а л а й-о о л (*буруузунуп*). Амдызында ындыг болду, Айлаң.

А й л а ң м а а. Амдызында... Түңнел чок шуугаазын болганы ол ышкажыл.

Д а л а й-о о л. Түңнел чок болду. Амдызында аан, Айлаң.

А й л а ң м а а. Алызында чүү болурул?

Д а л а й-о о л. Алызында ыяп-ла тывар мен. Тыпкаш сенче чорудуптар мен. Аас-сөзүм берип тур мен. Борбак бажым-даа кестирериндеи далдаравас мен.

А й л а ң м а а. Меңээ сээң бажың эвес, Багыр маадырның хылыжы херек-тир ийин.

Д а л а й-о о л. Ындыг, ындыг, Айлаң. Мээң бажымны чоор ийик сен, эртемге ажы бар эвес.

А й л а ң м а а (*улуг тынгаш*). Ам канчаар, куруг чорурум ол бооп-тур ийин.

Д а л а й-о о л. Эң сөөлгү бүгү аргаларны херегледивис, Айлаң. Мен дээрге орнумга чыдып алгаш, дыңнаалап чыда хондум. Өске оолдар бистиң бажыңывысты долгандыр кедел тура хонганнар-дыр.

А й л а ң м а а. Чүве билдирбээн бе?

Д а л а й-о о л. Ачам дээрге, өштүг чүве дег, кежээ чыдып алган олчаан удааш, эртенге чедир одунмаан-дыр. Түңнел

бо-дур, Айлаң: төнмес-батпас хаарык дыңнап алдым. Оолдар ынча дидир, аваң база дүне ыңай-бээр чорбаан-дыр.

А й л а ң м а а. Хаарык дыңнап алган... Эки-ле чажыт операция кылган-дыр силер, эш дээди кол командылакчы. Силерге идегеп болур-дур.

Д а л а й-о о л. Сээң ооң чөп, Айлаң. Меңээ идегеп болур сен. Багыр маадырның хылыжын ыяап-ла тывар мен.

А й л а ң м а а. Төгериниң орнунга амзааны дээре дижир. Куруг аъттанырының орнунга, сеңээ идегеп кааш чоруур бооп-тур мен ийин.

Д а л а й-о о л (*бодангаш*). Анаа кижии археология ажылын кылып болур чүве бе, Айлаң?

А й л а ң м а а. Болбас боор бе. Адырам, базырыктар казырын ол бе? Өске хылыш меңээ херек чок.

Д а л а й-о о л. Анаа айтыарым ол-дур. Сен археолог кижии-дир сен, археология дугайын бичии-бичии-даа бол билксеп алырым аажок ийин, Айлаң.

А й л а ң м а а. Анаа кижилер археологтарга улуг дузаны чедирип келген болгаш чедирип-даа турар.

Д а л а й-о о л. Қазып тургаш бе?

А й л а ң м а а. Чок, казып тургаш эвес. А казыышкыннар-га киришпес боор бе. Қиржир, ажырбас.

Д а л а й-о о л. Оон ыңай канчаар дузалап болурул?

А й л а ң м а а. Дуза-ла хөй. Мурнунда шинчилетгинмээн бурунгу базырыктарны, чевеглерни, хорумнарны, турлагларны, хоорайларны тып болгай. Анаа кижии аңаа чүгле даштыкы шинчилелдерни кылып болур. Турар чери, хемчээли суг-суг дээш. Қазып болбас. Анаа кижилерниң археологтуг казыышкыннар кылырын совет күрүнениң хоойлузу хоруп турар. Ону чүгле Эртемнер академиязындан чөпшээрел бижиктиг, тускай эртемниг кижилер кылыр.

Д а л а й-о о л. Кижии бүрүзү билип алыры чугула чүведир, Айлаң.

А й л а ң м а а. Чижээлээрге, бир кижии кемдей берген дижик. Ооң балыг черин даштындан шарып, эмчиниң баштайгы дузазын анаа кижилер чедирип болур болгай. Бир эвес кезип эмнээри негеттине берзе, ону чүгле тускай эртемниг кезер эмчилер кылыр апаар. Археология база ооң-биле дөмей.

Минчил-Кадай маңнап кирип келир.

М и н ч и л-Қ а д а й. Ала карак даалыктаар, чүге олуруп берген силер? Автобус база удавас келир болгай. (*Далай-оолга*). Ол операс деп чүвенер бүтпээни ол бе?

Д а л а й-о о л. Бүтпеди, кадам. Соонда ыяап-ла бүдүрер бис. Тыпкаш чорудуптар болдум.

Минчил-Кадай (*далаштырып*). Че, шозу карарган херекти ынча дыка коптарлааш чоор силер. Чоруулунар.

Айлаңмаа. Далашпадан, авай. Сүттүг шайындан куда каавыдам. Ишкеш чорууйн.

Минчил-Кадай (*шайын куткаш*). Бүлээргеи берген шай эвеспе оонар, доңгууга тургаш.

Айлаңмаа (*аякта шайын ижипкеш, бажыңның ханазын барып суйбааш*). Байырлыг, өскен-төрээн бажыңым. Моон соңгаар көрүшпес боор бис. Ам келиримге, сени бузуп каапкан болур. Сээң бо турар черинге Саян далайның ак-көк чалгыглары ойнап чыдар. Төрээн совхозумнуң чаа суурунга чедип келгеш, бедик эрик кырынга туруп алгаш, чаа суурумну магадап, эрги суурумну сактыр боор мен. Байырлыг, бажыңым! Байырлыг, суурум! (*Ырлаар*).

Айлаңмааның ыры:

Эргек дээнден ойнап өскен
Эрги суурум, менди-чаагай.
Ээрем дүүнге барзыңза-даа,
Эгүүр шагда чарылбас бис.

Саян далай чалгып келгеш,
Сайга изиң балаза-даа,
Сайзыралда үлүүң бар дээш,
Сай-ла чонуң сени утпас.

Катап база төрүттүнгеш,
Аныяксыың улам дам баар —
Кайгамчыктыг салымынга
Адааргавас кижичок боор.

Чаа суурга баргаштың-даа,
Сагыжымдан ыратпас мен.
Менди-чаагай, эрги суурум,
Мени база утпас боор сен.

Эш-өөрү Айлаңмааның чемодан, рюкзактарын алгаш үнүптер. Чаңгыс-даа ытптаар кижичок. Улус тынар-тынмас, имнежип турар. Кылаштар безин дааш чок. Хамык улус эжикке бар чорда, Багыр маадырның хылыжы ак кадак аржыыл кырында ийи холдап сөңней тудуп алган Шулу-Мөңгүн уткуй кирип келир. Өөрүшкүдөн аңгалаашкын болур. Улус ыт чок. Үзүктелиишкин.

Айлаңмаа (*ыржымны үреп алгырар*). Багыр маадырның хылыжы! (*Ирейни кускаптаптар*). Каая чыдыр, Далайның ачазы?

Далай-оол (*өөрүшкүлүг*). Ол-дур! Тыпты бээр дидим чоп!

Үннер (*хенертен шимээргээн далай дег*). Ура! Багыр маадырның хылыжы тывылган! Шулу-Мөңгүн ирей эр-хей!

А й л а н м а а (*база катан*). Каяа чыдыр, кырган?
Ш у л у-М ө н г ү н (*келдирлен*). Каяа... каяа чыдар ийик,
кызым. Мен деп кырган азаның чажырып чытканы ол ышка-
жыл.

А й л а н м а а. Чүгө?

Ш у л у-М ө н г ү н (*үнү сириңейнип*). Улус төрениң төөгү-
зүң мурнунга хора чедирер бодаваан мен, кызым. Силерни
моон чорутпас, чанымдан ыратпас дээн буруу угааным-биле
соора чөнүй бергеним ол-дур ийин.

А й л а н м а а. Хөй чон хөлзедип, ынчаар боор бе? Анаа
чугаалаар-ла болгай.

Ш у л у-М ө н г ү н. Анаа чугаалаарга, мени тоовастар ый-
наан деп бодадым. Багыр маадырның хылыжы канчанмаан-
даа. Ада-өгбевистиң хайыралыг чепсээн чанымга салып ал-
гаш удуур аас-кежиктиг болдум, кызым.

Д а л а й-о о л (*аксын туттунуп*). Ах, халак! Дүптүг чүвени
дүндере үжээш, орунга чүгө дегбээним ол.

А й л а н м а а (*шоодуп*). Дайынчы операцияны багай
удуртканыңар ол-дур, эш дээди кол командылакчы.

Ш у л у-М ө н г ү н. Хылышты эрте дээр шыгжап ап көр,
кызым. Ам база чиде бээр. Кертик-ле чүве тева, кемниг-ле
чүве мен дээн ышкаш, база меңээ чарбыр чадавастар.

А й л а н м а а (*хылышты камныг шыгжап алгаш*). Ам чү-
ге чидер ийик. Багыр маадырның хылыжын чылыг, чымчак
шуглак иштинге эки кадагалааның дээш совет эртем силерге
өөрүп четтирип тур, кырган!

М и н ч и л-К а д а й (*Шулу-Мөңгүннүң кырында-ла баар*).
Маңаа өөрүп четтирип, байыр чедиргеш чоор? Бүдүү билир,
караң көрнүр кижин мен деп, куу чарын тудуп алгаш, мени
база мегелеп турду бө.

Ш у л у-М ө н г ү н. Ындыг болган-дыр ийин.

М и н ч и л-К а д а й (*үзе киргеш*). Профес, профес... Про-
фес кезигүңү, совхоз ажылчыны кижин курлуп-хуулуп, меге-
ленип чоруур чүве бе?

Ш у л у-М ө н г ү н. Уругларны моон чорутпас дээш...

М и н ч и л-К а д а й (*үзе кирип*). Ам база курлуйн дээш
бе? Чок! Сени ам ынчаар бажың эъттендирбес мен.

Ш у л у-М ө н г ү н. Ам бодуңарны бодуңар-ла болгаан
көрүңер. Ийилээн, үжээлээн-даа бол, караңар көргөн, ба-
жыңар углаан чериңерже чоруп көрүңер. Эртем кылыр чери-
ңерге эртемиңер кылыңар, сайыттаар чериңерге сайыттаңар.
Багай, чер чеде албас, арган-кырган кижин суурумга оргай
мен аан, кожам-кадай.

М и н ч и л-К а д а й (*шаланы тепсээш*). Кожам-кадай деп
сөзүңнү каг! Моон соңгаар кожалар болбас бис. Чоруй баар
мен. (*Айлаңмаа биле Далай-оолга.*) Че, чоруулуңар.

А й л а н м а а (*Шулу-Мөңгүннүң холун туткаш*). Байыр-
лыг, кырган. (*Караан баскаш*.) Сени кайын кааптар мен.

Айланмаа эш-өөрү-биле хөглүг үнүп чоруптар. Шулу-Мөңгүннү Минчил-
Кадай доктаадып арттырып каар.

М и н ч и л - К а д а й. Азыранды анай дег, сээң ам улус
соондан довулдаңнаан херээң чүл? Чоруур кижичоруй-ла
баар ыйнаан, чазактың «саралазы» чок эвес. Азы куу чар-
нында дээриң ээрилгези бүдүп, хай-бачыт болур деп барган-
дыр бе? Суурга чааскаан олулар мен дидин. Олур харын,
эрволюстуг изиг байыр чедирип тур мен. Сугнун узунундан,
черниң ыраандан, удурланыр чүве чок, уткуп, хүлээп ап көр.
Ынчангаш, чаа суурда чаа бажыңны сомнап, шулу мөңгүн-
биле каастап чытсынза, сенээ оон дээре олча-омак тывылбас
боор. Эрги бажыңны көжүрүп аппарып ал. Мээң бо дөрт ха-
намны база. Өртек-үне-даа бодавас мен, согур хөпөй-даа ал-
бас мен. Үш бажыңны улай туткаш, оюн оя, чигин чире, көк
далайын хөлбеңнедир чурттай бер. Меңээ бо черге эрги-даа,
чаа-даа бажыңның херээ чок. Уруум канчыдаат эртемин челе
тыртып алырга, моон дораан хирт дээр мен.

Минчил-Кадай херт-бурт маңнап үне бээр. Шулу-Мөңгүн донгайып алган
туруп каар.

Ш у л у - М ө н г ү н (*чааскаан*). Харын эки болган-дыр че.
Чоок чурттаар — чокшуп чурттаар, ырак чурттаар — ынак
чурттаар.

Э П И Л О Г

А й л а н м а а н ы ң ийиги монологу:

Төрөл чонум, төрөөн суурум! Улуг-Хемим, уран хемим!
Саян далай серин суунга чалытканып алыр силер. Аалым-
дан үнген оярам үш чыл нүүрү болдум. Эртемимни чедип
алгаш, эеп чанып чоруп ор мен. Тыва дылга «далай» деп
сөс дыңнап каанда, арат кижичоруу көөр деп бодавас-даа,
оран дүвү сактыр чораан. Уйгу-дүш-даа эвес-тир ол, Улуг-
Хемниң унун дургаар, Чаа-Хөлдүн шазын чайнай чаа далай
чаптыла бээр. Аалдар, өглер көжүрерин арат кижичоруй
чораан. Хоорай, суурлар көжүрерин хоор чонум кайын билер.
Далайны-даа тургузуп аар, тайганы-даа туруп кааптар совет
шагның болбаазынын чонум бөгүн көрүп туру. Шагаан-Арыг
хоорайым чаа черже көжүп алган, төрөөн суурум орнун со-
луп, дөлем черде чурттай берген.

Төөгүзүндөн ажил-ишчи төрөл чонум, төрөөн суурум!
Саян далай кылаңыга аккан дерим немерелеп, чаян чонум!

кылажынга ажыл-ижим уламчылап, даарта хүн дээш кезе чүткээн даңгыраамны оскунмас мен!

ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

Минчил-Кадай бажыңынга саазын тудуп алган маңнап кирип келир.

Минчил-Кадай. Кызыл автобузу келир шагыннан чүге озалдааны ол? Далай-суг келир деп барган, ынчангаш саадап турары ол ирги бе? (Саазынын көргөш.) Даарта чеде бээр мен дээн телеграмма-дыр. Бөгүн келири ылап-тыр.

Далаш-биле Далай-оол өөрүн эдерттип алган кирип келир.

Далай-оол. Ам-даа олурбушаан силер бе, кадам?

Минчил-Кадай. Уруумну манагзынып, автобус доктар черге турдум ышкажыл.

Далай-оол. Келбеди бе?

Минчил-Кадай. Сураг. Мырыңай алага.

Далай-оол. Бис база ону таварып келдивис. Автобус озалдаан-дыр.

Минчил-Кадай. Анаада озалдаар эвес. Хереглээрге, хелеске кудуруу тывылбаан деп чувенер ол эвеспе оонар.

Далай-оол. Дүргеде, кадам. Чаңгыс-ла сээң бажыңың арткан-дыр. Бажыңың иштин белетке. Ам дораан көжүрер оолдар келир.

Дембирек. Чүък машиназы база.

Дембирел. Трактор база.

Минчил-Кадай. Ынча дыка эшкедээш чоор, өрт-чар болган эвес. Айлаңмаа келзин, багай бажыңын көжүрерин көрзүн. Ону ам көрбес боор мен деп турган кижин болгай. Үш чылдың эрте бергени ол-ла ышкажыл.

Далай-оол (далаштырып). Далай-суг бисти манаар эвес, келген соонда хөме алы бээр болгай.

Минчил-Кадай. Хөме алгай аан, чоор сен. Ам бо бажыңга чурттаар эвес бис.

Далай-оол. А бажыңыңар ишти? Эт-севичер? Идик-хевичер?

Минчил-Кадай. Эт-септе чүү боор, эрги-каксы, элендизи арткан чүвелер дийин. Улусту көөрге, чаа суурга чурттаар, чаа ёзу-биле амыдыраар дижип алгаш, чаа стол-сандай, чаа орун-дөжөк, чаа шкаф-үлгүүрге садып алган, дойчул-ла турар болду. Борта чурттаар эвес дээш, мен-не ындыгандыг үй-балай, үвүр-савыр дужамыктар садып албаан мен. Чазатпаан-даа мен, чагытпаан-даа мен. Моон ырап чоруур деп турар кижиге аартык ыйнаан.

Д а л а й-о о л. Далажып көрүңөр, кадам.

М и н ч и л-К а д а й (*дүштежок*). Өрттөн артпас, өлдө-
артар. Ажырбас оң. Бо киж и көөргө, амыр чүвө чораан. Трак-
тор келген соонда, бажыңның адаанче узун сырлар суккаш,
бүдүңгө-ле төрөпчилеп аппаар. Бузуп-чазып-даа турбас. Ам
база ынчаарлар ыйнаан.

Д а л а й-о о л. Оода чаа бажыңыңарга барып, Айлаңны
манаалы.

М и н ч и л-К а д а й. Чаа бажың?.. Ол саванарже дүктүр
бажым-даа сукпас мен. Эт-сөвимниң алырын ап алгаш чо-
рааным бо.

Д е м б и р е к. Чуртун каарга хоржок, кадам.

Д е м б и р е л. Чучаан каарга хоржок, кадам.

М и н ч и л-К а д а й (*хөнек сегирип алгаш*). Бо-ла оол-
дарның анчыын ыңай, киж и далаштырып алган. Дуу аяктар-
дан туткулаңар кай. Чер одагга-даа, көшкөн чуртка-даа ак
чем арттырбас чоор. Доңгуу дүвүндө шайны иже кааптаалы-
ңар.

Д а л а й-о о л (*аякты сунгаш*). Бичииден.

М и н ч и л-К а д а й (*хөнектен куткаш*). Сүттүг шай-дыр,
дөмей-ле ак чем болгай.

Д а л а й-о о л (*далажыр дээш, изиг шайга аксын чиртип
алгаш*). Эвезе-эвезе! (*Холунче база төп алыр.*) Дылым, ды-
лым! Холум, холум! Өл от-тур моң, кадам, шай эвес!

Ол-ла үрдүнүп, чайдынып турда, Айлаңмаа Чечен-кыс биле Чечек-кысты
эдертип алган кирип келир. Минчил-Кадай алгырыпкаш, уруунуң кырынче
халый бээр.

М и н ч и л-К а д а й (*ыглап*). Уруум! Айлаңым! (*Харлы-
гып турар.*) Сени манааш... Кара баарым каткыже... Ам база
катап бээр көрөм. Топтап көрөйн. Арыпкан-даа ышкаш сен.

А й л а ң м а а. Ынчанмайн канчаар, авай. Эртем деп чүвө
берге херек-тир. Тептинер чада чок, туттунар баг чок. Эки
турдуң бе?

М и н ч и л-К а д а й. Эки, эки турдум, уруум. Сен эки чор-
дуң бе?

А й л а ң м а а. Эки чордум, авай. Кандидат деп эртем
адын камгалап алдым. Чечен-кыс биле Чечек-кыс база инсти-
тудун доозуп алдылар.

Д а л а й-о о л (*бөрүк*). Экии, Айлаң.

А й л а ң м а а. Экии, Далай. (*Мендилежирлер.*) База мын-
да ышкажыл сен?

Д а л а й-о о л. Мында мен, Айлаң. Аванны көжүржүр
дээш... Эртем ады камгалап алганың дээш, чүрээмниң каш
дакпыр ханызындан изиг байыр чедирип тур мен.

А й л а ң м а а. Четтирдим. Телеграмманар база алган мен.

Дембирек биле Дембирел (*Айлаңмаага*). Эртемден болганыңар дээш, иштивистиң ханызындан изиг байыр тудуп тур бис.

Айлаңмаа. Сеткилимниң ханызындан четтирдим, оолдар.

Ол өйде Шулу-Мөңгүн дидим эвес, аяр кирип келир.

Шулу-Мөңгүн (*мөгөйгөш*). Бүгүдээ, экин.

Айлаңмаа (*Шулу-Мөңгүннүң холун туткаш*). Экин, Далайның ачазы.

Шулу-Мөңгүн. Сени мен чаа суурга манап ордум, кызым. Манап чадап кааш, бээр чедип келдим. Олурттуңмас болду.

Айлаңмаа. Бээр чедип келгениңер кончуг эки болгандыр.

Шулу-Мөңгүн. Сурааң дыннааш, өөрүп байырлаан мен, кызым. Ам арның көрүп, чылыг холуң тудуп, база катап байыр чедирип каар дээш чедип келдим.

Айлаңмаа. Четтирдим, четтирдим. Адыр, адыр. (*Чемоданың ажыткаш, кижини хөрээниң бичиши дүрзүзүн көргүскөш.*) Бо кым-дыр чээ?

Шулу-Мөңгүн (*топтап көргөш*). Таный аар кижини боор мен бе, кызым? Чүү-даа болза, хевир-дүрзүзү тыва кижидир. Хавааның кадырын аа? Кончуг-даа мөге-шыырак үрөндир аа.

Айлаңмаа. Танывадың бе?

Шулу-Мөңгүн. Совхоз директорунга-даа, көдээ Совет даргазынга-даа дөмейлешпес. Бугалдырга-даа кавыдавас. Кым дээр силер чээ?

Айлаңмаа. Багыр маадыр-дыр.

Минчил-Кадай (*элдепсинип*). Өгбе-төөгүде кижини база мынчаар кылып каар чүве-дир аа!

Айлаңмаа (*тайылбырлаар*). Бо болза Багыр маадырның хөрек-дүрзүзү-дүр. Москвада антрополог эртемден, мээң башкым, академик Ивановтуң ажылы-дыр. Багыр маадырның хевирин ийи-үш чыл бурунгаар бистиң маңаа тыпканы-выс мөчү-сөөктү барымдаалап кылган.

Минчил-Кадай. Эртем деп чүве магалыг-даа боор-дур аа!

Шулу-Мөңгүн. Чонум төөгүзү-биле ойнап турган, буруулуг болган мен, кызым. Эртемниң ужур-утказын ам-на билдим. (*Баш дүрзүзүн Айлаңмаага бергөш.*) Өөренип ханчас, кайгамчык тураскаал-дыр. Чидирбес, шыгжап аары чуула эртинедир, кызым.

Айлаңмаа (*баш дүрзүзүн Шулу-Мөңгүнче дедир сунш*). Бо болза сеңээ белээм-дир, Далайның ачазы.

Шулу-Мөңгүн (*дедирленип*). Меңээ бе, кызым?! Багыр маадырның тураскаалын бе?

Айлаңмаа. Ийе, сеңээ, Далайның ачазы. Бо бичии хылышты база. Бо дээрге Багыр маадырның бир-ле чидирип турарывыс улуг хылыжының бичии хоолгазы-дыр.

Шулу-Мөңгүн. Мындыг алдарлыг маадырның тураскаалын, хылыжын каяа, канчаар кадагалаар кижии боор мен?

Айлаңмаа. Стол кырынга, көскү черге салып аар сен. Чонга көргүзөр, тайылбырлаар сен.

Шулу-Мөңгүн (*хөрек дүрзүнү, бичии хылышты хойлап алгаш*). Четтирдим, кызым. Багыр маадырның тураскаалын столум кырынга тургузуп алгаш, бичии хылышты ханага азып алгаш, базырык казар эртемниң ужур-чөвүн үнген-кирген чонумга үргүлчү суртаалдаар мен.

Айлаңмаа (*авазынче аржыыл сунгаш*). Сеңээ белээм бо-дур, авай.

Минчил-Кадай (*аржыылдангаш*). Четтирдим, уруум. Хөй чоннуг черге — Кызыл хоорайга баргаш аржыылданар мен. Ам шыгжап алыйн.

Айлаңмаа (*авазынче көргөш*). Кызыл хоорайга баргаш... (*Далай-оолче көргөш*.) Сеңээ белээм бо-дур... Ачаң биле авам көрүп турда... (*Далай-оолду хенертен ошкаптар*.)

Далай-оол (*чугаа тыппайн*). Көжеривис чүү болду, кадам? Далай-суг келир четти!

Минчил-Кадай (*амырап алгырап*). Уруу чедип келгенде, көжерде чүү боор, чонум! Машина, трактор келзиннер харын. Багай бажыңымны буза-чаза сөөртүп аппараттарыңар. Мен Кызыл хоорайже самбырт дээним бо!

Айлаңмаа (*авазынче көргөш*). Кызыл хоорайже самбырт... (*Саазын ап бергөш*.) Мону номчуп көрөм, авай.

Минчил-Кадай (*үжүглээр*). «Дужаал. Тыва АССР-ниң Чыры-дышкын министр... министр-ствозу». Кандыг кончуг номнаттынмас чувел аан моңар.

Дембирек. Каяам, кадам, мен сааладыптайн.

Минчил-Кадай (*саазынын бергөш*). Ынчал, ынчал. Айлаңны кайда кандыг дарга-сайыт кылдыр олуртуп каан эвес, дыңнаар-дыр.

Дембирек (*дыңналдыр номчуур*). «Дужаал. Тыва АССР-ниң Чырыдышкын министерствозу. Параграф бирээ. Төөгү эртемнериниң кандидады эш Айлаңмаа Араптановна Артынаның төрөөн суурунун ортумак школазынга башкылап ажылдаар дугайында дилээн хандылар...» Адын бухгалтерлап каан-на сайыт-тыр. (*Чугаа тыппайн*.) Демги ол карашилдиг семис дарга ыйнаан.

Минчил-Кадай (*сандайга олуруп бады баргаш*). Кө-

дээ школага чүнү кылыр кижиге сен, уруг! Аа, бэ айтыр сен бе?

А й л а н м а а. Төөгү башкылаар мен, авай.

М и н ч и л - К а д а й. Қаш чылда хилинчектенип тургаш чедип алган эртеминни орук ийинге октапканың ол ышка-жыл, уруг?

А й л а н м а а. Октаптар боор бе, авай. Октавас мен. Эртемим уламчылаар мен. Школага археология бөлгүмү удурткай мен. Төөгү башкылаарым база эртеминни уламчылаарым ол болур.

М и н ч и л - К а д а й. Тений берген-дир сен!

А й л а н м а а. Тенивээн мен.

М и н ч и л - К а д а й. Эртемчээниң ол-дур!

А й л а н м а а. Эртемчивээн мен.

Д а л а й - о о л (*шедиргеленчек үн-биле*). Ам черле чаа суу-рувусче эрте-дээре калгып орзувусса-ла дээре боор, кадам.

М и н ч и л - К а д а й (*столду шашкаш*). Моон көшпес мен!

А й л а н м а а. Шынап-ла бе, авай?

М и н ч и л - К а д а й. Авыяастап билбес кижиге мен! Төрөөндаа черим бо, өскен-даа черим бо, ам өлүр-даа черим бо! (*Мөөргөй бээр*).

Ш у л у - М ө н г ү н (*кончуг аяар*). Шынап-ла ам сен далай дүвүнге даңгына болур дээн-дир сен аа, кожам-кадай?

М и н ч и л - К а д а й. Даңгына-дунгуна деп кижиге шоотпа-нар. Аныяк-чалыы кыс эвес-тир мен.

Ш у л у - М ө н г ү н. Ынчаарга далай дүвүнге дарийги бо-лур бооп-тур сен ийин, кожам-кадай.

М и н ч и л - К а д а й. Чүү кожаң апарган мен?!

Ш у л у - М ө н г ү н. Чаа суурда бажыңнарывыс база кожа туттунган болгай.

М и н ч и л - К а д а й (*мөөргөй*). Сээң-биле кожа чурттавас мен!

Ш у л у - М ө н г ү н. Ужур-чурум уштуг-баштыг, Улуг-Хем-даа орук-истиг болгай аан, кожам-кадай.

Ырактан машина, трактор даажы дыңналып кээр.

Д а л а й - о о л (*соңгаже көргөш*). Машина, трактор кел чыдыр. Ам чаа суурувусче чоруулунар, кадам. Бажыңны оолдар көжүрүп эккээрлер, ажырбас. (*Минчил-Кадайның холундан чедип алып*.)

М и н ч и л - К а д а й (*холун ушта соп алгаш*). Кижээ дег-бечер! Бодум чааскаан кылаштаар мен! (*Чааскаан тендиң-чедир кылаштап үне бээр*.)

Арткан улус ооң соондан чугаа-сооттуг, хөглүг үнүптер.

СЕСКИ КӨРГҮЗҮГ

Минчил-Кадайның чаа бажыңы. Айлаңмаа биле Далай-оол, Минчил-Кадай биле Шулу-Мөңгүн дөртээлээ чаа бажыңга кирип кээрлер. Эш-өөрү база. Минчил-Кадай мурнап эленейндир кирип келгеш, чаа бажыңың иштин эргилдир көргөш, арны чырып, хүлүмзүрүңтер.

Минчил-Кадай (*бажың иштин долгандыр өөрүшкүлү маңагылааш*). Ой, чонум! Уйгу-дүжүм бе? Кандыг кончуг магалыг чоор! Ак сүттен, аяк шайдан өрү-куду өргүңер! Соодукчу! Каазыңар бо ышкажыл?

Айлаңмаа. Чайның изиинде-даа доң эът бузуп дүлөр, соок сүт-биле шай сүттээр апаар сен. Моон соңгаар ыяш чар-бас сен, авай.

Минчил-Кадай. Тевелизор деп чүвөңер бо бе?

Далай-оол. Кино, концертти ам бажыңыңга олура көөр апаар сен, кадам.

Минчил-Кадай. Бо оруннуң эптиг, чаражын аа? Тыва орун хевирлиг. Демир-орунга удуурга, шыгыраар-шагыраар, кадай кижиге анчыы кончуг чүве. Бо шкафтың магалыын аа, көрүнчүк-ле! (*Бир өрээлди бакылааш.*) Чунар-ванна деп чүвөңер бо бе? Бо бүгү хер-херексел шупту мээңий бе?

Далай-оол. Колхоз, совхозка үр үеде ажылдаан кижилерге дирекция чери бажы-биле халаска бээр деп шийтпир-лээн чүве-дир, кадам.

Минчил-Кадай (*көрүкчүлөрже*). Магалыын аа, чонум! Мен хей черге кода-хоорай сурап орган-дыр мен. Мынчап кээрге, көдээ чер оон канчап дудай бээр боор. Шил-ширимел орду деп чүве бо-ла-дыр!

Шулу-Мөңгүн. Чаа бажыңын база «чуур», чаа суурун база «чуур», чаа далайын база «чуур». Ынчап-ла чыргал эвес чыргал чыргаар, чыран хонукта чыргал чыргаар дээш кижиле-дир сен, кожам-кадай.

Минчил-Кадай. Амыдырал мындыг магалыг чүве бол-за, далай дүвүңге даңгына-даа болгай сен аан, уруум.

Айлаңмаа (*ырактан алгырап*). Далай даңгыназы-даа болур мен харын, авай.

Минчил-Кадай (*амырап*). А мен дээрге далай дүвүңге дарийги-даа болгай мен аан.

Айлаңмаа. Ынчал-ынчал, авай.

Минчил-Кадай (*арай хомудаксап*). Бистиң амыдыралывыста мындыг кончуг төөгүлүг болуушкун бооп турда, ону «кургагга» демдеглээр бис бе?

Шулу-Мөңгүн. «Кургаг» байырлалды кандыг байырнаадым дээр боор? (*Соңга караанда турган аныктарже айыткаш.*) Чаа өг-бүлө дээш, чаа суурувус дээш, чаа далайы-выс дээш, чазак-намывыс дээш дашкаларывыс көдүрер апаар бис. Ам безин чырымым тыртып тур, карак сүлде бол!

Минчил-Кадай. Чырым тыртып?.. Ам база куу чарын көргүзүп, курлуйн деп бе?

Шулу-Мөңгүн. Чок, кожам-кадай. Эрги ёраларым турган-даа болза, оларны далай дүвүндө каапкаш келген мен.

Минчил-Кадай. Мен база, дарган. Эргиниң артышкыннарындан ам шынап-ла чарылган мен. Далай дүвүндө каапкан мен. Чаа ёзу-биле чурттаар мен.

Соңга караанда турган аныяктар, алгыржы бээр.

Айлаңмаа. Саян далай! Саян далай!

Далай-оол. Саян далай көдүрлүп кел чыдыр! Көрүнер!

Минчил-Кадай мурнай маннап чеде бээр.

Минчил-Кадай. Саян далай! Чаражын, аяс көк дээрле! (Шулу-Мөңгүнче.) Кудам-ирей, кудам-ирей! Дүрген бээр кел!

Шулу-Мөңгүн (аяар кылаштап бар чыда). Ам-на кудамайлай бердиң бе?

Минчил-Кадай. Кудам болбайн канчаар сен. Кускун кара кудамны аарай! (Шулу-Мөңгүннү куспактаар.) Саян далайывыс кел чыдыр!

Шулу-Мөңгүн (хөрээн ажыда соккулааш). Саян далай! Ооң сериин салгыны, шык агаары дораан-на сеткилсагыжымны сергедир кага берди.

Айлаңмаа (ырадыр айыткаш). Бистиң базырыктар казып турган черлеривис далай дүвүндө баарды.

Шулу-Мөңгүн. Сен эвес болзунза, сээң Ленин башкының хоорайындан келген эртемден эш-өөрүң эвес болза, Багыр маадырның хылыжы-даа, эгээртинемес төөгүвүс-даа далай дүвүнгө хөмдүнүп каар часкан-дыр, кызым.

Айлаңмаа. Эрткен херек эртсин, кырган. Далай дүвүнгө калзын.

Шулу-Мөңгүн. Шын, шын, кызым. Тайып ужар, даянып турар деп чугаа бар. Эштиң багын эвес, эштиң экизин сактып чоруур кижиге эгүүр шагда макталдыг.

Минчил-Кадай. Силерниң аас-кежиинер, Саян далай дег, эгээртинемес болзун, уругларым!

Шулу-Мөңгүн. Силерниң аас-кежиинер, Саян далай дег, каас-чараш болзун, уругларым!

Айлаңмаа биле Далай-оол ырлажып турар.

Далай-оол (ырлаар).

Буураның кырынайдан
Бузуп көрүп шаг-ла болдум.

Демир-Салга олурупкаш,
Деспендирер шаам келди.

А й л а ң м а а . Бурун шагның Демир-Салы
Буурага бузуп чытсын.
Бодуң харын оон дүшкеш,
Бодалыңны сөглөп берем.

Д а л а й-о о л . Саян далай сай-ла дажын
Дажап ойнап орар боор мен.
Чаражымның сай-ла чажын
Дырап берип орар боор мен.

А й л а ң м а а . Сагыжыңның чаражын аар,
Чаа-Хөлдүң шөлдери-ле.
Ынчаар ырлап чоруур болза,
Ынакшылың бүтпейн канчаар.

Д а л а й-о о л . (чааскаан).

Кашпал, Үрбүн хаязынга
Қажааладып алган эвес.

А й л а ң м а а (чааскаан).

Бажы харлыг Баян-Қолга
Бажыңнадып алган эвес.

А й л а ң м а а биле Д а л а й-о о л (ийилээ).

Қуйлуг-Хемни, Эйлиг-Хемни
Қуспақтааштың ошкап кағза.
Эжим биле Демир-Сугну
Ээккештиң ошкап кағза.

Хайыракан, Буураны
Қатай хаара даянғаштың,
Ырлап чорза, хөглөп чорза,
Ынакшылдан ыравас бис.

Маңа «Далай дангыналарының танцзы» улажы бээр.
Аңа күчүлүг ниити ыр улажыр.

«САЯН ДАЛАЙ, ЧАЛГЫ-ЧАЛГЫ»

Бойдузувус ала-чайгаар төрүп кағбаан,
Боттарывыс холувустан чаяттыңган
Саян далай ээремнелдир долуп келди,
Сайы дагжап, тереңнелдир мөөрезин.

Саян далай, чалгы-чалгы,
Сайзыралче чайна-чайна!

Эргим чоннуң эртинелиг аас-кежин
Ээрем кырлап, эдирек дег, ойнап турзун.
Ховаганныг эриктерге, хоорай, суурлар
Хорагай дег чүзүн-бүрүн чечектелзин.

Саян далай, чалгы-чалгы,
Сайзыралче чайна-чайна!

Сыыгаш дивес Саян далай чалгыгларын
Чада кылгаш, делгемнерни эргип көөр
бис.

Сыныш дивес Ленин башкы чагыгларын
Чалгын кылгаш, бедиктерже ужудар бис.

Саян далай, чалгы-чалгы,
Сайзыралче чайна-чайна!

Хөгжүм, ыр-шоор, бүгүдениң байырлалы.

(ТӨНЕР).

ЧАСКЫ ХӨӨННЕР

Чечен чугаа

Кара хөрөктээштиг, дилги кежи бөргүнүң халбаңын сонгаар чыыра баглап алган, ортумак сынныг аныяк эр мөңгүн чүгөнниг, шериг эзерлиг доруг аът четкен, чаптыла аарак оъттап чораан кодан хойнуң соондан таваар базып орган. Оол улуг улустуң чагыг-сөзүн эдериксээр, утпазын кызар кижичүве-дир. Бир катап адазы ашак мынчап сургап органын дыңнаан:

— Даңгаар-ла малының хырнын бодап, аңаа сагыш човап чоруур херек. Оон башка малчын болган дүжүк чок. Оода мунуп чоруур хөлүңнү үргүлчү кээргеп чор. Чылгы мал дүрген чоруктуг болгаш ооргазы шылаачал боор чүве. Адыгуу-зун чүве күжүр сөглөптер аксы-сөзү бар эвес. Чай кадында дүжүп, оъткарып ап чоруур болгай.

Оол шынап-ла чүм оъттуг черге кээп, хоюнуң бажын доктааткаш, дүжүп, чүгениниң суглуун уштуп, аъдын суйбагылааш, ооң деспи дег калбак хөрээн часкап эргелеткилээш, аргамчыга оъткарып каар. Доруг база-ла, эрнин боду ышкаш, аныяк; эрес, чаң-на бар аът: базар, челер, бажын саваар. Дап бээрге, чүгөн суглуун дайнай каапкаш, доңгайты шелген соонда, оруун таварышкан кушкаштары-даа базып каапкы дег сыг-ла дээр. Чогум чаажы инек-ле: аъттаныр-даа, ажыргы-даа талазы хамаан чок.

Хар чаа аккан. Мээстелчек ойлар иштиниң көгү чаа шымырарып, хек-даваннар бажын сугуйтуп келген. Ынчалза-даа эртен, кежээ соогу аажок, хүндүс дедир салгын сыыладып-ла турар. Кур оъттан хар суунуң шыгы үнгелек, ынчангаш хойлар чазыйлап оъттааш, тодуп, чыдыннап каап чоргулаар.

Кадарчы ам хоюн аалче электен албадап киирбестей берген. Хойнуң хөңнү-биле болуксаар, чылыг барааны келгенде, эшкедээш чоор, хой одарынга тотсун-на деп бодаар. Кежээки одар түлүү эртип, хойлар боттары аалче шуужуптарын көрүп

чорааш, ам-на аъттаныптар. Аъттаныпканда ал сагыжындан Ангырмаазы ыравайн баар.

Делгер биле Ангырмааның кудазы күскү ажыл шыкпарлып чорда дүшкен. Совхоз аныяк өг-бүлеге суг-биле чылыдар дөрт өрээл бажың берген. Делгер шериг мурнундагы мергежили-биле тудуг бригадазынга ажилдап эгелээн. Ангырмаа база-ла ону эдерген. Делгерниң иези — кончуг чазык, уян сеткилдиг хойжу кадай — оглунга бодап, оозу шериг чоруур мурнунда кышкы кыс бызаа салып алган. Оол-даа халажып келген — бызаазы-даа инек болган.

— Бүдүү билир чүве дег көшкүн боор мен бе?— деп, Делгерниң иези кожазы аалдың кадайынга хөөрээн орган.— Оглум бир шымбай уруг база тып алган. Ооң кадында оюш-даа ыйнаан, дүңгуш хунажыным база бызаалапты.

Оглу өгленген соонда, кадай шоолуг аалга орбастаан. Ашак хою-биле чааскаан-на муңганып артып каар. Кадай суурлаар, оглу-кенним дээш ийи-үш-даа хона бээр. Эртеннерде инек саар, сарыг шай хайындырар, кенninge ук аргыырын айтып бээр, ааска эсти дүжүп турар боованы канчаар хаарың база айтыр. Черле ынчаш кады, кожалары иениң эриг сеткилин магадап, аас-кежиктиг оолду-кысты «чаг иштинде бүүректер-дир» деп, дуокаа чугаалажып тургулаан.

Кадай чанып кээрге, ашак анаа ытпазы — кадайны са сургааш, кайнаар-даа баарын хоруп каан. Ашак кадайга көөрде, алыс сеткили ак-даа бол, кедергей хажагай кижичүве-дир. Хаваан дүйүпкеш, «даңгаар-ла, даңгаар-ла» дээш турунса, ооң-биле чугаалажыры тоң берге. Шынында ажыл дээш ындыг кижичүве-дир ийин. Бир катап улуг оглун, өг-баштыг, уруг-дарыглыг апарган кижини-ле, арагалапкан дээш, соонда мөң эьдинче сапыя-биле ийи улай чаа берипкен деп-даа чугаа бар. Уругларының кежээзи аажок. «Бөгүн мону, даарта дөөнү кылыр» деп планнаан оорлар. Ынчандырзын-на ачазы:

— Бажыңар халайтпаңар. Даңгаар-ла шүшпөң болуп чорбаңар — деп, оларын күткээн оар.

Белен-селен кижичугаалажып бүтпээн, кончуг дорт ашак дээрзин чон билир, ынчангаш хүндүлээр, дыннаар, чамдыктар сестир.

Ынчан төрелдер куда дүжер хүннү дугурушкаш, садар, кылыр чүүлдерни хуваажып ап турган. Ашак дашка туда каап, кудаларның чугаазының аянын дыңнап оарга:

— Уругларны бүрүн херексеп кагбааже хоржок, улустан чыда калыр эвес — деп, куда ашак дерин чоттуна каап, чугаазы үнүп орган.

— Шыдаар шаавыс-биле саттыңгай-ла бис, эки-багай-даа

бол төрөлдер бар болгай. Көрүп ораp эвестер — деп, кадай база-ла ындыг хөөннүг улашкан.

— Ада-ининц күзели-биле-ле болзун дээр мен — деп, Делгерниң адазы чугаага таарзынмас-даа, оолдуг кижн болгаш дүжүп бээр хире кыннып ора, хөрээнде сеткилин черле ашпас аргажок болган:— Мен бодаарымга, дангаар-ла улус өттүнүп турган херээ чок хире. Энир чылын бир бай куда дүшкенин көргөн болгай бис. Бажың иштин чүм дерээш, идик-хеп, акша-төгерик дээш чүгле кижн караа белекке сунмаан болган. Уругнуң ине-чүскүү, оолдуң оттук-бижээнге чедир бүрүн херексээн. Ынчал каарга, демги уруглар ийи ай хире ажыл чок, четтинчип алгаш кинолап, хоорайлап келген. Ам-даа чоржан аът дег уруглар дишти. Ооң бир ужуру демги кудада ирги деп бодаар мен.

— Кырганның чугаазы черле мүн ышкаш. Уругларнын ажылга сонуургалын кичээнгени дээрe. Чүнүң-даа өйүн эртирбес деп чугаа бар болгай — дээш, куда ашак кадайынче кылчаш кылынган.

-- Че-че, анчыг кылынма! Хүн ышкаш кызымдан чүнү харамианыр мен? Кижн күзелинге четпестер хуузунда кырзанып чытсыннар — деп, куда кадай изигленир сагыштыг тура халып чыткан...

Куда-даа дүшкен. Херек сыр өске болган. Кижн кайгаар, хараадаар онза чүү-даа болбаан. Эки эрткен. Хамыктын мурнунда совхоз директору аас-кежикти күзөл, чалыыларга чаа бажыннын дүлгүүрүн тутсуитарга, кадыг эштер каттыржып, уян эштер ыглай кагылап тургулаан. Комсомолчу куда оюн-хөг-биле колдап, уткалыг, чараш белек-селектиг, алгыш-йөрээлдиг эрткен.

«Хоочун коктуг» деп улустуң чугаалажыры ышкаш, Делгерниң адазы, биеэги чаңын салыр боор бе, куда эрткен даартазында-ла «ажыл-ажыл» деп, угаатканы-даа, билдинмес албадааны-даа билдинмес, бо хөлзедип келген.

--- Аптаразы долу кижн-ле тодуг деп бодаар силер бе? Үнгүр долдур тараа уруп алган күскелер эвес-тир бис. Кижге ажыл херек болгай. Дангаар-ла мону бодап чорунар. Кырган иең бистерде чүү боор. Эрги дугуй дег болган амытаннар-дыр бис. Чеже ыйлыңнаар бис. Совхозтуң хоюн кым кадарар чүвези ийик? Чангыс-ла чыл хире ажылдааш, пенсиялар бис... Оода биске эш, карак болган болзуңарза. Ажылга-даа өөренир, дадыгар болгай.

Эки сөс эчилик дижир болгай, ооң тайлымы-даа ыйнаан, ол-ла күзүн айның чаазында, хүннүң экизинде Делгер биле Аңгырмаа ийи дилег бижиктиг директорнуң кабинетинге бо кирип келгеннер.

Директор караанын шилин уштуп каап, суп каап, билдиреишкенин катап-катап номчуп ора:

— Улуг хойжу бе?— деп, Делгерже шылгай аарак көргөш, ылавылаан.

— Ийе. Ажырбас боор мен, ачам-биле кады ажылдаар болганда ында берге чүү деп, дарга. Барык-ла хой аразынга өскөн кижидир мен.

— Эр хейлер-дир силер! Хойжулар хереглеп турдувус. Деткип тур бис, ол ажылче ийилдиринерни чорудар бис. Ынчалза-даа силерни бичии сургаар апаар-дыр. Ээлчежип кадарар апарган хой ажылы биеэгизин бодаарга чиггээн-не харыш. Ынчанмыже бергелер дугайын уттуп болбас, удур баар боордан башка. Дораан-на улуг хойжу болуйн дей бээринге база таарышпас. Бисте чурум ындыг: кижилерни чоорту депшидер деп, директор угааткан.

Бажыңыга бир төрели кижини олуртуп кааш, кидин-не дондак өйүндө ачазының кырынче чииктенип көжүп үнүпкөннөр. Делгерлер изии-биле ажылдың бергезин-даа эскербейн турганнар. Каш хонук хой кадаргаш-ла, суурже чанып кээп, аңаа ынча хонук чурттаар, ыңай-бээр хап турар амыр ажыл эвес ирги деп-даа бодааннар. Кайын ындыг боор ийик, шиштеп каан белен чаг кайда-даа чок дээрзин ажыл боду-ла көргүзүпкөн. Чүнүң-даа дооразындан көөрге, ак, каразы илдең дээрзин баштайгы түлүктө олар хөөкүйлер кайын билерлер ийик. Ада-ие көрүп турарга, уругларының ажылга чүткүлдүү шору болганнар. Чамдык-чамдыкта чагтанчыг-даа кыннып кээрлер. Кезек үеде шуут чарылбас, ийилээн ушкажып алгаш-даа хой кадарып турганнар. Бо-ла дүштей удуй бээрлер.

— Даңгаар-ла мындыг болза берге чүве-дир, уругларын оттур, кадай — дээш, Делгернин адазы химиренип-ле үнер.

— Че-че, удузуннар. Сен аныяк чорбаан сен бе? Идиш орту сүт саалкаш, эргек-дыргаам шылай бээр бе?— дээш, кадай уругларының инээн саап чоруй баар.

Ашак дөзүп чадааш, тура халаан ояар уругларының соңга дужу-биле ынча-мынча эртип чыда, каш аас чөдүрө каапкаш, инек доскан кижиди бооп, «ха-ха» дигилээш, бажыңынче иде-иде ыңай болур...

Оон бээр чартык чыл ашкан. Делгерлернин ажылының баштайгы чазы түлүктөп турары бо. Тарып боозаткан хой төрүй бээрге, тө каап туруп бээр, оозу кончуг. Ынчанмыже олар шыдажып үнгеннер. Хойнун колдуу хураганнапкан. Хураган доруктурары амыр эвес херек дээрзин Делгернин иези кеннинге бо-ла чагаан, айыткан оар. Бир кижиди хой кадарып үнер, үш кижиди хураганнар-биле хүнзээр, оон кадында долгаткан хойлар хураганы-даа «күс-күстөп» тыртар-ла. Чам-

дыкта хүнзедир кажаадан үнмейн баргылаар, чылыг чүве ижер чай тыбылбас.

Бо-дур ам: Делгер доруунун кырында арай чамдыйтыр олурупкан, дилги кежи бөргүн хаваанче дүндүйтүр идип алган, хоюн аалче шуудуп олурар.

Ажыл кызыг-чай чок-даа болза, Ангырмаа эрте-ле четти-гипкен. Кыштаг мурнунда Хараар-Тей кырынче Делгерни уткуп үнүп орган. Делгер пат чаңчыккан — ол-ла шагында келген. Хоюн аалче чалапкаш, Ангырмаазынче углаан. Ажылчын хептигде оозунуң сыны харын чараш көзүлген. Аьдындан дүжүп, кадайынче уткүй базып ора, ооң өөрүшкүлүг шырайынга хөңнү улам чылыш кыннып, эктинден бир холу-биле куспактап чоруй, салгынга хорлай берген эрбенниг соок эриннери-биле хоюг кызыл чаагын бир ошкай тыртып каан. Оозу ашааның тос-тостуң чыварынга чылгадыпкан чаагын чылыг салаалары-биле суйбагылааш айтырган:

— Делгер, чаагыңның холаны чоп читпес чүвел, кайгалым? Олчаан сорбуланып артып калбас ирги?

— Чоор сен, Ангыр — деп, Делгер баштактанып каттыра каапкан.

— Сен-не чараш чорзунза, меңээ чүнүң-даа херээ чок ийин...

— Чүге бодунга хайыра чок сен черле — дээш, Ангырмааның хаваа дүглүш кыннып, оюндан ангы чугаалап тур мен дээнин шырайы-биле сөглөй каапкаш, катап-ла частып уламчылаан:— Шагзырай берип-тир сен, чем кылып кагдым, барып чемненип, дыштан...

— Шынап, аалда үзүп каан хойларың хураганнады бе, Ангыр?— деп, Делгер далаш үзе кирген.

Ангырмаа диштерин айыраңнадыр хүлүмзүрүп чоруй, хертен ыраккы дээр хаяазынче көрүп алган тура, боданы аарак харыылаан:

— Бо час биске элээн олчалыг час ышкаш-тыр: бежелээ ийистентилер ышказыл!

— Ураа!— дээш, Делгер кадайын куспактай каапкаш, бир тырыкыланы дүшкен.— Улуг олча! Ам чүстен чүс онну алырывыс ол ала?!

— Шш-ш, электен изий бербе — деп, Ангырмаа айтыр-салаазын өрү көдүрүп, аксынга доора туда каапкан.— Дыцнаар сен бе, «сөөлгү медээлер» менде ам-даа эндерик.

— Директор чорааш барды. Сени улуг хойжуга томуйлаар, ам бир кээп чугаалажыр кижин мен дээр дарга болду. Кырган улузувуска совхоз чери эмнедип дыштаныр путёвка берип турар, ол шии-биле малдан халажыр хире чугаалыг улус-тур. Ам канчаар, кызып шенээр бис бе?

— Багай эвес эгелеп алдывыс, онаашкан херекти октаар

эвес, холга быжыг тудар апаар бис. Ада-иениң адын-даа бо-
даай бис — деп, Делгерниң арны шыңгырап, хандыр боданы
берген.

— Мен база-ла ынчаар бодай-дыр мен — дээш, Аңгырмаа
арай чиктиг кылдыр хүлүмзүрүй каапкан.— Оон ыңай эмчи-
лер чордулар. Акушерка угбай шинчээш: «Уруглуг болур-дур
силер»— деп бо дивес сен бе!

— Қайы, шынап бе Аңгыр?— деп, Делгерниң арны хенер-
тен чырыткыланы хонуп, күштүг холу-биле кадайының эктин-
ден сегирип алгаш бодунче так хаара туткулааш, уламчы-
лаан:— Ол база-ла амыдыралдың хоойлузу-дур, ояр-кыяр
аргажок... А сеңээ оол, кыстың чоғум кайызы херегил?

Озу чүгле идиктериниң баштарынче көргөн.

— Харын аан... А сен?— деп удур айтырган.

— Мен база-ла сен ышкаш, кайызын-даа хүлээп аар мен!

Ийилээн чир-шоң каттыржы каапкаш, аьдын четкеш, Ха-
раар-Тейни куду арткан хойну аалче углай хавырып бадып-
каннар.

Ийет, Делгер шын сөгледі. Бүгү-ле чүве болур-чогуур ча-
яаны-биле болуп турар. Ол бөгүнгү үүле-херээн, бодунга сал-
галды өстүрүп аары ышкаш, база-ла болур-чогуур хоойлу
кылдыр көрүп турар.

Ажыл хүнү төнгөн. Амыдырал хайныкпышаан.

Ондар Миний-оол

ПИОНЕРЖИ ДААЛГА

Школавыста класс бүрүзү тускай даалгалыг. Бистер уруг-
лар садынга дузалажыр бис. Бичии чаштарны назы-харының
айы-биле алды бөлүккө чарган. Өөредилге чылының эгезин-
ден эгелеп пионержи дузаны көргүзүп эгелээн бис. Отряды-
выс даргазы Биче-кыстың удуртулгазы-биле ойнаарактар
кылгаш белекке бердивис. Байырлал хүннериниң бүдүүзүндө
солун концерттерни көргүзүп, янзы-бүрү оюннарны чеже ка-
тап ойнавадывыс дээрил ону.

Чайның бир-ле кааң аяс хүнүндө башкывыс Ондар Он-
дарович биле кады шуптувус уруглар садынга чеде бердивис.
Бөлүк бүрүзү тускай даалгалыг. Бистер элээди бөлүктүң
уругларын суур чанында Борбак-Арыгже агаарладыр болду-
вус. Башкывыс тура:

— Уруглар, арыг кирип агаарлаар-дыр силер, эдертип чо-

руур кижинер Константин Монгуш бо-дур:— дээш, мени өөрүмнүң аразындан бурунгаар сөлей аарак үндүрүп келди. Мээң адым ам Константин. Өөрүм-биле кады бичии чаштарны селгүүстедир хүлээлгени алганывыс ол. Бистиң мурнувуста харысалга улуг. Олар арыгга аза берип болур. Ынчангаш оларның чурумун тудар херек. Бичии чаштарны эдертип алгаш, дүүн чаа көргеним «Бежелээн дээрден» деп кинону хөөрөвишаан, Борбак-Арыгже углай чоруп ор мен. Хеп-хертен соовуста кыпсынчыг үн дыңналды:

— Э-эй, Костя, кай баарын ол, акый? Мени манап ал!— дивиишаан, бистиң соовустан кижиде далбайтып олур...

— Ой, оолдар, кайыңарның ады Костя ийик? Дуңманар кый дидир — дээримге, кайгалдарым удур-дедир көрүшкеш турлар. Карак бо! Чедип келзе-ле дуңмам Айлаана-ла-дыр.

-- Башкывыс бодунуң адын танывас-тыр, але — дишкеш, эдертип чорааным эзирлерим хөлчөк-ла каттырышкан турлар. Бодумнүң бичелеткен адымны уттуп алганымга ыядып калдым.

— Айлаананы эдертип алыылыңар, харын биске хөглүг болур. Ырлаары-даа, шүлүктээри-даа кончуг кижиде — дээримге, бичии Айлаана мээң аайым-биле билир ырларын бадыра берди. Ооң ырызынга үдеттиргеш, оруувусту уламчылаптывыс. Борбак-Арыгга чедип келиривиске, чаптанчыг чаңныг бичии Шимит кожа турган эжинче айыткаш:

-- Бо Шолбан база силер ышкаш ийи аттыг. Шын ады Шолбан, а шола ады Шавышкак — дидир.

Ам канчаар боор, аттар дугайын билир шаам-биле тайылбырлаар ужурга таварыштым. Холум-биле өрү айыткаш, бо хире өзе бээримге мени Константин деп адаар. Костя, Константин кайызы-даа мээң шын аттарым-дыр. Орус аттар кижиде өзөргө кады өзүп оорар чоор. Тыва аттар ол хевээр болур. Шолбанның ады Шолбан хевээр болур. Эш-өөрүн шола аттар-биле адап болбас. Ол дээрге багай чаң-дыр, оолдар — дээш, чаптанчыг чаштарны эргилдир көрүп тур мен. Оларым баштарын доңгайтыпкан турлар. Шимит бажын оожум көдүрүп келгеш:

— Моон сонгаар эштеримни шола ат-биле адавас мен — дидир.

Шынап-ла, ооң соонда олар бот-боттарын «ийиги» аттары-биле адажып турганын шуут дыңнаваан мен. Аттар дугайында кыска тайылбырым оларны билиндирипкени-ле ол боор он.

Борбак-Арыг байлак-ла оран! Аңы, кужу-биле-даа, черден үнгөн үнүш-чечээ, кат-чимизи-биле-даа. Бичии чаштарывыска Борбак-Арыгда турумчуй берген өөр-өнер куштарның ниити аттарын таныттырдывыс. Ооң соонда Орлан-оол куштарның ажык-дузасының дугайын чугаалай берди:

— Куштар — бистин өңнүктөривис! Олар хоралыг курт, кымыскаяктарны, ымыраа, сээктерни узуткап турарлар. Кижиги бүрүзү куштарны камгалаар, кадагалаар, азыраар ужурлуг. Белеткеп алган уяларывысты ыяштар баштарынга аскылааш, хөлбөң ногаан шыкка янзы-бүрү оюннар ойнап эгелээн бис. Мага хандыр ойнап-хөглээш, чиик сергек, ырлыг-шоорлуг чаныптывыс.

Куулар Аракчаа

ХАРЫЛЗАЖЫР ОРУК АЖЫК

Орук демдеглели

1. БАШТАЙГЫ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

— Силерни моол өңнүктөр кызыгаарның эрттирилге пунктузунга таптыг-ла он шакта уткуп алыр болган — деп, Өвүрнүн радиодамчыдылга редактору Василий Кечил-оолович биске чугаалады. — Ам хап олурбаажыңарже хоржок...

Хандагайты суур соовуста арты. Кызыгаарның эрттирилге чери бо. Ында «газик» болгаш ооң чанында ийи кижиги тур. Найыралжы ёзу-биле дыңзыг хол тутчуп мендилешкен соон дарый, ортумак сынныг, чазык-чаагай шырайлыг, чугаакыр аныяк эр орустап илдик чок чугаалай-дыр:

— Мээн адымны Цэвэгмэд дээр. Аймак солунунуң харыс-салгалыг редактору кижиги мен. А бо мээн эжимниң ады — Дансырын. Ол — чолаачы кижиги. Орук-суур эки келдиңер бе? Солун чүү туруп тур?

Бистер эш Цэвэгмэдке дужаал-хүлээлгевисти, орук ара эки келгенивисти болгаш чаа, солун чүүлдерни кысказы-биле чугаалап бердивис.

Бис ам Моолдун девискээринде хап олур бис. Кезек бүүрелчин шаттарны эрткен соонда, ужу-кыды көзүлбес делгем хову-даа эгеледи.

— «Саглы ышкаш хову кайдал!» деп, бистин черниң улузу чугаалажыр чүве ийин. Ол хову бо ышкакыл?

— Бо-даа чайлыг! А чоғум ховуну даарта көре бээр бис. Машиналыг кижиги бир ужундан эртен үнгөш, өске ужунга кезжэге чедир четпейн баар ховулар бар.

Ховунуң бетни ужунда аажок бедик даг шиш бажын хар-

бораан-биле бүргенип алган тур. Ону Буура деп адаарын биске база-ла тайылбырладылар.

Убса аймактын Саглы сумузунуң девискээринге кирип келдивис. Ийи талакы эриктерин ак талдар, бедик хараганнар-биле хаажыланып, каастанып алган, аажок арыг-кылаң-кара суглуг бичии хемчигеш. Ону Боршоо деп адаар болду. Ооң көвүрүүн кежиپ келгеш, бисти уткаан улуска таваржы бердивис. Ол — Саглы сумузунуң төлээлекчилери болду.

— Болап Моолче кирген кижии ыяап-ла бо көвүрүгнү таварып эртер. Ынчангаш мону «Найыралдың көвүрүү» деп адаар чүве — деп, биске тайылбырлады.

— Мында, ырак эвесте, хойжу бригада бар, анаа кире дүжүптүңер — деп, Саглы сумузунуң нам үүрүнүң секретарының оралакчызы эш Дансырын чалады.

Удаваанда-ла хойжу бригаданың төвүнге келдивис. Сүт дег ак өглерни чергелештир тиккилеп каан. Коданда хой, өшкү, аът, тебе дээш, мал ак ааржы-ла! Малчыннар бисти найыралчы, акы-дунмалышкы ёзу-биле уткуп алдылар. Дораан-на тос ханалыг докур ак өгже чалап киирдилер. Өгнүң иштиниң делгеми, арыг-силини, каас-шинии кайгамчык! Ындыг өггө кым чурттакасава боор! Өңүктөр аъш-чемни дөр сыңмас кылдыр салып каан.

Малчыннар-биле бистиң аравыска сеткилдин ханызындан найыралдыг беседа эгеледи.

— Бо өгнүң ээзи — хойжу бригаданың бригадири Амырбит бо — деп, суму Совединиң даргазының оралакчызы Серен биске таныштырды.

Эш Амырбитти даштындан көөрге, назын талазы-биле чаала кижии ортузу чедип чоруур хире, узун, шилгедек сынныг, ховунуң чыварынга хүрерти додуга берген арынныг, кырлаң думчуктуг, чазык-чаагай шырайлыг кижии болду. Ол — нам кежигүнү.

Мен малчын Амырбиттин ажил-херээн сонургай бердим.

-- Мал ажылынга каш чыл бооп тур силер, эш Амырбит?

— Ам таптыг-ла 17 чыл болуп тур мен.

— Укуг малчын-дыр ийин — деп, бир хойжу немеди. — Ада-иези база малчын чораан.

— Эрткен кыштаглаашкын кандыг болду?

— Дыка берге болду — деп, Амырбит харыылады. — Малды менди чыл ажырап дээш шудургу-ла тутчуп келдивис. Бригада ниитизи-биле багай эвес түңнелдиг болган. Бир эвес Саглы сумузу ниитизи-биле төрүүр 100 хойдан 86 хураган алган болза, бистиң хойжу бригадавыс 95 хураганны менди доруктуруп алган. Бо чыл бистиң республикада шиитпирлиг чыл болуп турар. Ынчангаш малчыннар аразында социалис-

тиг чарыштыг, улуг күженишкин-биле ажылдал турар. Бригадалар база-ла аразында чарыштыг.

— Бодунар хууда бо чылын 100 хойдан каш хураган алдынар?— деп сонуургадывыс.

— 100-тен 102-ни алдым — деп, Амырбит чугаалай-дыр.— Дүк планы бир хойдан 2,2 кг чүве, ону 2,4 кг кылдыр күүсетим. Бо көргүзүглеримге арай-ла таарзынмаан мен. Чүге дээрге, чыл шиитпирлиг болгай. Оон бедик көргүзүгнү чедип алыр бодалдыг турдум. Ам канчаар, кыш берге болган. А келир чылын аймакка рекорд тургузар сорулга салып алган мен. Ынчангаш хойну чайын эки семиртип, кыжын бээр чемин белеткен, өдек-кыштагны ыяк септеп алдым. Планым улуг ийин.

Тыва АССР-нин ажылчы чоннары тоску беш чылдын шиитпирлиг үшкү чылында улуг күженишкин-биле ажылдал, алган социалистиг хүлээлгелерин чедишкинниг күүседир дээш чарышты улам калбартып турарын моол өнүктерге чугаалап бердивис. Олар ону улуг сонуургал-биле дыңнап, сонуургаан чүүлдерин айтырып турдулар.

Амырбиттин бригадазы сараджа уксааның хойларын өстүрүп турар болду! Ол хойларны дөрт чыл мурнунда Совет Эвилелинден садып эккелген. Сараджа уксаа ол чернин агаар-бойдус байдалынга тааржып, элбек эътти, дүктү азыраан ээлеринге берип турары биске өөрүнчүг болган.

Өнүктернин чылыг уткуп алышыкыны, чаагай күзээшкின்றери дээш өөрүп четтирбишаан, оларга чаа-чаа чедишкின்றери база катап күзээш, акы-дунма ёзу-биле байырлапкыш, узун оруувус уланчылап, оон ыңай халтывыс. Мурнувуста карак четпес делгем хову. Орук ам ол ховулап, аймак төвү — Улаангомче углапкан.

2. ХАРХИРАА СЫНЫНЫҢ ЭДЭЭНДЕ

Машина соонга куу доозунну шөйбүшаан, карак четпес сарыг хову-биле карапнадып-ла олур он. Хову дээрге, хере тыртып каан чүве дег, дески: онгул-чиңгил безин чок. Машина ана кижини удуду чайгап олурар. Элээн үр хап келгеш, Саглы-Аксын барып кештивис. Ынчан кыштын кыдыынга барып үстүвүс: хар ак-чайт кылдыр чаапкан. Хүнге чаш харның кылаңайнып чайнаарынга карак чылчырыктаар мындыг.

Бисти үдеп чораан эш Цэвэгмэд, ынаар-ла ыракта маңган-ак апарган барааны көстүп чыдар, бедик баптары дээрже шаштыктыр үне берген бедик сынче айытпышаан, чугаалады:

— Бо чылын хар дыка эрте дүжүптү. Моон мурнунда чылдарда ындыг эвес-даа чүве. Дөө ол көстүп турар сынны Хар-

хираа сыны деп адаар. Бажындан ак бөргүн чайгы изигде безин белең ужулбас сын болгаяан. Бедик болгаш ыңдыг.

— Далай деннелинден дөрт муң метр бедик.

Ол аразында бистиң бирээвис ыры-даа чогаады шаапты:

Хархирааның артын-сынын
Харлыг туман дуглаза-даа,
Ха-ла-дунма Моол-биле
Харылзажыр орук ажык.

— Эр чүвени! Ол-ла болгай. Ам-даа ырла-ла.

Киживис база-ла уламчылады:

Хаан-Хүгей артын-сынын
Хар-ла хөртүк дуглаза-даа,
Кады чыткан Моол-биле
Харылзажыр орук ажык...

Хөөрежир дээш узун орукту эртип келгенивисти эскербейн барып-тыр бис. Хархирааның эдээнде чаттыла берген Улаангом хоорай бо көстүп келди. Удаткан чок болганда-ла хоорайның кол кудумчузунда кирип келдивис.

Ам эш Цэвэгмэд биске чай чок тайылбырлаан чор:

— Бо турар ийи каът улуг бажыңнар — спирт заводу. А кудумчунуң оң талазында — тууйбу заводу. Ооң бичии ыңдында — далган дээрбелээр чер...

Кол кдумчуну өрү хап олурарывыска, хөгжүм-шии театры, амыдырал-хандырылга комбинаты, чурт-шинчилел музейи, аыш-чем болгаш үлетпүр барааннарының магазиннери, кинотеатр көстүп эртип тур. Албан, организация, амыдырал-хандырылгазының черлериниң бажыңнары ол кудумчуда таарыштыр тургустунган. Ол чорук чурттакчыларга аажок эптиг, таарымчалыг болуп турар. Хоорайның төвүн амгы үениң хөй каът, даш бажыңнары каастап турар болду. Хоорайның кудумчуларының арыг-шевергини илдең.

Ийи каът аалчылар бажыңы. Ону «Хархираа» деп солун ат-биле адаан. Бис аңаа доктаадывыс. Ооң ээлери бисти чылы-биле уткааш, иштинче чалап киирдилер. Бо үениң ёзузу-биле кылган аалчылар бажыңы болду.

Кыска дыштанылга соонда, ол хоорай-биле бистиң таныжылгавыс эгелээн. Баштай-ла бисти МАРН-ның Убса-Нур аймак комитетиниң бирги секретари эш Бизьяа хүлээп алды. Назыны ам-даа аныяк, чазык-чаагай, чугаакыр-даа, орустап олурда ана илдик чок эр болду. Аймактың ниити байдалың, бо шийтпирлиг чылда ооң ажил-ишчилериниң канчаар ажилдап, кандыг чедишкиннер чедип ап турарын эш Бизьяа биске тодаргай чугаалап берди.

Убса-Нур — Моол Арат Республиканың эң улуг аймактарының бирээзи. Бо аймак бодунуң чер девискээринин, экономиктиг потенциалының талазы-биле Моолдуң он сес аймактарының аразында бешки черни ээлеп турар. Ол аймак 1931 чылда тургустунган. Ооң девискээри 69 муң дөрбелчин километр. Ук девискээрниң барык-ла 90 хуузу мал одарлары болуп турар. Чурттакчы чону 66 муң кижги. Оларның хөй нуруузу дөрбеттер.

Аймак 19 сумуга хувааттынган. Суму бүрүзүнүн-не чурттакчылары бир көдээ ажыл-агый каттыжышкынында кирип турар (бистиинде болза, колхозтар), а бир сумуда күр-ажыл-агый (совхоз) бар.

Аймактын экономиказының кол үндезини — мал ажылы. Бүгү чүзүн мал 1.972 муң баш, а ооң иштинде хой—1.300 муң баш. Аймак бо чылын хойдан 640 муң баш чаш төлдү менди доруктуруп алган. А бо беш чылдың төнчүзүндө — 1975 чылда хойнуң баш санын 1.800 муң чедирер деп турар. Мал чеминиң баазазын болгаш агаар-бойдустун кадыг-дошкун байдалын барымдаалап алыр болза, бистиң моол өнүктөрис кончуг дидим сорулганы боттарының мурнунда салып турар.

Убса-Нур аймактын ажыл-ишчилери шиитпирлиг 1973 чылда шудургу ажылдап турарын мындыг сан-түңнер бадыткап турар. Аймак 40 муң тонна сизген белеткээр планын 120 хуу күүсеткен. Чылда күрүнеге эът садарының планы 14 муң тонна, а 9 айлар дургузунда ооң 11 муң тонназын саткан. 141 муң тонна саржаг садар планындан 130 муң тоннаны саткан. Күрүнеге дүк садар план күүсеттинген. Мал өстүрериниң планы база-ла бүгү чүзүн аайы-биле күүсеттинген.

Аймакта тараалан чаңгыс күражыл-агый (госхоз) бар. Ооң тарылга шөлү 23 муң га. Ол колдуунда-ла кызыл-тас. Гектар черден кызыл-тас дүжүдү 17 центнер чедип турар. Ол ажыл-агый күрүнеге 7 муң тонна тараа дужаар планныг тургаш, 11 муң тоннаны саткан болгаш ам-даа 1,5 муң тоннаны садарын шиитпирлээн.

Моол өнүктөриниң бо улуг чедишкиннери бисти аажок өөрөткен. Беседаның түңнелинде эш Бизьяа мынча диди:

— Бо чыл бистиинде-даа, силерниинде-даа шиитпирлиг чыл болуп турар-дыр. Ынчангаш Тыва АССР-ниң ажыл-ишчилериниң шудургу ажылдап, бедик көргүзүглерни чедип ап турарын силерниң чугаандардан дыңнааш, бис база улуу-биле өөрүп тур бис. Силерниң Улуг Төрээн чуртунарның — акыдуңма Совет Эвилелиниң биске хүн бүрүдө көргүзүп турар улуг дузаламчызы дээш бис чүректиң ханызындан өөрүп четтирип турар бис. Бистиң чедишкенивистиң магадылалы ында. Бистиң бо аймакта эгелеп турар моол-совет найырал

айының таптыг-ла ажиттынарының бүдүүзүндө мында чедип келгенинер магалыг болду...

Ол-ла кезжээ Улаангомнуң улуг кино театрынга моол киночуруктарны көрдүвүс. Моол Арат Республиканың 50 чылы оюнга тураскааткан ол өңнүг кино-чурукту моол кинематографияның мастерлери кайгамчык-ла эки тургускан болду. Ону улуг сонуургал-биле магадап көрдүвүс.

3. АТ-СУРАГЛЫГ МАЛЧЫННАР

Ам бис Убса-Нур аймактын эң ырак сумулары Зуунгов биле Малчынче хаптывыс.

Машинага олуруп турувуста, эш Цэвэгмэд хөөрей-дир:

— Орук ырак деп билир эвеспе, эштер. Элээн үр кагар боор бис. Узак орукка солун чугаа-соот херек болгай. Ынчангаш шыырак очулдурукчу база эдерттип алдым.— Ынча дээш, киживис бир аныяк уругже айытты:— Боларның ады Жавзымаа дээр. Орустап турда амыр-ла! Маңаа бодаарга, мен пат кижиге болгай мен.

Сайырам орук бисти ховунуң ханызынче алгаш чорупту. Көстүр-ле чүве хову, кодан-кодан мал сүрүг. Делгем ховуда чаттылып оъттаан кодан-кодан хойлар чадып каан ак ааржыла. Шынап-ла мал-биле байлак оран болду.

Солагай талавыста дүдүскөк өттүр кара-көк кырлаң оорга-даа бар ышкаш болду. Ол кайын оорга боор ийик, хатка чалгып чыдар Убса хөл ышкажыл. Моолда эң-не улуг хөлдерниң бирээзи ол. Ук хөл янзы-бүрү суг куштарының ёзулуг-ла ораны! Үүрмөк суг куштарындан эгелээш, кас, кууга чедир черле кандыг куштарны ында чок дээр! Хөлдүң эриинге барып доктаагаш, сонуургап көрдүвүс-даа. Сугнуң кыры карашаар дег куш. Кедергей улуг, хойлар дег ак-ак чүвелер бараны көстүр. Олар куулар чүве-дир. Изиг оранче чаныш чоруурунга белеткенип, «үзүүргедиг» кылып, хөл кырында дээскинип турар болгаш сугда дыштанып, чемненип олурар куштарның алгы-кышкызы кандыг-ла-бир хөй аялгалыг хөгжүм-даа кылдыр сагындырар.

— Куш-биле байлак-ла хөл болдур ийин!— деп, үдекчилеривис чугаалай-дыр.— Чүгле балык чок. Келир үеде бо хөлдүң кыдыгларынга дыштанылга черлерин тургузуптар. Ынчан шуут магалыг болур. Силер чылыгда келген болза, маңаа эштир ийик силер. Эштирге магалыг.

...Дыка үр чоруп келдивис. Ховунуң ужу-кыды сураг.

— Силерниң малчыннарның ажыл-амыдыралын солунга канчаар чырыдып турарыл? Сонуургадып көрүңерем.

Чаржып турар тус-тус районнарның, ажыл-агыйларның, фермаларның, бригадаларның, малчыннарның түннелдериниң

ай, квартал санында үндүрүп, солунга бижип, радиога дамчыдып турарын, редакция бодунуң инициативазы-биле фермалар, малчыннар, ажыл-агыйлар аразынга чарышты организаптап, арбитр ролюн күүседип турарын аңаа чугаалап бердивис.

— Редакция арбитр ролюн ойнап турары черле солун-дур эвеспе — деп, Цэвэгмэд чугаалады.— Бис ону база ажыглаар бис.

Хүн чүгүрүүнге кирер чедип турда, Зуунгов сумунуң төвүңгө бардывыс. Бисти сумунуң нам үүрүнүң секретары эш Дамдын, көдээ ажыл-агый каттыжышкынының даргазының оралакчызы Эрдинэ суглар уткуп алдылар. Суму төвүңгө саадавайн-даа ол черниң ат-сураглыг малчыны Намчин Нямааның аалынга бардывыс.

Нямаа 35 харлыг, аныяк кижин болду. Оон ажыл-ижин сонуургап, чугаалаштывыс.

— Хой кадарга-ла 15 чыл болдум — деп, Нямаа биске чугаалады.— Оон 13 чылында хураган малдап келдим.

— Сөөлгү беш чыл дургузунда эш Нямаа бодунуң коданындан чангыс-даа баш мал хоратпаан — деп, нам нүүрүнүң секретары эш Дамдын чугаага киришти.— Бисте мурнакчы малчын бо. Ынчангаш моон арга-дуржулгазы силерге солун боор.

— Чыл бүрүдө малды менди кадагалаарын кандыг арга-биле чедип ап турар силер?— деп, хойжу Нямаадан айтырдывыс.

— Хамык ужур хойну чайын эки семиртип алырында — деп, ол тайылбырлады.— Эки семиртип алган хойга кыш коргунчуг эвес. Оон ыңай, кыжын одарны чөп ажыглап, хойну билдилик кадарар херек. Мен кышкы үеде одарны тус-тус участоктар кылдыр хуваап алып кижин мен. Участок бүрүзүн кадарар үези база аңгы-аңгы болур. Хойну кайы-хамаан чок маңнаштырбас, одарны шыыратпас, бөлүп кадарар. Ынчангаш хой хүнүн-не кур ойттуг, чымчак харлыг черге ойттаар. База бир чугула чүве — кыжын чылыг кажалыг болуру. Бо бүгүнүң түннелинде мээң коданымдан чангыс баш-даа хой өлүп хоравайн турар мындыг.

Бодунуң бедик күш-ажылчы көргүзүглери дээш эш Нямаа «Алдын сылдыс» орден-биле болгаш медальдар-биле шаңнаткан болду.

Малчын сумунуң көдээ ажыл-агый каттыжышкынының мурнакчы хойжузу Я. Басанның аалчызы болдуvus. Бо хойжунуң ажыл-херээ бисти улуу-биле сонуургатты.

Малчын сумунуң көдээ ажыл-агый каттыжышкынының даргазының оралакчызы эш М. Найдан биске тайылбыр кылгаш, мынча диди:

— Бистиң бо каттыжышкында шенелде-шинчилел кылыр хой фермазын тургускан. Ол ам 4 чыл чедип тур. Ферма 36 муң баш хойлуг. Ол болза, онзагай уксааның хою. Ону баяд уксаа дээр. Улуг, боткур, эъткир, сүткүр угланышкынның хойлар. Ук ферманы хөгжүдери-биле МАР-ның чазаа хой акша-хөрөңгини тускайлап берип турар. Келир беш чылда бистиң бо каттыжышкынның бүгү хоюн баяд уксаалыг болду-рар. Бо эш Басан ол ферманың мурнакчы хойжузу кижги. Мооң ажыл-херээн таныжыл көөр болзунарза, черле солуп боор деп бодай-дыр мен. Ук ферма бо чылын күрүнеге үш миллион акша арыг орулганы берген.

Эш Басан мал кадарарынга 29 чыл болган. Оон алырга, улуг арга-дуржулгалы тодаргай. Ооң коданында 342 баш төрүүр хой бар. Шенелде-шинчилел кылыры-биле коданга хойнуң санын эвээш кылдыр тургускан. Ол хойларны 1963 чылда хураган турда эш Басан хүлээп алган.

— Бо чайгы көргүзүүнер кандыгыл?

— Коданда бар 342 хойдан 349 хураган алдым. Дүк планы ниитизи-биле 695 кг чүве, ону 706 кг кылдыр күүсеттим.

— Эъткир-сүткүр угланышкынның хойлары болду. Ол талазы-биле кандыг көргүзүглерлиг болдунар?

— Бо аажок сөөккүр, тодаргайлаарга, улуг мага-боттут хойлар. Ынчангаш кыс хойнуң ортумак дириг деңзизи 70 кг болуп турар. Чүгле эъди арбын эвес, а сүдүн база берип турар. Бо хойларны хүнде бир катап саар, баш бүрүзү 200 грамм сүт бээр. Кодандан хүнде ортумаа-биле 60—70 кг сүтү саап ап турар бис. Бир хой саалда сезонунда 9 кг сүт бээр, а сүдүнүң үскүрү 30 хуу чедип турар.

— Хоюңар сүдүнден бо чайын чеже саржаг алдыңар?

— Кодан хоюм сүдүнден 80 кг ажыг саржаг дужаадым. Сүттен алыр продукт чүгле ол эвес. Оон ыңай 60 кг араганы болгаш 100 кг ааржыны база каттыжышкынга дужаадым. Ынчангаш чүгле мээң коданым 40 муң төгериктиң арыг орулганын берген.

Моол специалистерниң, селекционерлерниң өстүрүп турар бо хою экономика талазы-биле улуг ажыктыг болуру чугаажок. Бистиң Тываның чамдык районнарының агаар-бойдус байдалы Убса-Нур аймакты-биле дөмей болганда, ындыг хой биске-даа практиктиг улуг ужур-дузалыг болур.

Бистиң Тываның мурнакчы хойжулары: Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры болган Дажы-Намчал Ооржактың, Иван Сафоновтуң, Ооржак Доржунуң дугайын, бистиң маадыр хойжуларывыстың дугайын, Бүгү-эвилелдин социалистиг чарыжынга киришкеш, малчыннар кандыг чедиинкинерни чедип алганын бис моол малчыннарга чугаалап бердивис. Олар ону

улуг сонургал-биле дыңнадылар. Ылангыя төрүүр 100 хойдан 140 хураган алган Ооржак Доржунун арга-дуржулгазынын дугайын олар катап-катап ылавылап айтырып, блокнотка бижип ап олурдулар.

Бистиң-биле байырлажып чарлып тура, Нямаа-даа, Басандаа мынча диди:

— Тываның рекордчу көргүзүгнү чедип алган малчыннары — Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Д. Н. Ооржакка, О. Доржуга, И. Сафоновка база өскелерге-даа бистиң изиг байырывысты дамчыдып көрүңер. Оларнын арга-дуржулгазын биске чугаалап бергениңер дээш силерге база четтирдивис. Өңүктөрнин ол үнелиг арга-дуржулгазын ажыглаар бис...

Серээ Хертек

НОМЧУЛГА

— Мейгешка, сен номчуп билий сен бе?— дээш, бичии Марина холунда чуга номчугажын оолче сунган.

— Билий-ле мен — деп, беш харлыг оолчугаш номнун бир-ле арнын ажыткаш, стол кырынга чада салып алган. Өңнүг чуруктарнын адаанда карартыр парлаан сөстөрнин адаан карандажынын мугур ужу-биле чүгүртүр шыйып орган.

— Номчу че!— деп, Марина четтикпейн ыйыткан.

— Адый даан, Майинка, тыппайн ой ышкажымчыл!— деп, оол номдан салдыкпайн орган.

— Авам чоп ынчап шыйдынып ойбас, туткан олчаан номчуй бээй ийик?

— Мен сээң аваң эвес-тир мен.

— Оой, авай, сени кым авай дээн чүвөл, Мейгешка.

— Тып алдым, тып алдым!— деп, Мерген «Л» деп үжүктү карандажы-биле үстүрүп алган, чиде бээринден хөлчок-ла корткан чүве дег, карактарын безин оон адырбайн орган.

— Экизин аа. Мейгешка ам-на номчууй дээн-дий — деп, уруг оолче улам-на чыыра олурупкаш, шенектерин столга үстүргеш, адыштары-биле ийи чаагын сыртаны каапкаш, дыңнаарынга белен орган.

— А... А... А... — деп, оол номчаан.

— Аа деп чүнүл, Мейгешка, мен сенден чүве айтырбадым чоп?

— Мен номчуп ой мен.

Оол номдан карак салбайн кара чаңгыс таныыр үжүүн кызып-кызып дилеп орган. Марина холдарын стол кырынче чада салыпкаш, чөгөнгени-ле ол боор, ролче идегел чок көргөн:

— Мейгешка, а Мейгешка, сен номчуп билбес сен, але?

— А-ны билий мен. Сыйга утбам дүүн чаа айтып бейбежикпе — деп, уругже буруузунуп көрүнгөн.

ЧИТКЕН ТАПОЧКА

Галяны авазы оттурупкан.

— Тур, кызым, садик чоруур өйүң келди, дүргөн барып чун.

Галя тура халааш, макыр ак буттарынга уктарын кедипкен. Солагай будунга кедер тапочказын тыппайн барган. Орун, шкаф, стол, сандай, диван адаа дээш, бакылаваан-на чери чок. Тапочка тывылбас.

Чемненир өрээлден авазының үнү:

— Галька, чоп чиде бердиң уруум?— деп кый дээн.

Галя үш өрээлди кезий дилеп, бакылаар дээш, авазының кыйгызын безин дыңнаваан.

Авазы оон удуур өрээлди бакылаан. Галя чок.

— А Галька, кайда сен, кызым?

— Мында мен, авай — дизе-ле Мөңгүн-оол акызының удуур өрээлинден үнүп келген.

— Чунмайн, чүгө өрээлдер кезип тур сен — деп, ава чемелээн.

— Тапочкам дилеп тур мен.

— Тапочка даван-даяктыг эвес, өрээлдер кезип канчаарың ол?

Авазы база дилеп эгелээн. Тапочка бүдүн беш өрээл бажың иштинде кайда-даа чок болган.

— Идик-хевин аайлыг-баштыг черге уштур деп сеңээ чеже чугаалаважык мен — деп, ава дилеп-ле, катап-катап дилеп-ле турган.

Шаг-дүп болганда Галяның Бөмбүк деп ала энии оон тапочказын ызырып алган, чем кылыр өрээлден маңнап келген.

— Ядараан, иңе дижи кижээн кулугурну! Бажыңче киирбес чүве-дир ийин мону — дээш, ава Бөмбүктүң читкезинден туткаш, үнө бооп чыткан.

— Бөмбүктү дашкаар үндүр октавайн көр, авай, мен тапочкамны так шыгжап ап турар мен — деп, уруг чалынган.

ЧОДУРААЛАР

Новеллалар

Күсү хыраага шондурупкан чодурааларны хүннүң херелдери чылыг тыныжы-биле эргеледи берген соонда көрүп турарга, сагыш-сеткилге сөглеттинмес бир-ле дүвүрелди төрүт-түндүрүп келир. Каш-ла хонуктар эрте бээрге, кара дондак эгелээр, ынчан бо чодураалар дүне када чаржады доңгулай бергилээш, хүннүң шонуундан база катап-ла мөндүйжү бергилээрлер. А ооң соонда... Ооң соонда эверергеш... Мындыг бодалдарга алзып, часкы шагда ак энчектеринден думчукка эстеп келир чаагай чыттыг чодурааларже көрүп тур мен. Бир улуг дөстүң будуктарын сып каапкан, өскелеринден артында-ла ылгалдыг чемдие берген тур. Ол будуктарга салбак-салбак дозур кара чодураалар, дизип каан сырый кара шурулар дег, тургулааны чугаажок. Оларны кандыг-бир чиижең кижиге ба-заарга аппарат, көпеекке-даа орнап алганы чадавас, чок-ла болза карбаң холдар будуктарны кам-хайыра чокка сый тырт-каш, «алдынын» чипкеш, артканын дужа-келбиже шывадап-кан-даа боор.

Дозур кара чодураалар
Домак билир турган болза,
Будуун сыккан карбаң холду
Буруулуг деп чарлаптар ийик.

Мындыг түннелге келгеш, сесерликче улам ханылап бар чорааш, өске чодураалар дугайын сактып келгеш, долгандыр турар бүгү бойдушту куспактапкеш, кижиге бүрүзүңгө эң-не чараш, эргим ырдан ырлап бериксээм кели берди. Чүрээм бойдуштуң чайгаар бүткен язы-бүрү аялгаларыңга улажы бергензиг, эът-сөөгүм изидип, хей-аъдымны ужукура берди...

Бистиң сес дугаар клазывысты чамдык өөреникчилерниң «уруглар клазы» диги бергени-даа таварылга эвес чүве, Класста чээрби уругнуң аразында эр хиндиктиг улус дөрт-ле борбак бис.

Орус литература башкызы Надежда Ивановна тайылбырын дооскаш онаалгага «Онегинниң Татьянага чагаазындан» үзүндүнү шээжилеп алгаш келир силер. «Татьянаның Онегинге чагаазын» айтырар мен дээш чапсарладыпты.

Коридорга турарымга, Шой-оол маңнап келгеш:

— Сеңээ бир чүве чугаалаайн, дашкаар үнээлем — дидир. Школаның одаар ыяжының ындынче басыптывыс.

— Амыраан сен көрдүң бе, чаа келген орус уруг сээң ча-

нынга олурар боор. Диктантыларны оон дүжүрүп шелип тур-
бас сен бе — деп шын-на сеткили-биле хөөрей-дир.

— Чүү орус уруг?— дидим.

— Кызылдан келген уруг аан? Шагдаалар даргазынын
уруу.

— Мээң чанымга олурарын канчап билир сен? Кыс киж
бир уруг-биле олуруп-ла алыр ыйнаан — дээш, иштимде шы-
нап-ла, класста чааскаан олурар киж мен-не болгай мен
деп сактып келзимзе-даа, Шой-оолга ол дугайын чугаалава-
дым.

Конга ыянгылыг ырызын бадыра берди. Клазывыстың
удуртукчу башкызы Уран Шевер-ооловна бир уруг-биле кады
кирип келгеш:

— Бистиң клазывыска Кызыл хоорайдан чаа өөреникчи
келген-дир, адын Галя Сат дээр, дөө партага олуруп ал, Га-
ля — дээш, оң холун башкы менче сунду.

Уруг-даа шимээн дааш үндүрбейн барык-ла буттарынын
бажы-биле самнап келгеш, чанымда олурупту.

Уругну хажызындан карак уштап көрүп орарымга, ка-
рактарының кара деп чүвези арыг хөлчүгөш ортузунда ийи
кара хува чинчилер оожум эштип чоруп турган-на чүве. Ол
кара чинчилерни суук-суук кирбиктер болгаш илези кончуг
кыдырыктар улам-на шинчи кирип чоруурлар ышкаш болду.
Канчангаш-ла уругже тулдур көрүштерим орта, уруг база
менче чиге кайгап келген. Арным изиш дээн... Сактырымга
уругнуң арны долбанналы хона бергеш, сыртылаажы кый
мыш дигеш, хүлүмзүрүй каапкан ышкаш болду.

Сөөлгү кичээл төнерге тарап эгеледивис.

— Сээң ады кым аа?— деп, Галя айтыра-дыр.

— Мээң адым Маадыр-оол.

— Мээң Галя. Ачай Кара-кыс дээр. Мен ачай шагдаа
ажылдаар. А сен ачай кайда ажилдап турар?

— Колхозта.

— Ам сен кай баар, Маадыр-оол?

— Дазылга баар — деп, уругнуң чугаазының аянынга ал-
зы каапкан болдум.

— Дазылга чүү ол?

— Интернат, комната баар дээримге, уруг ам-на билип
кагды.

— Кежээ сен чүнү кылыр, Маадыр-оол?

— Комсомолга киреринге белеткенир. Бисти мында ком-
сомол кежигүнүңге кириер дээш белеткеп турар деп чоргаа-
рал-биле чугааладым.

— Ой, мен база кирер. Кызылга бичии-ле кирбээн. Мында
келген. Ам кирер-ле дидир.

Галя кежээ чедип келгеш, бистиң-биле кады комсомол ке-жигүнүнге кирер дээш белеткенир болду. Ооң-биле байыр-лашкаш, интернатче базыптым.

Имиртин дүжери билек-ле ырак сынга ийи шолбан хөлбе-гер ак чайырлар чажып, суурну магадаанзыг чивенейнип тур-гулаарлар.

Комсомолдуң төрүттүнген хүнүн тавырыштыр ооң хүрээ-ленинге кирерин күзөөн бистерни белеткээри барык-ла доос-туп турган чүве.

Бо кежээ база-ла эрги айтырыгларывысты катаптап, чаа келген Галяны билир шаавыс-биле шылгадавыс.

Школадан үнүп кээривиске долгандыр дүмбей. Ай ам-даа үнмээн. Ыржым болгаш чылыгзымаар кежээ болду.

— Маадыр-оол, мында кел. Бажың баар, мен коргар-дыр. Кады чоруур, аа — деп, Галя дилей-дир.

Галяны бажыңынче үдеп чоруптум.

— Маадыр-оол, мен сенээ белек бээр. Ону комнатага көөр аа — дээш, саазында ораап каан чүвени тонунуң карманындан ужулгаш сунду.

— Чаа, өрээлимге көөр мен, четтиртим! — дээш, чүвүрүм карманынче суп алдым.

— Сээн авай бар?— деп, ол айтыра-дыр.

— Авам бар. Колхозта ажылдап турар.

— Мээң авай башкы. Бо школа ажылдаар. Орус дыл баш-кылаар. Мээң авай орус, а ачазы тыва-дыр — дээш, сында шолбаннарже көре-дир.

Галяның бажыңының чанынга чедип кээривиске:—Байыр-лыг! — дээш, холун суна-дыр.

— Байырлыг! — дээш, чылыг холун тудуп кагдым.

Дазылгага кирип кээримге оолдар мени үглей-ле бердилер.

— Че чүнү хөөрештин?

— Чүнү хөөрежир боор.

— Дораан үдеп эгелээн, берге эр ийин моонар — деп, онгу классчы Калдар-оол өнемчээш:

— Орус дылга чугаалажыры-ла берге-дир. Акың мен бол-зумза, суг салба чүвөң аан — деп бо-ла.

— Өөренип алыр мен!— деп шириин харыылапканымга бо-дум эгени берип-тир мен.

— Шын-дыр. Өөренип алыр херек. Орус дылды билир бол-за ораннарга хостуг ужар — деп, Калдар-оол эдипкен сөсте-рин эгиде шаап алды.

Оолдар удумзурай бээрге, Галяның белээн бүдүү чазып көрдүм. Комсомолдуң херек демдээ болду. Комсомолга кирип алгаш, таптыг кадап алыр мен дээш, идегелдии-биле костюм-нуң иштики карманынга так шыгжап алдым.

Оон бээр үе-дүп болза-даа, четчип быжа бергилээн чоду-

раалар көргөн санымда-ла Галяның дозураш кара карактарын сактып кээр мен. Ол карактар чодурааларга таан дөмей ийин.

СҮТ ДАМДЫЗЫ

Ол чурук сагыжымда шуут-ла хырбаланып калган чүве ышкаш, каяа-даа чорумда, ал-бодумну хөлзедип, ханы бодалдарже мени эжиндирип кириптер. Баштайгы түлүктө ол дугайын онзагай чүве чок кылдыр бодаан мен. Ынчалза-даа чылдар эрткен тудум, демги-ле чуруум сагыштан ыравастап, харын-даа хөрек-чүрээмни өйүп чоруур болу берген...

Каш сөс-биле чугаалаарга, чурукта ийи кижин олурар. Херээжен кижин болгаш өске бир кижин. Сагыштан уттундурбас чүве чүл дээрге херээжен кижин бирээзин эмзирип олурар... Ийе, харын, сүткүр, чагай эмиглери-биле эмзирип олурар... Онзагай дивес силер бе...

Бо чуруктун амыдыралдың боду ышкаш, ханы уткалыын сактып кээримге-ле, төрөөн авамның чымчак, хоюг, сүткүр эмиглери карактарымга көстүп келир.

Өөвүстүн эн-не хеймер оглу болуп төрүттүнгөш, эргелиг, чассым-даа хөлчок доруктум.

Улуг угбаларымның аайы-биле школага алды харлымда кирдим. Угбаларымның дузасы-биле шокар-үжүктү шээжилеп ашкан турдум. Ынчалза-даа авамны эммишаан мен. «Өөреникчи кижин эммес чоор, өөрүң электей бээр, башкың билип кагаз хоржок, оглум» дээр авамның суртаалын чеже-даа дыңназымза, кулаам дашты-биле эрте бергилээр турду.

Бир-ле узун чапсарда (бажынывыс школа чоогунга чүве) амдажаан аайым-биле авамны дүвү-далаш-биле эме тыртып алгаш, партамга томаанным сүргей, «Үжүглелде» чуруктар көрүп олур мен.

Башкы чанымга таваар кылаштап келгөш:

— Хөйлецинде чүнү төп алганың ол, Хеймер-оол?— диди. Чаа ак хөйлецимнің хөрээнче көрүптеримге, авамның сүдүнүн дамдызы деггөш, сарыг-шоктар апарып-тыр.

— Сүт дамдызы-дыр, башкы. Авамның сүдү — деп чорумда:

— Аванны ам-даа эмер кижин сен бе, Хеймер-оол?— деп, башкы айтырды.

— Ийе, башкы. Чок шоолуг эммес мен. Чүгле узун чапсарда — дээримге, өөрүм чир-шон дүштүлөр. Башкывыс база каттыра каапты...

— Силер шуптуңар чаш тургаш, аваларыңарны эеп чордуңар ала?— дээш, башкы парталарны одурту көрдү.

— Ийе, ийе, башкы — дээн ийи-үш үн дыңналды. Чамдык уруглар ытташпадылар.

— Шуптунар аваларынарны ээп чораан силер. Ам өөреникчилер апарган силер. Бирги класстың өөреникчилери. Хеймер-оолдан өске авазын эмер кижиге бар бе? Холун көдүрзүн— дээш, башкы столунуң чанында барды. Кым-даа холун көдүрбээн.

Класска болган бо таварылганың соонда авамны ийи, үшле катап, улус чокта эмгеш, ооң соонда соксап каан мен.

* * *

Бир кижиге эмзирип олурар херээжен кижилеге чурукту сактып келген санимда-ла авамның хоюг сүттүг, улуг, чаагай эмгиглери бодалымга чуруттунуп, иштимни кижиргендирип келир.

Чырык черде ие кижиниң сүдү ышкаш амданныг болгаш үнелиг сүт чок дээрзин кижиге бүрүзүңгө чарлаксаам келир. Ол сүттүң чангыс дамды бүрүзү кижилерниң хөректеринде хөлбеңейнип чоруур-дур ийин кылдыр бодап кээримге, амыдырал улам арыг-чаагайы-биле сеткил-чүрээмни хей-аыт кирип келир.

КӨК ЧИРБЕЙЛЕР

Сыгыр даң бажында турганымда ужур-ла бар чүве. Төрөөн черимни, часкы аяс хүннүң канчаар эргеледип, бүгү-ле дириг бойдушту кускактаарын база катап көрүксей бергенимниң хей-аыды мени ханы болгаш талыгыр бодалдарже ужукуртупту.

Мээс чарыктарындан союлган хөртүк харның орнунда кызыл көсчүгештер ышкаш, шончалайлар шагда-ла бакылап келгилээнер. Көгереңнээн чалбырааштыг хек-даваннар эзимнер шазының каастакчылары апаргылаан. Хөглүг частың аас-кежик, хөглел-биле долдунган аялганың кидин түлүк ужудуушкуну кулактарга чаңгыланып, чүрек бүрүзүңгө соруктуг ыры төрүттүндүрүп турган үе.

Ам база-ла эрте берген бир-ле часты бодалымга чурувушаан, дунааргай көк дүдүскектер-биле көжегеленип алган ак-көк сыннарже көрүп тур мен. Шак ол сыннарның баарына бис ийиниң чаш назыны эрткен, ооң дугайында сактышкыннар хөрек иштин өйүп келгилээр дээрзин чангыс ботка чеже шыгжаар боор.

Ынчан база бо ышкаш часкы аяс эртен чүве. Үстүкү класстарның өөреникчилери школа чанынга ыяштар олуртуп турган бис. Бистиң найыралдыг онгу классчыларымыс барык-ла бөлүглешип алган, ийи кижиге ыяшты олуртуп турдуvus. Канчангаш-ла көөрүмге, улуг бора тал артып кааптыр. Чоокта чаа анай-хаактар алдынналып турган черлерин-

ден ногаан бүрүлөр частырынга белеткенипкен болду. Көк-көк чиирбейлер мырыңай-ла баштарын уштуп келгилээн. Сактырымга, бистерни чаптап чыткылаан ышкаш болду.

— Караш, бээр келем, бо талды олуртуп каалы. Чиирбейлериниң чаражын көрөм. Артында-ла көк — деп, кады өскеним, чаңгыс классчым уруумга чугааладым.

— Шынап-ла. Тураскаалга олуртуп каалы, Болат. Каш чыл эрткенде көөр болза, та кандыг чараш үнүп келген турар ыйнаан. Амдызында ийи-ле дөс-түр. Чылдар эртерге «ажы-төлү» база немежир болгай але — дээш, менче чиге көрүп-терге, ийи хөлчүгөш ортузунда кара сылдыстар кыва берген-зиг болду...

Сыгыр даң бажында туруп келгеш, мыя бо сактышыкы-нымга хей-аът кирип тур мен. Дуу ол дүдүскектиг ак-көк даг-ларның артында Караш-биле кады тарып кааным улуг бора талдың чиирбейлери ам та каш апарды ыйнаан? Чайын шөл-лээлеп чораш, ыяп-ла баар бис. Ооң көк-көк чиирбейлери бистиң ийи уруувус дег, каң-кадык өзүп, четчип-ле турзун деп күзеп тур мен.

Кара-оол Натпий-оол

УТТУНДУРБАС ХҮН

Райком эжинге ону машина четтикпейн манап турган. Тракторист Молдурга райкомдан үнүп келгеш, бригаданын машиназы турарын эскербейн, совхозунуң төвүнчө углай басыпкан. «Совхоз төвүңгө чедир ырак эвес-ле болгай, боттун «ийи шилгизи» чок эвес, кылаштаптар-дыр» деп ооң бодалы ындыг.

— Ээй, бисти мана!— дээн таныыры үн дыннааш, алгы уунче көрнүп келгеш, бригадири Сотпаны көрүп каан.

Сопта олче уткуй ам-даа ужулбааны шериг хевин шевергин хере тырткан кел чораан. Шеригден чоокта чаа келгеш бригада хүлээп алган-даа болза, Сопта трактористерниң хүндүткелин чаалап ап четтигилкен. Ынчангаш бригадири боду уткуп келгенинге тракторист иштинде өөрээн.

Райком чанында узун дорт баткан кудумчуга олар ужуражып келгеш, каткы-хөглүг байыр чедиржип, хол тутчуп турда, машиназы чанынга кээп турупкан.

— Эш, Молдурга, силерни хову турлаанда бригадавыс кежигүннери манап турар, машинага олуруптунар — деп, ше-

риг салбырының командириниң үнү-биле Сотпа чугаалааш, боду бир дугаарында машина кузовунче хартыганың кашпагайы-биле үне халый берген.— Оон совхоз төвүнге бо-ла чолаачы эккеп кааптар, а ам бригаданың шийтпири ёзугаар силерни уткуп келген сорулгавыс бо.

Бригадиринге харыс сөс безин чугаалап четтикпейн, Молдурга машинада олурупкан хап олурган. Оон сорулгазы база-ла бригадага чедип ажылдаары турган.

Хову турлаанче чоокшулап ора, олар өөрүнүн кызыл-булуңче уурук-сууруктап кирип турарын эскергеннер.

Кызыл-булуңга кирип кээрге, бригада кежигүннери шупту сандайларны ээлепкен, аныяк оолдар кезек кижии артында одуругда ийи-ийи кылдыр сандайларда ушкажыпкан олурганнар.

Олурган улустун мурнунда удур турган столдун кырын кызыл пөс-биле шевергин шып, артында дөрт кижии олурар сандайларны чыскаай салганын, ханада кызыл пөсте «Чаа партийжи билет алганыңар-биле байыр чедирип тур бис!» деп бижээн сөстөрни номчааш, Молдурга чүвениң утказын билген.

Кижии бүрүзү олуттарын ээлептерге, бригадир кысказы-биле:

— Эштер, бистиң бригадавыстың кежигүну коммунист эш Молдурга бөгүн, каш-ла минута бурунгаар, чаа хевирниң партийжи биледин алган-дыр. Ол болза бистиң бригадавыска улуг байырлап болур ужурлуг. Ынчангаш бригада мурнундан Молдурга Донгаковичиге байыр чедирерин чөпшээрер!..

Бичежек өрээл иштинге адыш часкаашкыны динмирей берген.

Ону көргөш, Молдурга эш-өөрүнге сакап четпес өөрүшкүзүн илередип, боостааже ашкан чарааларның харлыкпышаан ажып турарын эскерип олурган. Девин чаа партия райкомунуң бирги секретары чаа хевирниң партбиледин берип турда, ол база-ла мындыг байдалдыг турганын сактып, чүгле ол чааскаан эвес, а бригадазының кежигүннериниң шуптузунуң арыннарында өөрүшкүзүнүң оду хып турарын магадап олурган.

Бригадирниң соон дарый хоочун механизаторларның, комсомолчу-аныяктарның мурнундан байыр чедирип ийи кижии турган. Оон соонда Молдурганың ээлчежип ажылдаар эжи Ортунай кезек боданып тура:

— Бо оолдар-даа—дээш бодунуң олудунуң чоок-кавызында эштеринче айыткаш:—Мен бодум-даа чаа хевирниң партбиледин көрзе деп күзелдиг бис. «Чүс катап дыңнаарының

орнунга чаңгыс катап көөрү эки дижир» болгай, болур ирги бе?— деп чугаалаан. Ол айтыргыны четтикпейн манаанзыг адыш часкаашкыны Ортунайны деткип диңмирей берген.

Молдурганың сагыжынга ындыг айтырыг туруп кээр деп бодал кирбээн. Ол боду безин дүрген-не аалынга чедип, Ленинниң хевирин чураан чаа биледин сонуургап көрүксээн. Бригадири аалга безин чедер чай алдырбайн барганы ол ыш-кажыл.

— Байыр чедиргениңер дээш өөрүп четтирдим, эш-өөр. Бөдүүн ишчи механизатор меңээ бо хүн кажан-даа уттундур-бас. Төрээн партиявыстың үндезилекчизи бистерге эң-не эргим В. И. Ленинниң омур-хевирин сиилбээн партбилетти карманнап алгаш чорааш, ажыл-ишке шалып-кежээ болурумну азап тур мен — деп, Молдурга хайныккан сеткилин кады ажылдап турар өөрүңге тө каап берген.

Хову турлаанда кызыл-булундан бригаданың кезигүннери үңгеш, ажылчын туруштарыңче чугаа-сооттуг тарап чоруп турганнар. Шалыпкын хову ажылы эгелээлек, бригада аңаа белеткенип, септелгезин доозуп турган. Сотпа ону «дайынчы белеткел үези» дээр.

Бригадири бөгүн барып дыштанып ал дээрге-даа, Молдурга хову турлаандан чоруксаваан. Ол база бодунуң ажылдап турар черинче чорупкан.

Молдурга сеялкалар септеп турган оолдар чанынга чедип келирге, Ортунай ийи эжи-биле ажылдап турган. Сеялкалар септелгезин доозарынга чедир план ёзугаар ам-даа неделядан оранчок хөй үе бар-даа болза, оолдар ийи арткан сеялкаларның бирээзиниң аар-саар септелгезин доозуп турганнар.

— Бөгүн сөөлгүзүн белеткеп доозуп шыдаптар бис бе, оолдар?— дээш, Молдурга бедип үнүп орган хүнче көрүңген.

— Белеткел шугумунга ыяап-ла тургузуптар бис. Бодунар билир-ле болгай силер, баштай ажылы хөй негеттинер сеялкаларны септедивис, а боларда чүү боор, Молдурга Донгакович, харын силер арыг хевинер хирге бораваңар, дораан доозуптар бис — деп, Ортунай өөрүнүң мурнундан харылаан.

— Үе бар ышкажыл, хөлүн эртир далашкан ажыы бар бе, оолдар? Септелге эгезинден-не хуваашкан аайы-биле кады ажылдап келген оолдарынга Молдурга ынча дээрге, өөрүң мурнундан база-ла Ортунай:

— Бригадавыста бөгүн оңзагай хүн. Бөгүн техника септелгезин доозуп «дайынчы белеткел шугумунче» үнер бис — деп, оларже кел чораан Сотпаны дыңназын дээш, чоон үнбиле чугаалааш, хүлүмзүрэн.

— Шын-шын, Молдурга Донгакович, бригада септелгени бөгүн орай дүне-даа болза доозар деп шиитпирлээн чүве. Ол хуралга олорушпаан силер, парткомга беседаже чоруй баргаш, а оолдар бөгүн септелгени дооскаш, силерниң байырлалыңарга ушкаштыр ону дыңнадыр деп шиитпирлээн чүве. Баш бурунгаар ол дугайын чугаалаваан дээш буруудатпайң көрүнер — деп, артындан кылаштап келген бригадир оларның чугаазыңга киришкен.

Ону дыңнааш Молдурганың сагыжыңга чоокта парткомга бесда үезинде секретарьның: «Аргалыг болза, эш Молдурга, чаа партбилеттер алыр үеде ажылыңарны база доозупкан болзуңарза, улам эки ийик» дээн сөстери кирген.

Парткомдан үнгөш коммунист Молдурга чаңгыс сорулга салган, септелгени партбилет алыр хүн доозар. Оода звенонун ол хүнгү хүлээлгезин доозары ооң бодалы болган. Ынчан олар он хонукту камнап алыр. Бодунуң хууда ыңдыг күзелин бригаданыңга чугаалаарындан ол эпчоксунган. Ындыг-бодал-биле кымга-даа ону ыттавайн ажилдап кирипкен. Ажыл үезинде Молдурга кайгай берген. Бригада кезигүннери ооң сеткилин билген ышкаш ажылче эртежик үнүп, кезжэ орайга чедир хөлчок шудургу ажилдап турганнар.

Молдурга өөрүп турган. Бригаданыңда «шуптузу — чаңгызы, чаңгызы — шуптузу дээш» демисежип турары чүгле ону эвес, а хөйну хей-аът кирип турган.

— Молдурга Донгакович, оолдар ажылын доозар деп барганнар-дыр, силерниң-даа дузаңар көрүксевес. эрлер-дир бо, кожаларыңарның ажылын сонуургап көрээлиңерем, «кыйындан көскү, кырындан харангыр» джир болгай — деп, Молдурганың бодалы Сотпа үзе кирген.

Олар ийилээ септекчилер кезип чоруп турда, бир чай аразында бригадир тура:

— Молдурга Донгакович, бригадавыска чаа «ДТ-75» бээрдир. Хөй чыл ажилдаан-даа болза, ам канчаар, тракторуңарны ооң-биле солуп алыр болган-дыр силер ийин.

Ону дыңнааш Молдурганың арны дораан шириин апаргаш, ыңай-бээр чоогунда улус бар-чогун көргөш:

— Ынчап болбас, чаа тракторлар кээрге-ле, хоочун, аргадуржулгалыг трактористер дээш бистерже сунар-дыр силер, а аныяктар эрги, кырган тракторларга ийи-үш чыл ажилдааш, чилчин үстүп, сонуургалы чидип каар-дыр. Ооң соонда аныяк шыдалдыг болза, шапты балды-биле чеже ыяш доорап болурул. Ортунай, Кодур-оол, Бегзи суглар арга-дуржулга, биллиг талазы-биле бистерден ам чүнүң талазы-биле дораларыл? Чок! Оларга ам чаа, «чидиг балдылар» тутсур үе келбээн бе? Мээң хуумда күзелим, бир эвес арай деп-ле чаа.

трактор алыр болганда, Ортунайга берзе ажырбас. Сен дег, шеригден келген-не чылындан ээлчежип ажылдаар эжим-дир, эки билир мен, эр-хей чүве. Ол дугайын кол инженерге-даа болза дыңнадыр мен — дээш харыы манагзынган.

— Дүүн кол инженер-биле дугурушкаш, чаа тракторну Ортунай-биле силер ийиниң бирээзинге бээр болдувус. Кан-чаарга-даа чаа трактор-дур, «этке эки ээ, кижээ эки эш херек» дээр болгай, өөренип көрүнер...

— Ындыг-дыр харын, кол инженер Ортунайга база бүзүрөп турар-дыр — деп, Сотпаны үзе киргеш хүлүмзүрбүшаан: — Этке эки ээ бистиинде Ортунай-ла болгай — дээш, дугуруштувус дигензиг холун сушган.

Хүн ажыл-ишчи черден бодунуң чырыын эдертип алгаш, даглар артынче ажытталып бар чораан. Хову бригадазындан үнгөн машина суурнуң төп кудумчузунче ээпкен.

Бригада кежигүннериниң арын-шырайында-даа, сеткил-сагыжында-даа өөрүшкүнүң оду чалбыштаалып турган. Олар ажылын боттарының шиитпирлээн хүнүнде «Сөглээн сөс, керткен ыяш» дээнзиг доосканнар. Ол ажылчын кижиге эң-не үнелиг, эң-не бедик өөрүшкү.

Молдурга машинадан дүшкеш бажыңынче углапкан.

— Молдурга Донгакович, бичии манаптыңар ам — дизеле Ортунай кожаландыр маңнап келген.

— Дыңнап тур мен — дээш Молдурга эглип келген.

— Ам клубка комсомол эге организациязының хуралы болур. Партияга кирер рекомендация бээрин дилеп билдиришкин берген кижин мен. Бир эвес комсомолчу эштерим ону шиитпирлепсе, силер меңээ рекомендацияның бирээзин берип болур силер бе? — дээш, Ортунай Молдургадан карак салбайн көрүп алгаш, харыы манап турган.

— «Эр-хейлер комсомолчулар, бөгүн суурнуң коммунистери чаа билеттер ап турда, партияга чаа немелде күш бээрин күзөп турарлар-дыр» деп бодал ооң бажыңга кирген.

— Чажыргаш чоор, ону мен сенээ сүмелээр бодап чордум. Сээң бодунуң ындыг күзел илереткениң кончуг экидир. «Түңнел ажылды кылганда көстүр, бүзүрел идегелди шынзытканда төрүтгүнер» — дээр болгай, сенде түңнел-даа бар, бүзүрел-даа бар-дыр, эки белеткен, а рекомендацияны күзелдими-биле бээр мен — дээш, Молдурга хаварыкталып дадыккан холу-биле Ортунайның холун дыңзыг туткан.

Ортунай турган черинден, ушкан кушсуг, эрес маңнапкан. Молдурга бажыңынче чоокшулап орда, оглу Орлан уккуй маңнап келген.

Молдурга өг-бүлезин ол хире манатканының ужурун буруузунуп, тайылбырлаар ужурга таварышкан.

Каш хүн белеткээн ашь-чемин Серенмаа үр болбаанда стол сынмас кылдыр делгепкен. Молдурга өөнүн ишти-биле, бир-ле улуг дой болган ышкаш, омак-хөглүг аштанып-чеменип олурганнар. Черниң чараш чечээ хүн караа көргөн бодунуң чазык шырайын чажары дег, амыдыралдың көзүлбес хүнү ажылчынның өг-бүлезинче сеткилдиң ханызындан өөрүшкүнү чажып турарынга Молдурга өөрүп чоргаарланып олурган.

Уруглары удуп чыдыптарга, Молдурга кадайы-биле чем столунуң кырын аштааш, удуурунга белеткени бергеннер. Молдурга костюмунуң карманындан эртен райкомга кыры-биле чүгүртүр көргени партбиледин уштуп эккелгеш, холунга суйбап тудуп, баштайгы арнын ажыдыпкаш, көрүп орган. Ооң сагыжынга кирген бодал чаңгыс. Ол болза улуг Ленинниң овор-хевири ооң чүрээниң дужунга мөңгези-биле чорууру: «Партия дээрге Ленин, Ленин дээрге партия» деп улуг шүлүкчүнүң сөстөрүн Молдурга сактып, хандыр боданып олурган.

Серенмаа ашааның чанынга чедип келгеш, холдарын Молдурганың эктинге салгаш, сиңниктир турупкан. Бодунуң хоюг салаалары-биле ашааның эгиннерин суйбап турда, Молдургазының коммунист болур баштайгы күзелин илередип чугаалаан сөстөрүн сактып келген: «Өгленип алыыл, ооң соонда кезээде чаңгыс дем-биле чурттаар бис. Мен ынчан партия кежигүнүңге база кирип алыр мен, чонга чоргааралдыг, өгге өөрүшкүлүг амыдырал тудар бис».

Кадайының ханы бодалга алзыпканын Молдурга эскергеш, каш чылдар соңгаар көргөн.

Ынчан Молдурга он дөрт харлыг турган. Үр аарааш, ачазы мөчүп каарга хөй дуңмалары-биле өскүс арткан. Бодундан биче дөрт кижини. Ажы-төлү бергеге таварышса-даа, ачазы чок апаарга-даа, хөөржүдүп-даа турда, авазының караандан чаш төктүп турганын ол көрбээн. Ыы-сыы-биле турган уругларының мурнунга иениң кызып туттунуп турганы ол. Ачазын хөөржүткениниң соонда суурда партия организациязының секретары Доржу оларның бажыңынга келгеш, Молдурганың авазы-биле чугаалажып ора, эптиг үени манап алгаш: «Бо оолдарның ачазының партбиледин алыр дээш келдим»— деп бир-ле кээргенчиг үн-биле чугаалаан. Аптаражыгаш иштинден камныг ораап каан аадаңны часкаш, ашааның партбиледин алгаш партия секретарынче авазы сунган. Молдурга ынчан эскерип каан. Авазының холу, кышкы соокка доңган кижини холу ышкаш, сириңейни-сириңейни секретарьже углап бар чораан. Кажан партбилет өске холга чеде

бээрге, авазы Молдургаже «ачаңның эң-не үнелиг чүүлү ба-за бисти каапты» дигензиг көргөш, бар-ла шаа-биле ишкир-ниги ыглай берген.

Секретарь Молдурганың авазын оожуктургаш, кезек чу-гаалажып орупкан. Молдурга Доржу дарганы үдепкеш, ба-жыңыга кирип кээрге, авазы арнын ийи холу-биле дуй ту-дуп алган орун кырында ыглап чыткан. «Ачамның партбиле-ди авамга безин ол хире харааданчыг болганда, бичежек кызыл өңнүг партбилетте ачам-авамның бир-ле ниити чүвези бар-дыр»— деп бодал бажыңга кирерге, Молдурга диштерин быжыдыр ызырыңгаш, чараазын улай-улай ажыргаш, ыглап турган дунмаларын аргалай берген. Ол хевээр Молдурганың карааның чажы төктүп көрбээн. Амыдыралында кадыг-бер-геге, муңгаралга таварышканда ол үени сактып келгеш, Мол-дурга дораан ширин апаар.

Ол бүгүнү Молдурга бо-ла сактып кээр. Ооң кара чажын-дан ачазыны ышкаш партбилеттиң ээзи болуксай берген ужуру-даа ында.

Эртен эрте ажылче үнерин сактып келгеш, Молдурга ка-дайы-биле удуур өрээлче кире бергеннер. Ынчалза-даа олар үр-ле удуксавайн чытканнар. Кижиги бүрүзүнүң бодалы эртен-ги хүн. Молдургага хөлчок кыска ышкаш сагындырган бо хүн кажан-даа уттундурбас хүннерниң бирээзи болган.

Одег Сувакпит

БОЛЧАГЖЕ

Чечен чугаа

Хүн орайтай берген. Бедик-бедик даглар баштарындан дүрзүнчүг кара булуттар херегилеп келгилээн. Харын-даа «адыр, бичии манаар, чырык имир дүжерден бээр чыжыра-дыр чаңчагылап, сагыжымны саара тудуптар мен» дээнзиг-Бүүк изиг-даа болза, кезек-кезек казыргылай хадыгылап, черле ынчаш, агаар-бойдустуң байдалы, кандыг-ла бир ырак чер барыксааш куюмнаан кижиниң сеткил-сагыжы дег дой-луп турган.

Шак ол үеде аныяк кыс болчагже далажып, аяңныг хе-вин кедип, арын-бажын чазаттынып, сырыннандыр ырлап каап, улуг көрүнчүк баарындан ыравайн, кандыг-ла бир кө-зүлбес күчү олче чыыра тыртканзыг үр-ле ээртинип турган. Оду чайнаан ындынныг кара карактарының кирбиктерин

улам-на карартыр, эриннерин өкпөң-хүрөң кылдыр, шала агылдыр кызыл чаактарын улам-на аян киир чазап, бөдүүн платезин эде туттунуп, көрүнчүккө көрнүп турза-даа, бүгү-ле сагыш-сеткили сесерликче, эргими-биле дужар черинче танцы шөлүнчө чайлып, ында чеде берген ышкаш сагындырып, хейде-ле боду боду-биле чугаалажып турган.

— Экии, терекчигежим!— дээр мен. Ол менче чымчаш кылдыр хүлүмзүрээш, дыңзыды куспактааш «Экии, чечекчигежим» дээш эрнимче изиш кылдыр ошкап каар. А мен ынчан бүгү бодум изип-хайнып, сеткил-сагыжымны ынакшылым өрттендир чип келиринге шыдашпайн, ооң эъткир хүрөң чаактарын, хоюг, кара, угаанныг карактарын, кадырзымаар хаваан, кандыг дээр чүвел, шевергин турум думчуунуң бажын, адактың сөөлүндө кылын эриннерин каш катап ошкагылаптар мен.

Сериин салгын сырыннап кээп, ынакшылдан кыныккаш дериткен арыннарывысты соолаңнады үргүлей бээр, чанывыста чодурааларның болгаш теректерниң будуктары чатылып бады келгилээн, бүрүлерин улам-на салып бадырыпкан, олары бистин шимээнивести баскан, бараанывысты дуглаан чүве дег, сылырадыр чайгангылап тургулаар. Бистер дээрге бүгү-ле чүвени уттупкан, көк сигенни дөжөк кылган, ак-көк дээрни шуглак кылган, дүште-даа чок эргеленчип чыдар бис. Кайнаар-даа көөрге чиңгир ногаан үнүш чиндиндир чалгып чыдар, эх, экизин чү дээр! Өң-баазын чечектер, каракты мырыңай-ла чылчырыктадыптар. А кажан эргимим мени изиндир ошкап, бөле-хаара куспактаптарга, ол-ла бүгү боттары-ла хенертен чиде маңнажы бээр. Оон туржук ынаамның белекке эккеп бергени тудум чечектери безин холдан чайгаар салдынып, черже барып дүжер, шыыладыр удуй берген дег, черже сиңнигип-ле кире бээр мен...

Бир миннип келирге, сылдыс четчи берген-даа болур-ла, а бирде... ийет, бирде даң адып келген-даа болур-ла. Идик-хевивисти аштап-арыгланып, эде-хере туткулааш, дамырак кара сугже халчыптар бис. Изигге шапкан аъттар дег, соок кара сугну ишкиртиндир-ишкиртиндир ижип алгаш, ам харын хүн караанга таалап шагзырапканывысты миннип, карактарга уйгу чайгаар-ла өйдүгүп келир. А мээң чассыгбайым мени бөле-хаара туткаш, чаш уруг дег, бөөлдеп-бөөлдеп, хойнунга олуртуп алыр. Ынчан ынакшылдың күштүг халынынга алзып, ала чайгаар-ла салдына бээр мен. Эх, ынакшыл, ынакшыл, ээй тыртынмас, эзим өртү дег, күштүг-дүр сен! Чалбыраажың кыптыккан соонда, чавырылбас чалгыг дег-дир сен, сээн-биле чүгле чараш амыдырал кады туржуп, деңнежип шыдаар-дыр!»

Ол душта Билзеймааның кичээнгейин кожазында бажың-

ның өөредилге черинден чаа келген уруу үзе кирип, көрүнчүккө көстүп келген. Ооң бодалдарындан чаа-ла сактып турганы эң-не эргим болгаш аас-кежиктиг болуушкуннар дээк-ле адырлып чадап, Хандының келгенинге арай шыжыгып, стол кырынга чыткан кыдырыктыг шокар аржыыл-биле бажын шарааш, ооң ужун чыттап каан, чүге дээрге ол Сааяның берген белээ чүве-дир. Ынак кижизиниң холун дамчып келген кандыг-даа белээ — сеткилинге — чоок, эътке — чылыг, күзелинге — чалгын апаар, ооң бүгү-ле эдилели, кылажы, мага-боду, көрүжү, аажы-чаңы, үнү, шимчээшкини хамыктан хайыралыг, чүден эргелиг, каракка эрикпес, амыдыралдың алдын шыгжамыры болу бээр. Мунгаралдың хуннеринде сеткил-сагыштың часкарыкчызы, өөрүшкүнүң шаңнакчызы, кандыг-бергени ажып эрттериниң чөлөнгижи болгаш сорук киирикчизи, чоргааралдың күчүзү болу бээр. Ёзулуг ынакшышкан ий кижиниң аразынга кандыг-даа чажыт турбас болгаш хөлеге дүшпес, олар бот-боттарының караан ажыттажып, бирээзи өскези чокка чурттап шыдавас болу бээр.

— Па, бо кайнаар баар дээш каастанып турарың ол, эжим?

— Болчагже.

— Кандыг?

— Ол чү дээриң ол, Ханды, кижиге кижибиле болчаг турар ыйнаан.

— Кымпың-биле?

— Кижим-биле.

— Кандыг кижинил, биеэги бир оглуң бе, азы өскези бе?

— Өске кижилерни канчаар боор. Кижиге чуртталга чаңгыс болганда ынакшыл база чаңгыс болур ужурлуг. Ындыг а?

— Чаңгыс кижибиле эдержири чалгааранчыг болгаш кижиге эригип каар чүве болгай.

— Ол дээрге суг баштыг кижиниң чугаазы-дыр ийин.

— Кай, мээң бажымны сугланы берген деп бодай-дыр сен бе, Билзей? Бо дээрге, белең чок баш болдур ийин. Каш оолдуң карааның чажын төп, каш кыстың баарын ажыдып каан аан. Амыдыралдың чинк талазынга чаңчыкпаан-дыр сен ийин. Он дугаар дооскаш, кадайзып оруптарга ынчанмайндаа канчаарлан. Чараш хевир, чалы назын турда, аыш-чем болгаш акша-мөңгүн кандыг-даа кижилерден ала-чайгаар ушта халчып келир-ле болгай. Мен дээрге эки хүндүлөп-ле билир болза, чүнү-даа харамнанмас уруг болдур мен ийин— дээш, Ханды шала дүрген баскаш, Билзеймааның мойнундан куспактаныпкан. Ооң аксындан арагазыг чыт чытталып келген болгаш Билзеймаа чүдексингенинден ооң холдарын аткаар идипкен.

— Па, бо чоп дошкуурай бердин, эжим? Кадыгланып, кара баарың ажыдыпкан эвес мен. Ой, ыңдыг эвес, бистин бажынывыска бараалам. Ында тулган ийи «кадыргы» бар, ооң бирээзин «сыырткыыштап» көрбөс сен бе? Шору хире чүвө болду. Аай-дедир чаңнагылап, акша-көпөөкти-даа ушта тырттар, ол-бо тепкиленип, ора-соора танцылагылаар-даа. Ижип-даа билир де.

Билзеймаа диван кырында хөлестей теп алгаш олурган Хандыже шала чексинген хевирлиг көргөн. Ооң бодалынга каш чылдар мурнунда чаңгыс класска кады өөренип чораны — чоон кара чаштыг, долбаннанчак кызыл чаактыг, чиңгежек хертеш сынныг, тун дег ак диштерлиг, чаптанчыг чаңныг, эрес-шоваа эжи эвес, а бажынын дүгүн дөнгелик дег сазайтыр шарып алган, арнын ак тос дег кылдыр пудралааш, дыргактарын өстүргөш, кызыл-думчук думчуу дег кылдыр дозулап алган, озук баштыг, шиш ээжектиг идик кеткен, хевир-сыны өскерлип, эт-кежи шүүрелип калган аныяк кыс олурган. Бир-бир сактып келирге, харын-даа чииртим-даа ышкаш болган. «Эх, кижилернин өскерли бээри база-ла элдеп-ле-дирем, азырадыкчы хөөнгө алзып, ээй көргөн кижилерге дүжүп берип чоруур, чиик амыдырал сүрүксээр ийи чаңгыс мындыг кижилернин бары харааданчыг-дыр».

— Чок, силернинге барып шыдавас мен, эжим.

— Чүгө? Ажыл шагы төнгөн-дир, ам чүнү кылыр сен? Бир эвес сени хүндүлээр чүвөң болза, чедип-ле келир ыйнаан. Кыс кижилер эрлер сүрүп чоранын кым көргөн боор, ха-ха-ха!

— Хамык ужур ында эвес дийин, арын-нүүрдө болбазыкпе. Кижиде арын-нүүр деп чүвө бар, эжим. Ол кончуг. Ынак эжинге өскерлири дээрге дүктүг арынныг, хос баштыг кижиниң бужар үүлгедии-дир. Ону билбес кижилер сен эвес сен, дээди эртемниң чадазында кижилер аан.

— Че-че, сенээ сургадаыр дээш келген эвес, аыш-чем ижип аныяк оолдар-биле хөглөп алзын деп бодааш кирип келдим. Шаандагы-ла адыргак чоруун ам-даа кагбаан-дыр сен але?

Билзеймаа чүнү-даа ыттаваан болгаш ооң үнерин манап турган. Ол аразында кижилер эжик соктаан. Ынчан ооң чүрээ сирт дээн, Саая чедип келген деп бодааш, сугдан ушта халаан балык дег, халып ыңай болуп чорда, Ханды чоогунда болгаш эжикти ажыдыпкан. Баштай кара карак шили, оон минчигир чаак, кирбей кара сал, чөвүрөөленчек эрин көстүп келген соонда, «Болур ирги бе, мадам!» дээн авыяастыг үн дыңналган. «Чүгө болбас боор, эжим бажыны-дыр, кириңер» дигеш Ханды каш янзы чаң-биле чалаан. Оон ийи эзирик аныяк кижилер машпайтыр басып кирип келгеннер.

Оолдарның бирээзи бир базым бурунгаар баскаш:

— Мындаагылар-биле таныжып болур ирги бе?—дээш оң

холун баар дужунга салгаш, донгаш кылдыр сөгүрээш — Мени Санька-сариимка дээр ийин дигеш, Билзеймааже холун сунган. Ол чүнү-даа чугаалап четтикпейн чыдырда Ханды хамык чүвени тө каап, Билзеймааның холун туткаш, ол оолдуң холу-биле катай тудупкан. Ынчан Билзеймаа шала ажынып-даа, эгенип-даа:

— Силерниң-биле мендилежип чугаалажырын-даа күзевейн тур мен, бир чер баар далаштыг кижин мен — дээш удуур өрээлин хаай берген. Ынчан Санька-сариимка чедип келгеш:

— Ынчап баарга кайын болур, мадам, кижин чугаалажып, мал киштежип таныжар-ла болгай, ох, көдек, көргеним карак, дыңнааным үн-даа ышкаш чоор, ха-ха-ха — дээш карма-нындан бир шил кызыл арага уштуп келген.

— Моон үнерицери дилеп тур мен, манай бердим — дээш, Билзеймаа турганнарны эжикче чалаан. Олары бот-боттарының арыннарынче удур-дедир кайгажып, эгиннерин кысчып турупканнар.

Ханды ужазын чаяндады баскылааш, Билзеймааның чанынга чедип келгеш:

— Бир эвес сээң бажыңыңга хоржок чүве болза, бистиинге барып, бичииден ала кааптаалам, эжим — деп чыпшыңайнып чедип келген.

— Ол-даа черле шын болдурам, мадам — дээш, Санька-сариимка бир холун кармактаныпкан, өске холу-биле сигарет тудуп алгаш, аксындан ак-көк ышты бажың дээвириңче тырыкылай үрүп турган. А Хандының «Душтуу» дээрзи аңа чү-даа хамаарышпас чүве дег, думчуунуң бажы кыза берген, эрин дөрбөө берген, ийи шенээн стол кырында салыпкан, холдарында хаваан чөлөнип алган, доңгайыпкан, «сигенден чавыс, сугдан оожум» болу берген олурган.

Билзеймааның карактары Санька-сариимканы өрүмнээн чүве дег, салдыкпайн, бодалыңга хөй-ле чүүлдер кирип, эрткен үеже албадапкан. «Эх, сени-даа Саньканы! Шаанда орлап-эрес, чугаа-сооттуг, чараш-даа оол чордуң ийин. Ол хиренде-ле мени черле көрбөс чораан сен. Кошкак эртемнериңге дузалаар дээш чеде бээримге, мени ыңай идипкеш, «билииргеве, барып-барып сеңээ кижин сургадыр, билииргек чүвеге айтыртыр бе» дээр ийик сен. Чүве-ле болза, акша дээр, ат-алдар сүрүксээр, бар шаан-биле каастаныр, тенекте-нир, өскелерге көөргеттинер, билиинден бодуң бедик турдун чоп. Ынчап чорааш бир класска ийи чыл олуруп, бистен чыдып калганыңны сагынмайндыр сен бе? Сени кижин кылып алыр дээш бар шаам-биле дузалажып, харын-даа сеңээ бүдүү ынакшып-даа чордум-на. А сен мээң ол-ла бүгү оралдажышкынымче дүкпүрүпкөн сен, мени тоо бодавайн, мээң

чүмге-даа чедип, мени чү-даа деп бак сөглөп чордуң-на. А ам чүге мында кирип келдиң? Кыжырырың ол бе? Көөр-геттинериң ол бе? Азы мени ийи-чаңгыс салдынчак уруг-ларга дөмейлеп, ажыглаарын бодап турарың ол бе?»

Билзеймаа туттунуп шыдавайн:

— Моон үнгүленер дидир мен, билдиңер бе, мен арага-дары ижип, силер ышкаш үй-балай чүве кылып билбес кижилер мен, үнүп көрүңөр!— диген.

Баштай-ла Ханды чолдаш-чалдаш үнө халаан, ооң соон-да «Кызыл думчук» чылбыртыпкан, адактың сөөлүндө Сань-ка-сариимка дээрзи, ийи холун кармактаныпкан сыртайыр базыпкан. Кел дивээн аалчылары шак ынчаар арлы берген-нер. А Билзеймаа бажыңының иштинде бак агаар үнзүн дээш бүгү-ле соңгаларны ажыдыпкан. Өрээлдер ишти арта-ла чырыш дээн.

Ол аразында Санька-сариимка бо-ла чылбыртып кирип олурган.

— Мында чүңерни кааптыңар?— деп, Билзеймаа айтыр-ган.

— Буруулуг болган-дыр мен, мадам, шилим ап алыйн, шилим аан — дээш стол адаандан бир шил араганы алгаш, чүгле кудуруу караш дээн.

Билзеймаа ооң соонче эпчоксунуп хүлүмзүрээш, боданып эгелээн. «Черле кижилер чүге-ле арагаже хандыыр, ооң-биле халбактанчыр чоор? А шынында арагалаашкын чүл ын-чаш? Ылаңгыя бо үш кижилер дийик. Мен олар-биле кады ижипкен, салдынчак сеткилдиг кижилер болган дийик мен, чок, кижилер кандыг-даа болза, арагага алыскан соонда, чү-даа ха-маан чок апаарын билир мен. Оон чүү болурул ынчаш? Үен-даян аажы-чан, үй-балай кижилер-биле хөглээшкннер, бо-ралгактыг чоруктар, эки-бак сөстөр, оон кедерезе алгыш-кырыш, шош-содаа, өг-бүлө херээ, хүннээшкнн, а төнчүзү кем-херек үүлгедиринге чедирер-дир. Ону канчап чамдык кижилер билбесил? Ынакшылдың, таныжылганын, өөрүшкү-хөглелдиң, дыштанылганың үнези арагада бе, ынчаш? Кандыг-даа таварылга, ужуражылга арага чокта эртип болбас бе? Бүгү-ле чүве арагада туттунуп турар бе? Бүгү-ле чүвени арага харылзаштырып турар бе? Чок, чок-чок, чо-ок!»

Ынча дигеш Билзеймаа боду-ла сырбаш дээн. Шагын көргөн — болчаг шагы чоокшулаан болган. Соңгазын хаар дээш ынаар бакылай берген. Кудумчу ол чарыында кады ажылдап турар эжи Дарыймаа халып олурган.

— Мана-мана, Билзей, байыр чедирип каайн.

— Чүү байыр, кымдан? Сааядан бе?

— Чок-чок шаңнатканың дээш!

— Чүнүң-биле, ол чү дээрин ол?

Дарыймаа эгиш-тыныжы-биле маннап келгеш, ажык сонга караандан эжин каш катап ошкапкан.

— Чазак сени «Хүндүлелдиң демдээ» орден-биле шаңнаан-дыр, ам чаа дамчытты. Бистер шупту дыңнадывыс.

— Таанда? Мээң-биле атташ кижидыңнадың ыйнаан.

— Чок, комсомолчу сөзүм, ак-көк дээрим бо, эжим! Сураглыг тудугжу Билзеймаа Раиса Монгушовна дээрзи силер ыйнаан?— дээш Дарыймаа эжин база катап ошкааш, кел чыткан аныяк оолче уткуй хүлүмзүрүй аарай маннапкан.

Билзеймаа мырыңай чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, анаа-ла сонга дужунга олура дүшкен. Ол бажын туттунгаш, өөрээнинден карааның чаштары төктүп келген. Сааяның чуруун алгаш чүрээнге чыпшыр тудупкан. «Мээң Сааям, сен эвес болза, мындыг аас-кежиинге кайын чедер мен. Сен-мени өрү тыртып, өөредип кагган сен. Сеңээ четтирдим, сарыым. Мени шаңнааны дээрге сени база шаңнааны ол-дур! Ынчангаш сени база ошкап тур мен, мээң эзирим, арыг аржааным, тынар агаарым!».

Билзеймаа тура халааш, сонгаларын кончуг дүрген хагылааш, сумказынче аржылың суккаш, чавыс ээжектиг бөдүүн идиин кеткеш, үнө-ле халаан. «Са-яа, бардым-на, сарыым. Дораан-на ужугуп чеде бээр мен. Уязынче кирген куш оглу дег, чылыг куспааңче халый бээр мен! Мени тут, сарыым, Са-яа-аа!..»

Окан-оол Намчылак

ЧЫЗЫНАЙ

Тыва эки турачы эскадрон өске кожолары-биле кады шаап халдаашкынче кирер деп кес кырында турган. Таптыгла ол өйде баарым дужунда кара даш суп каан чүве дег карартып, ижин-шөйүндүлерим дүңгүрлени бергензиг апарган. Командирге, эш-өөрлерге ону миннип чугаалаптайн дээримге, ыядынчыы база кончуг. Ындыг бачым аразында ону херекке алыр кижиде даа кайын турар! Каш артты ажыр, каш хемни кежир кел-ле чыткан херээ ол кижиде, тулчуушкунга киришпейн баарга, атка багай деп база сактып турар мен. Ча-чаа, оон кедерезе мегеленип, чывакталып турганын моон көрөм деп, соора биле берзе оон бужар чүве кайын турар! Оода-ла ынчаар дыңналгыр кылдыр холуравас ижин чүве болза дээримге бо-ла черде чок дивес силер бе! Онгуда кожа чытканым оолдар мени көргөш, кыжырырлар-даа болгай:

«Элекке чүгө «дааштай» бердиң, Өкаай!» Оларның оозун-даа херекке алыр харыым чок. Алаактыр бодангылаар-даа мен, хугбай ижин-баар мени пат хинчектээн! Дооразындан улус көөрге мээң ындында-ла хылбаң арным улам өңчок куурара берген турган боор. Хейде-ле оңгуга доңгайып алгаш, бачытыг ижин-баарны адыжым өөз-биле ол-бо нугугулаар мен.

Дүрген-не атакаже кирипсе, бир ынча сагыш алаагып чадавас. Ол аразында командирлеримден артык сестирим, шыңгыы старшина Дажы-Серен күдүйүпкен, бо чүгүрүп ор. Мээң дүрзүзү оскундурган арын-шырайымдан чүвениң ужурун көрбөөн чүвези чок старшинаң кайын эндээр дээр сен! Боже кел чорувуста санитар кезээниң дүжүртүнүп турган уунче салаазы-биле айыткаш, ыт-даа чок, чөрчүүр аажок кылдыр көрүп кагды: «Марш!»

Ыяш аразында чоогада ажитталдыр баглагылап каан аъттарывысче сагыш саарзык көрүнмүшаан, оңгулардан чадаарда ырадыр үнгөп чоруптум. Тулчуушкунга киришпезим ол-дур! Қаргыштыг ижин болду-ла! Элээн ырап алгаш, хөндүрлүп тургаш, шошкупкан мен. «Чүвени канчап билир: санитарлар дүрген дузалаар эм-даа бериптер чадавас?» деп, бодал-биле далажырым ол.

Болап эртип чыда демин көргеним санитарлар дүжүртүнүп алган черинде чок, куруг дазыр! Баарым кура тыртары дам барган. Чүнү-даа бодаар-сактыр аажок, карак-кулак чок, дужумда шыргай кайы сен дээш шимеш дидим он.

Сактырымга ол аразы үр-даа болбаан хире, келген уум кулак уюк динмиттелип, тулчуушкун-даа эгелээн. Дегийт-ле ыяш аразындан үне чүгүрдүм: ыш-бус, дааш-шимээн! Кижиге ужуру-бажын тывары-даа берге! Чап-чаа-ла аяс турган дээрни караңгы кара булуттар шыва алы бергензиг апарып-тыр. Дедир өөрүм уунче бир дам бердим: демги старшинамның чидиди көргөн карактарың сакты хонуп келгеш — «ол-даа хей! Мени эскадронче катканым чоокшуладырыл ол!» Ынчаар бодай каапкаш, соксай тыртып кааш, боданып турар чай чок — дужа-келбиже ыдып ынай болдум. Ок-боо даажы, алгы-кышкы ол хире маңнап орган кижиге безин четтирер аажок, улам ырап бар чыдар, мындыг. Ужур-баш чок маңнаар дээш, кайы хире, чүү хире чер эртип, кайнаар халып орарым-даа сагынмаан мен. «Өөрүмден астыгып каарым ол-дур! деп, бодалымга кирер-ле чүве бо.

Ижин-баарның демги курулдуруп турары сагышта чок, уттундурган болбазыкпе. Хөрек ханзып келгиже маңнап, пат тургаш, доктаап, долгандыр көрүндүм оң. Арыг кыдыы черде кээп-тир мен. Оон ыңай тулаа, ол чыдыг чиндиннээш ындында бедик тейжигеш көстү-дүр. Дайынга бичин-ле бедик чер, шак мындыг изиг тулчуушкун төп ортузунга хамаан чок,

ыяап-ла ээлиг болур чүве болгай. Ону дээш демиселдин чидгленири ховар эвес дээрзин сакты кааптым.

Ийет, могап, турганымдан, ыгланчыг кыннып хомудаанымдан дөнгөлчик кырынга олура дүштүм. Артымда чыраа аразы шилирээни дыңналы-дыр. Чүнү-даа сактып четтикелек чыдырымда-ла, орустаан үн үндү де. Менней бер чазыл-тыр мен. «Урук-берик!» дээрге «холуң көдүр!» дигени ол деп мүнө билир кижинен. Ужурдан эрттер эвес, хая-даа көрүнген чок, чанымда ыяшка боом чөлөп кааш, холдарым өрү көдүрдүм. Чулчургайымның дамырларының согары-ла илдең болган эвеспе, ынчан! Кончуг-ла чүве ийин мооңар.

Караам ужу-биле көөрүмгө, чер-биле өңнөш шокар халаттарлыг ийи орус солдат болурга, иштимде ам сагыш ажып, ынчалза-даа шала сестиксеп-даа тур мен. Канчап сезинмес дээр силер: совет шериглерниң хевин кедип алган фашистер болза канчаарыл! Ыя аразында шала чавыссымаары мээң чанымга келгеш, топтап көрүп-көрүп, кайгаан хевирлиг, аяр сыгыра-дыр. Быдырады бир-ле чүве орустааш, эктим часкавышаан, холдарым куду бадырыпты. Хүлүмзүрээш, орустап чүве айтырды оң. Чаңгыстап, оожум чугаалаан болза, кезик-чамдын билеп апкай эртик, ол дээрге шуут быдыраар — чүзүн-даа билбедим эвеспе.

— Чызынай-чызынай! — деп-ле дегийт бо мен. Кижимнин хөглүү-даа өшпээн, база-ла улай быдырадып каапкан: «Чазнай! Хорошо! Та-ак!»-ла дээнин кулакка ылдыртып чыдып калдым ийин. Оон улаштыр база-ла сөстөр быдырткайнып эрткен. «Наасыя, колька-колька»-даа дээн ышкаш. Орустап билир эвес, бот дугайты «чызынайлавышаан» мен. Дөрт-беш-даа катап чаңгыс айтырыг салды ышкаш, аңаа мээң харыым чаңгыс: «Чызынай!»

Мени байысаап турган дайынчымның арны хуулуп, ажынганы илдең апарды. Медээжок-даа хыйланып-хыйланып, хөй-ле сөстөрүн пулемет дег тарбыдай каапкаш, «Чазнай Чазнаев» дигеш, хөрээмче салаазы-биле имнеп тур оң. Аа ядараан! Мээң адымны ынчаар адаар бе деп турганы ол ышкажыл моң!

Ам мен ажыныксай берип-тир мен. Катап база-ла барып сегирип алган ланчыым ужазын шыкка диртиледи каккылааш, сөс билбес эвес, а кулаа кадыг кижинен бар чүве дег, хейде-ле алгыра аарак харыылап эгеледим эвеспе. Ажынарымга каш билир орус сөстөрүм баштан мырыңай уштунуп чаштаан, шуут будап каап-тыр мен:

— Йату! Йату! Мынээ («мени» деп орустаарым ол) ады — деп, тывалааш, хөрээм шаштынып, имнеп: — Өкаай-оол Доң-

Бугаовичи Кара-Доңгак! Мойнатна!— деп-ле, билир хошкул-хөреңгимни тө кагдым ийин оң.

Ол ынчап турумда, демгим мээң оомну-даа херекке алып хире эвес, шагда-ла мени дыңнаваस्ताан, өскээр алаага берген болуп-тур. Мээң шыжыкканым кулак дашты-биле эрттирипкен. Эжинче имцепкеш, мээң өштүмден чеде тыртпышаан, холун чаңгый-дыр. Хирези «Че-че, аза-шулбус-даа болгай сен аан! Фашист-ле эвес болзуңза» дээни ол боор оң. Оон ынаар тулаа кежир салаазы-биле айты каапты. Ол угда немец каскалар шимереңээнин эскерип кагдым. Бя үе бистин бот-боттарывыстың дылывыс билишпес; карышкак көжегевис ажыдып октапканзыг болган ийин: бодалдарывыс чаңгыс болган— үжелээ чыраа аразынче шимеш кылынган бис.

Демги-ле мени чедип алган олчаан эш ол маңнап ора, изиргенгеш, масхаладының халыпталчак бөргүн чарып аразынче дүжүр идиптерге, погоннарында бичии беш-адырларыг болду— биче лейтенант. Бажында кылыннадыр ораап каан марля өттүр хап сызылган— балыг. Хая көрнүп каап маңнап ора, фашистерниң демги тулааны кежип орарын эскердим.

Элээн маңнажып ора, каш талдар, хадыңнар аразында малгаштыг чоогага чыда дүжүп алдывыс. Фашистерден карак албайн чыда офицер эжинге даалга бере-дир ышкаш.

Чүве ыыттаvas дайынчы мээң чанымга кээп чыдып алырын бодап көөрүмге, командир аңаа мени-ле чагып чыткан хире. Ол солдат мээң чанымга чыпшыр союп келгеш, ёзулуг-ла үнү чок кижиге дег, кызып-кызып имнеп эгеледи: командирниң медээзин манап, деңге боолаар, далашпас. Фашист кайын келир эвес, ыяк доктаадып алып. Оозун бодап көөрге, имнеп деп чүвенер база ужурлуг чүве чорааныгай.

Ооргаларында чүктешкилерлиг фашист автоматчиктер шала күдүйүпкен, бир-бирээзиниң изин басчып, шуужупкап кежип орлар. Оларны ындыг чооктан көрүп чораан эвес, сегит бажында аңчы дег, сагыжым хейде-ле дүргедеп, айтыр-салаам мажыга мырынай өйдүктүрүп кээп-кээп, командирже көргеш, ам оожургап каап чыдыр мен. Удаткан чок дайзыннар тулааның кадалбас черинге үнүп келген хире, тарай база берди. Караа канчап шылаvas амытан чүве ийик, офицеривис бисче бүдүү имней каапкаш, автомадын чаза тутпушаан, бир-ле чүве алгырды. Бис база-ла дазырады берген бис.

Командиривис бажын ында-хаая соганнадып, бисти сорук кирип, орустап-ла чыдар болдур ийин. Ындыг сегитке таваржы бээр бис деп сезиг албаан фашистер аймаарап турда, тулаадан ыравайн чыда-ла 15 хирези ында-ла сөөгүн салды оң. Чамдыктары аткаарлап эгелээнин көре тыртып каан командиривис карак чивеш аразында тура халаан дег болза-ла,

бурунгаар чылгаш, ыяш аразында дески черде чыда дүжүп алды. Автоматтыг эвес мен, ланчыым-биле чаңгыстап, маажым адып, ок халас баргыспайн чыдыр мен. Мээң эжим автомадын шыгаавас-даа, чаза тударынга-ла өй. Деткерли хонуп келген фашистер малгашка чыда дүжер, тура халыыр, уг-шиг чок боолаар, мындыг. Чамдыктары дедирленип, автомадын үзүк-соксаал чок чаза тудуп бар чыткылаар.

Демги солдат командириниң чанынче чоокшулап алыр дээни-ле ол боор оң, тура халып чыда, чоога ийинге тайгактавышаан бурунгаар дап берди. Ооң өндөгөр чаагай дуртсынын дайзыннарның бирээзи эскерип каан хире: автомат огу бисти бүлгүртүп эрти. Мээң чүгле бөргүмнү хат ушта шаап аппарган чүве дег, чоога иштинде сыйт кылынды. Лейтенантынын, та чүге чүве ийик, «Авай!» депкени дынналды. Солдат оон ийи кулаш черде аары кончуг барып ушкаш, олчаан барды.

— Чазнай! (аңаа база бир сөс немээн) — дээш, офицер холун бурунгаар сунуп, кулак уюк кылдыр алгырды. Ооң арнында хараадааны илдең болурга, дайзынны чедир сок дээн дужаалы-дыр кылдыр билип алган мен.

Арткан дайзыннар дедир хая көрнүр безин чай чок, бичии дыш ажыглап, дегийт-ле демги кешкен кежиин чандыр баспазын кичээп, дезип бар чыдырлар. «Ээ-че, дүвүрээн бот! Өжээн кончуг — боларның чаңгызын-даа менди кежирген кижини шинме!» деп, ындын бодай берген мен. Чүгле мажы базарда тура дүжүп каап, бурунгаар хары-буру чок баскаш чорупкан мен. Дескен автоматчиктер ийи-чаңгыс хая көрнүп, дужа-келбиже чаза туткулаарга, октары кулаам чаны-биле анчы сүргей сыыгайнып эрткилээр. Ону-даа херексээр хөлүм эрткен.

Эң сөөлгү фашист тулааны мырыңай кежер чеде бергенде мээң огум ооң соондан ызырты четкен. Тура дүштүм. Баштай демги ийи эжимге ужуражып келген черимге бичии-ле четпээн болдум ийин мон. Челдээн чүве ышкаш кылдыр тургузу таарып каан бажымның дүгүн суйбап, хаваам дерин чоттунуп, долгандыр көрнү каапкаш, балыг эжимче маңнапкан мен.

— Хорошо! Хорошо! Чазнай! — деп, командирим мени шуут-ла ынчаар адап алган, орустап, «Мен моон шупту көрдүм» дээн уткалыг имней-дир. Багайты хүлүмзүрүүрүн оралдажырга арны бүрүжөңнээр: командиримниң аныян ам чаа эскерип каан болбазык мен бе! Тывалар болза эзер дергизинден чаа-ла тептинген дээр — 18 хире назылыг чаш оол болду. Оң талакы дөңмээнде балыгны шарып чадап орган офицеримни кээргээрим-даа хөлчок. Мен шарып берейн деп имнедим оң. Кижим удурланмай-дыр. Шинелим карманын-

га ыяк ораап каан чораан марляны ужулгаш, бистин эскадроннун уруглары Бичен сугларның биске айтып берип турганы дег-ле, балыгның чоттунар хире ханын аштап, шевергини аажок кылдыр шарып бергеш, аныяк эрнин хөңнүн чазап:

— Командир карошо! Ажырба-ас!»— дигеш, «Ында чүү боор, аныяк эът-хан экирий бээр оң» дээн хевирлиг имнеп кагдым. Командирим ол аразында база-ла дескинدير боданып четтигипкен хире, бажын дөмей согаңнаткаш, арнының өөрүшкүлүү өжүп:

— ...Эх! Семён, Семён!..— дээш, орустап база немей чүве чугаалааш, хоюг сарыг бажының дүгүн селбереннеди чайып, холдарын чада тудуп, өлүг чыткан эживисче айытты. Мен ыт чок тургаш донгайты чыткан эживистин сөөгүн ойталады салгаш, арын-бажын аштааш, автомат дискалары халаңнадып каан курун чежип, ону командиримче сундум.

Дайынга кижиде да дыка-ла эскериичел чораан ийин. Мээң-биле ол-бо имнежип, эживистин дугайында кажыдап ора, ол аразында долгандыр хайгаарап четтигип олурган болуп-тур. Мээң сунган холум-даа эскербес боорга, олче көрнү кааптым: ырак эвесте барааны көстүп келген үш кижже көре берип-тир ийин мон. Удаваанда олар он шаа апарган. Оон бичи болганда демги мурнап алган үш кижжи мырыңай ол-бо келди. Офицернин оларны көргөш улуг дүвүревээнин бодап көөрге, танып каан хире. Мурнунда кижжи майор, бир улуг лейтенант биле солдат эдертип алган, оон соонда ыяш аразында чыскаалыпкан шериглер мөөң базып чор. Мен мөгүдеп, дегийт-ле биче лейтенантымның ийи колдуундан салгара тудуп алдым. Тургузарым ол. Кижим чаңгыс кадык талакы будун дыңзыды базып алгаш, майорга илеткээрин оралдажы-дыр:

— Товариш майор! (Эжим майор!) Младший (биче) лейтенант Никитин (биле-ле дээн боор) ...Хм! Чазнай! (мээң эрге-дужаалым, адым адап туру ышкаш) — деп чоруй, ылдыртынып турган кадык буду-биле тайгаш, олура дүштү. Орта мен-не буруулуг болдум ышкаш: командирим тудуп турганымны утту каапкан, майор тура-даа дүшпейн бо келдирге, девидээн уум-биле ёзулапкан ышкаш мен. Майор «чого-чого!» дээн-не ышкаш болду. Ажырбас деп-ле турган хире, холун чаңгып каан. Оон ыңай биче лейтенантым-биле орусташкан соонда, баштай оон бодун, оон офицерни колдуундан тутпушаан хевээр, мени кадыг-чидин аажок холдары-биле бөле-хаара кужактааш, изиннеди ошкагылап каан эвеспе.

Оон соонда демги чүү-даа эртер аажок чиндигир тулаа-

лап дайзынның кежер чажыт оруун билип алган болгаш, батальонну баштап кешкен болгай мен. Ол-ла майор меңээ ынчан чаражы кончуг хол шагы уштуп берген чүве ийин!..

Эки турачы өөрүмден бир ынчаар астыккан черим бар...
Ээ-че! Дайынга чүү турбас, чүге таварышпас дээр силер!

* * *

Мээң катым, оон кижичүве айтырбас болза, хондур, хүн-зедир-даа сөс этпейн баар, чугаага кончуг тыртым кижичү. Ооң баштайгы тулчуушкунга киришкенин, ынчаардагы шаңнаткан Кызыл Сылдыс ордени азып чорааш чедип келгенде, ээрежиривиске, ыя таварылганы үзүк-чазык кылдыр төөгүп бергени бо. Ону билип алыр дээш канчаар кызытпаан дээр силер! Уруглары ооң аажы-чаңын билир болгаш адазын дыка база албадай бербейн, дегээртип, ажылынга сылдай бербезин дээш, орнунга хой кадарып, канчалбаан дээр силер. Боду хөңнүнде четче чугаалаар чүве болза, оон ынай та кандыг солун ужуралдарга таварышкан ирей чүве. Кайгамчык-ла бөдүүн, топтуг кижилер чоруур ам. Ындыглар амыдыралды каастап турар.

Салим Сүрүң-оол

ХАЙЫРААН САПЫКТАР

Бажынымга чизиредип келдим. Черле чаңым ындыг хайлыг кижичү боор мен, аът мунганымда, чортар хөңнүм чок, чүглө шаап билир. Ооң ужун ол кавының чону Шавар деп мени шолалай берген. Эзерден дүжүп чыдырымда-ла, кадай үне халып келгеш, арнымче элдепсинген шырай-биле көргөш, ийи караан кызыл-даван буттарымче бадыргаш, оон катап көдүрүп келди.

— Сапыктарың кайыл? — деп, шынгызы кончуг айтырды.

— Халап болган, кадай, халап — деп агартындым. — Чаңнып ора билбестей берип-тир мен. Оттуп кээримге, шөлгө чыдыр мен. А ийи сапыым чогул — деп, аянын таарыштыра кааптым. Мээң кадай кайы хамаан чок чүве дээш, кижичү кончуvas кижичү.

— Хайыраан сапыктар — депкеш, дедир базыпты. Шынында мынчанган кижичү боор мен.

Оон бээр ам элээн үр апарган. Чай эгези чүве ийин. Бар

лык шөлү-ле болгай. Арга-арыг чок, дазыр хову болбазыкпа. Анаа аалдар хөй турар, олар дооза буга-сумун унун эдерти чурттаан. Оларнын ыяштаар чери ырак, ынчангаш чамдыкта ыт кагар шывык чок олургулаар. Бир катап бир өгге аьттын кара маңы-биле чизиредип келдим. Ээлери-биле таныжым аажок. Экизи-даа, экииргээ-даа кончуг улус, үнген-кирген чонундан бар чүвезин харамнанмас; холу элбек. Ол акый чогул, а угбай ийи бичии уруглары-биле кады олур. Кире бээримге, «Кай барып чор сен, Шавар? Өг буза бастырып каа дег келир, эзирик кижжи сен бе?» деп мындыг.

Көстүп олурган чүвени чажырып канчаар деп.

— Дүү аалдан арага ижиптим. Эзирип калдым. Ырлаксаарым-даа хөлчок, ыглаксаарым-даа хөлчок. А оон артык суксаарым хөлчок. Чүү барыл, угбай? — дидим.

— Ол, баарында хөнекте шай тур. Кудуп иш. Аяк ма — дээш, шаажан сунуп келди. Шайны аякка-даа кутпайн, эмистиинден төндүр ээпкеш, кезек ыт чок таакпылап, борбаңнады каггылап, эктим чайып олур мен.

Дыңнаарымга, ол угбай уругларынга чагыг бере берди:

— Силер өөнөр ээлеп олуруңар. Төрүүр инээвис чоп көзүлбейн-дир. Барып көрейн. Кажа берзе хөңнү.

— Ой угбай! — деп алгырдым.

— Чиктиин бо оолдуң, алгырып канчаарың ол. Чүл?

— Суксаарымны.

— Суксаарыңга канчаптар мен. Дуу хойтпактан пакта-выт — дидир он.

— Чок, хойтпак мээң суксунумга четпес... Ыы, арага бар бе?

— Кайда боор, чок-ла болгай. Тип ижип шыдаар болзунца, доскаар долу. Чүгле ыяш чок — депкеш, үнүп чорууй барды. Бичии уруглары — дөрт-беш харлыг чүвелер — авазының соондан үне халыштылар. Дуп-тура халааш, доскаарны бакыладым. Хойтпак ак-саржагланы берген, мыжырткайнып тур, ажыы ылап-ла чедишкен, харын-даа эртип турар хире. Улуг-даа доскаар — дөрт паш чайлыг. Оон чанында база-ла аксын шып каан база бир доскаар тур. Ону бакылавадым-даа, оларда ылгал чүү деп.

Хойтпак тигери шүүттүг ажыл болдур ийин. Ынчангаш чамдык кижилер ол ажылдан дыка түвексинер, аргалыг-ла болза өскелерже — хөренгилээн арагачыларже чуу кааптарын бодаар. Демги угбай ону база бодаан чадавас.

Ынды-бетим көрдүңгүледим. Шупту херекселдер белен: шууруун тур, чылапча арыг, паш тур, ораалда-даа бар. Чүү боор, ша-даа четпээнде, олурту шаап алдым.

Дашкаар үнүп келиримге, бичии уруглар өг кыдында ойнап орлар.

- Ачаңар кайнаар барган? — деп айтырдым.
- Ыяштай бейген — деп бичиизи харыылады.
- Кайнаар?
- Байлык айыындан — деп, база-ла ол оол харыылады.

Өг чанында оваалап каан хараган чыдыр. Бөле-хаара куспактапкаш, өгге эккелгеш, отту кывыстым-на. Хараган амыр-ла болгай, хаг-ла, дораан хүрт диди. Суг дээш сагыш човаар чүве чок, мырыңай өг кыдыында. Арага үнер деп, бузу бургурткайнып олурда, чылапчаны долдур сугну кудуп кагдым. Шоргадан чиңге удазын дег дыйлагар кара суг батты-ла эвеспе! Таалааш, даамчырай берген, чүък баарында таакпылап олур мен. Та каш даңзаны тыртым ыйнаан, демгиле чугаакыр оол эжик аксынга көстүп келгеш:

— Акый, одуңай өжүп калды — деп мындыг.

Дуп-тура халыдым. От адаанда чүү-даа чок, шуптузун ужудуп ап-тыр мен. Даштыыртан тудум четпес чээрген бөлүп алгаш, отче октаан — ол чүге дузалаар боор. Ол-бо халып, кургаг инек өдээ дилээн — шуут чок. Ам канчаарыл? Өг иштин дескиндир көрдүм, оттулупку дег чүү-даа чок. Ынаалар бар. Оларже канчап хол сунар мен. Эргүүлге бар. Ону канчап үрегдээр деп мен. Кижн бак-даа болза кижн-ле болгай, ыядыр арынныг, ызырар диштиг.

Ынчан, бажым туттунуп алган тура, сактып келдим! Будумда ийн сапыым бар болбазыкпа. Кирзовый сапыктар аан! Кывынгыры аайлыг эвес, бир-ле саат ышкажыгай. Оң бутгаазын ушта тырткаш, отче киир шывадым-на. Сапык дазырткайнып, дырыжаңайнып чыда, чарс тог! дээш, чалбыраашталып-ла үндү. Арага-даа база катап аттыгып туруп берди эвеспе...

Ийн суг солуп тургаш, бир пашты эзип алдым. Арагам-даа литрниң дөмбүнүн долу. Ижеринге-даа далашпайн, таакпылап, чүъкке чөленгеш, ийн будумну хере тепкен олур мен. Оларымның бирээзи чанаш, бирээзи идиктиг. Каткым-даа кээр. Саарзык идикти канчаарыл? Чоор ону, оон соок-даа болбас, изиг-даа болбас. Ушта тырткаш, отче киир кааптым. Дыр-дырс дээн соонда, хүрт диди.

Ам чүү боор, арагамны шаажан долдур куткаш, тын-тын-майн ток кылдым. Богдаа, бо кандаай чоор? База куткаш, амзаңгырлап көрдүм — чүгле чылыг суг, бичии-даа ажыш дээр чүве чок. Карара өлүп калган, дала берген олур мен. Таакпылаар дээримге, даңза аксымга кайын ызыртынар, чүге дээрге аас аңгайып калган. Та кайы хире ынчаар олурдум ыйнаан. Бир дыннаарымга, демги угбайның «Ха! Ха!» деп, инектер доскан үнү дыңналып келди. Сырбаш кынгаш, тура халып келдим. Ийн бутта ийн идиим чок. Ол-бо дилеттиний

чоруй, сактып келдим, отта-ла болгай. Суугуну хараарымга, чүгле хүлү чыдыр.

Уваа элдеп, таанда канчап суг үнер хойтпак боор дээш, доскаарны бакылаарымга, үстү ак-саржагланы берген, долу хойтпак шыгайнып, мыжырткайнып, олчаан тур-ла. Тьүк, сени! Кончуг согурну хойтпак орнунга, ооң чанында доскаар-да божа хайындырып ап-тыр мен ийин оң. Ындыг ыянчыг чүве каяа турар. Хайыраан идиктерим.

Оон чүү боор, демги угбай келбээнде, чут чажыртынып, карак ажыг дезипкен болбазык мен бе. Эзирик чоруурга ын-дыг эрээлиг чүве-дир көрдүнер бе, боданыңар. Хайыраан идиктерим.

Монгуш Эргеп

ӨДҮГЕНДЕ ТУРЛАГ

Бисти бир дугаар-ла аалдын казыралар дег улуг кара-кара база көк-көк ыттары кээп уткудулар. Ыттар биске ук-куй ээрип маңнажып келгеш, почтачыны танып каапкаш, кудуруктарын чайгылап мендилешкилээн, ол-бо талаларже тарадыр шошкуп чоруй баргылаан.

Ыттарның соондан ырыктааш чүвүрлүг болгаш майкалар-лыг кызыл-даван үш оол маңнажып келгеш, ашак-биле эки-лештилер. Олар мени эскербээн-даа чүве дег, мээң-биле чүве-даа чугаалашпааннар, ынчалза-даа мени карактарының ужу-биле бүдүү аажок көрүп чорлар ышкаш.

Алыс бодум сыр танывазым кижилер көргеш, бижири-гээрим база кончуг-даа болза, оолдарны бүдүү шинчилеп-ле эгеледим ийин. Ийи улуг оолдар чирбештерлиг, а бичии ды-рышкак кара эр бажын чаа-ла тазартыр кыргыдып алган.

Бир ивиде ушкажып алган ийи уруг челдирип келдилер. Бирээзиниң арны аажок кызылгыр, ойнаар-кыс-даа ышкаш. Ооң бажының дүгү чолдак. Өскези бажының дүгүн чушкуу-зунда токпайтыр бооп алган уруг.

Уруглар черле ындыг ышкажыгай: чүве болза-ла шуу-гаар, алгыржыр.

— Шурумаа деп бодадывыс. Өске эр кижини ышкажыл. Уруглар ышкаш бажының дүгүн өстүрүп алган — джиңип, хөл-чок-ла катгыржып чорлар.

Улуг улус почтачыны база аажок сонуургааннар. Олар майгыннарындан үне халышкаш, эжимни үглей-ле бергеннер.

— Бистин оглувус бо бе? — деп, кызыл аржыылдыг, көк хөйленниг, узуну аажок бир херээжен кижиги менче айты-дыр.

Хамык-ла чагаа, солуннар-биле ажаанзыраан почтачы онудаа дыннаар хире эвес боорга, ол мынча диди:

— Хунай-оол! Эжиңни майгынче эдерттип аппарат. Пашта мүннү чылдып бер.

Үш оол-биле эң мурнунда сарыг брезент майгынче чоруптувус. Хунай-оол дээрге, мээң бодап турганым дег чолдак эвес, харын менден элээн узаш кыннып турар эр болган. Оон арай чолдак-даа бол семис, чоон сарыг эрни Сергей дээр болду. Оон карактары Хунай-оолдуң ышкаш улуг, дорт эвес, а хыйыраартыр көөр.

Эң бичези «Белеткел классчы Нурзат» дишкеннер. Эъдиний хүнге карарганы кончуг, арган кара оол. Чодалары дыка чинге деңер даан.

Кожа кылаштажып олурувуста Хунай-оолдуң меңээ баштай чугаалаан-на чүвези бо:

— Сен соок-даа мүннү ижиптер боор сен ийин оң?

Мен туралым-биле чөпшээрештим, а Хунай-оол аажок амырай берди:

— Ол болбас ийикпе. Кадайлар эвес, канчап «изиг мүн», «изиг шай» деп-ле орап боор.

— Биске үр болур сен бе?

— Чайлаар мен.

— Экизи-ин! — деп, Нурзат алгыра берди.

— Ойнаар бис! — деп, Сергей деткиди.

— Городкилээр — деп, Хунай улашты.

Элээн хүлүредир хөөрежип олурувуста, өске оолдар сагынмай орда-ла ырбыска Нурзат мынча деп айтырар болбас ийикпе:

— Каш дугаарны доостун?

Биеэги-ле хайлыг үжүм ам база башта чык-ла диди. Бо оолдар дугаарга кээп үскен болганда, демдекке ыяавыла чедерлер. Авамның ыянчыг деп чугаалааны кончуг-ла шындыр ийин. Бээр келбес-даа чүвемни.

— Бешти дооскан мен.

— Демдектерин шупту дөрт, беш ыйнаан — деп, Хунай бо.

— Шупту беш-даа боор ийин оң — деп, Сергей немеди.

Мээң ам чүү деп харыылаар харыымдан бодумнун эки азы багай өөреникчи болурум шуут хамааржыр апарган: «Дөрт, беш өөрөнгөн мен дизимзе, хоорай кижизи, өөренири кончуг деп мактадыр мен, а үш өөрөнгөн мен дизимзе, черле угааны кыдыра, өөренири багай, өөдежок чоруумну чекте хонган арылар дег бо чанымда мени үглөп алган олар, мырыңай чаа танышкан өөрүмге ажыдып бээрим ол». Мегелептер чоор бе дээш, «эки өөрөнгөн мен» деп домак

мырыңай ааска тырлып келгеш, дыл бажыңга кээр орта, пат боорда дедир тырттып алдым. Кажан-бир билдине берип болур дээш сезиндим.

Оолдар мээң тырттылып олуарымны билип каапканнар. Нурзат дозургай кара караңтары-биле мээң аксымдан черле өскөөр көрбөйн олур, сөөк манаан эник-ле.

— Багай өөрөнгөн сен бе? — деп, ол човаан хевирлиг менден аяр айтырды.

Нурзаттын айтыры мени чүгээр оңгарып, мээң шын ханы бээримге дузалапкан. Үш дээрге, мырыңай багай дээни ол эвес-ле болгай деп бодап келгеш, шору сергеп келген мен.

— Чок, шуут багай эвес. Чүгле санда үштүг мен.

Хунай-оол дораан-на бичии Нурзатче айытты:

— Бо Нурзат ышкаш санга пат-тыр сен аа. Багай белет-келдиң саныңга база дөңгүп-ле үш болган кижидир.

Нурзат аңаа мынчаар харыылаан:

— Хунай-оол чурулгага дөрт, а мен беш мен. Сергей болза, ырыда үш, а мен болза, беш!

Мээң адымны Сергей айтыра каапты:

— Сээң адың кымыл.

— Өнер-оол.

— Оо — деп, Хунай-оол мындыг.— Хоорай оолдары шупту орус аттарлыг боор ийик. Сээң адың чүге тыва болганы ол?

— Хоорайга эвес, кырган-авам сугга төрүттүнгөн мен. Ооңынчаар адап кааны ол-дур.

— Ынчаарга сен хоорай кижизи эвес, а кырган-аваң сугнуң кижизи-дир сен — деп, Нурзат түңнеди.

Ол улустуң хлевин чииримге кедергей-ле амданныг болган. Пружиналыг чүве дег шөйлүп, чыырлып турар.

— Мындыг эки хлебти кайда садып турарыл?

— Чок, сатпайн турар. Авамның даштын малгаш печказыңга быжырган хлеви-дир.

— Ам Кызылдың шагында он тос шак он беш минута-дыр — деп, Кызыл чугаалай бээрге, кайгай-ла берген мен. Топтап көөрүмге майгынның дөрүндө стол кырында улуг-ла приемник. Чугаазының улуу дээрге майгын ишти сынышпас чүве. Даштын Хунай-оолдун авазы боор, алгыра-дыр:

— Хунай-оол! Мын... өдекче кирип эккелиң-э-эр!

Оолдар бурт-ла дидилер. Ырак черге аът чавыдактаанымдан буттарым аажок аарышкылыг турган. Мен пат боорда тургаш, чандаңайнып үнүп кээримге, ивилер мунгулапкан оолдар дөө-ле хаадамнадып бар чорлар.

Чааскаанзырап, мунгараксай бердим. Майгынче дедир иргеш, хааржакка чөленип алгаш ора, билбейн удуй бер

часкан чораан мен. Хунайның авазы чугааланы бээрге, сыр-баш кылынган мен. Көөрүмге ол сыгар орун салып тур.

— Карактары боттары-ла шимдинип олурлар, пат турупкан оол-дур. Бээр чыдып ал, оглум.

ХОЮГ АК СҮТ

Оттуп кээримге, майгында кижн чок болган. Хунай-оолдуң ачазының чоон үнү даштын дыңналып тур.

— Ам-даа үстү бергени чадавас, эки ончалап көрүнер. Бо кезек сувайлыккан мындылар Ак-Баштыг сынын ажа берген бар чорда соондан четтим. Чоп кончуг узудаан кулугурлар ийик.

Майгындан аскаңгырлап үнүп олурумда-ла, Хунай-оолдуң ачазы мени дораан-на көрүп каапкан.

— Экии, окпан-чикпен эрес эр! Кээр болгаш чедип келген, эткен сөзүңге-даа шынчы эр-ле-дир бо. Орук-суур эки келдин бе? Буттар аарып турар бе? Ол-даа ажырбас, түр эът бустуушкуну-дур. Аныяк эрес кадарчы немешкен амыраан-дыр бис.

Самбуевич ам кара костюмнуг, кирзовый сапогтарлыг болгаш калбак хүрең бөрт кедип алган турду.

Ол аразында почтачы бо чеде хонуп келди. База мээн дугайымны чугаалажы бердилер.

— Бичии эжиңер эки чедип келген хире-дир але, Өшкү-Саарович?

— Эки келгэ-эн — деп, почтачы харыылады.— Аьтка четпейн, арай бергедеп келди ышкаш. Ынчалза-даа ыглаңнаваан.

— Кады чер чоруурга кандыг хире кижн-дир?

— Эрес шинчилиг эр чорду, Самбуевич. Аскаңгырлап-даа чорза, анаа олурбас, одагга ыяшты-даа чыгжы кааптар, сугну-даа узуп эккээр, картошканы-даа карттай кааптар. Кижн эртен оттурарга база эзеп-херлип чытпас, дораан-на тура халып кээр.

— Кады чер чоруур эштиң кежээзи-ле херек. Сус чок, чалгаа кижн-биле кады чер чоруурга, кара хилинчек чүве-ле болгай.

— Чүгле аксымга аяк тудуп бер дивес. Чалгаа кижн чер чорааш хевин безин орта кедип ап шыдавас апаар чүве болбас ийикпе.

Берге таварылгалар тургулаан-на болдур ийин, ынчалза-даа ыглаңнаваанымга кончуг-ла өөрүп тур мен. Оон башка почтачы мени та чүү дээр кижн. Черле кижн кандыг-даа кадыг бергелерге таварышса, ыглаңнаан ажы чок тур дээр-зин борта ылап бүзүрөп турдум.

Самбуевич мени ам чаа көрүп каан чүве дег хенертен алгыра берди:

— Аа, аалчывыска аяк суксун кутпайн, аңгая берген кайгап туруп берген-дир бис але! Оо, Хунай-оол, эжинни чемгер! Шайыңар изиг-дир бе, көрөм! Быштактан база сал — хоорай кижизинге солун боор. Сүт-даа ижерин чадавас.

Хунай-оол менээ халып келгеш, аяр мынча диди:

— Сен шайны шоолуг изиг эвес-даа болза, ижип алып сен але. Ойт, шайны канчаар боор ону, сүттен чигирлеп берейн бе? Онза-ла!

Бо дег хоюг, амданныг сүттү кажан-даа амзап көрбээним ылап ийин. Бир стаканны тын тынмайн ток кылдым.

— Ам ижиксей-дир сен бе?

«Ижер мен» дээр деп турумда, Хунай-оолдун авазы кире дүжүп келгеш, бистин улуг пашта сүт чанында турарывысты көргөш, арай дүвүрөксей берди:

— Ойт, эжинге хөй сүт ижиртпе! Ишти өскелей бербезин.

Үстүг сарыг быштакты изиг шайга доораптивыс — быштак аажок чымчап келгеш, аргамчыландыр шөйлүп турар апаар чорду. Чиирге сүтсүг, боостааже боду-ла ажып олурар.

Дүш үезинде хырным-даа дынзыыр хевирлиг. Албаннаксаам келир, а олурарга чүве-даа үнмөс. Ижинни тырый шаап каан чүве ышкаш кады кончуг. Хырын дүңгүрленип чоруй, кижини шыдажыр аргажок кылдыр сө-ле курлугулаар-даа. Ынчап чоруй ажыңнадыр долгап эгелээн.

Канчап барганым дугайын Хунай-оолга бүдүү чугаалалдым, ол авазыңга дамчыткан, а ава дээрге алгырып-ла үнгөн:

— Эжинге хөй сүт ижиртпе диведим бе сени! Бичелеп, ижинни өөрөнчиктей ишпес болза, иви сүдү хоюг болгаш хоржок чүве болбас ийикпе. Тырыктадып туруп бээр. Серенмааны дүргөн эккел.

Ферма эмчизи менээ тоолга ижирткен. Ол-даа эки дуза бербеди. Ижинни чылыг суг-биле чайдырган. Ол-даа шоолуг эвес.

Данны атсы алгырып тура хонгаш, чүгле чер чырып келгенде, ам ижин чийгеп сыртыкче баш салган-дыр мен. Ивилик аал барзыңарза, баштай хөй сүт ишпезиңерни-ле сүмелексээр кижини-дир мен.

Ч А Р А Ш М А Л

— Сонуургап турарың шын-дыр, Өнөр. Кижини азыраан алда иви дег шиник-чараш мал кайда боор — деп, мен ивиңерни кайгап-ла ханмас боорумга, Самбуевич чугаалай-

дыр.— Бо узун чайны өттүр магазын хандыр көрүп, билип-ле алыр кижидир сен ийин.

Берт-бежел сын-тайгаа-даа, улуг харга-даа, малгаш-тулаага болгаш суг-чарга-даа тура-дүжүп боолбас, адаккыр, шырак магалыг мал-ла болгай.

Кижичер-черинге мунуп чоруурга, ак сагышты мырыңай кедергей. Дыны-биле балдырлай баглааш, оъткарып каарга, каш-даа хонуктарда оон ыравас, олаага-ла ээзин манап оъттап турар. Магалыг мал боор — кижичери азырап-ла ханмас.

Мен ивилерни улам чоогундан улам улуг сонуургал-биле көрүп-ле, магадап-ла чоруп тур мен. Өргөннер дег быжыг узун буттарлыг, кулузун дег кыландыржып турар суук дүктөрлиг, хоюг кара карактарлыг, хачыланып турар узун кулак-тарлыг, аң ышкаш ак таңнарлыг мал-ла болду.

Бажын каастаан шыргай хүрең мыйызы дээрге, мунган кижиниң арнын безин дуглай бээр, ушкан дыттың улуг дазылдары-ла.

Ам билип турарымга ивилер эр, кызынын, хар-назынының аайы-биле тус-тус аттарлыг боор чүве-дир.

Кыс ивилерни — мындылар дээр, чзаап каан эр ивини — чары дээр; бугаларны эдерлер дээр.

Чаш оолдарын бызаалар дээримге, анайлар дээр чүве деп Хунай-оол айтып берген. Ол хирезинде мындыларның эмиглериниң допшулары өшкүнүү дег ийи эвес, а инек ышкаш дөрт болур чорду.

Эми чымчак, сагдынгыры аажок боор. Хунай-оол баанының ногаан стакан тудуп алган бедик кара ой иви саап тур, а улуг улус дискектендир олуруп алган саар болду. Мен улуг-даа, бичии-даа ивилерже көргөш, үргүлчү-ле «иви» деп турарымга таарымча чогу кончуг болган. Оолдар менче көргөш, хүлүмзүрүүлөр, а демги ийи уруг мени бир катап дыңнап, баары каткыже каттырганнар.

— Анайже көрүп алгаш, «бичии иви» дээр! Аамай оолдур. Хи-хи-хи! Черле эр кижичери каяа-даа чорааш, эрезин-не көргүзөр болза эки чүве-дир ийин. Ынчалза-даа кижичери черле билбес чүвезин канчаар боор-лаан. Сөөлүндө бодап турарымга уругларның мени каттыржып турарында хензиг-даа бол, каттырынчыг чүве бар хире болган. Биске дийик кылдыр чижеглеп бодаарга, бызааны-даа көргөш, инек-ле дээр, шарыны-даа, буганы-даа көргөш, инек-ле дээр кижичери тыптып келзе, хөктүү кончуг ыйнаан.

Мен уругларның мурнунга мелегейимни катап көргүспөс дээш, шырбайып-ла турган мен: анай, мынды, чары, эдер дээрин дораан-на билип алдым.

Бир-ле эртен шала улу-уг апаргылаан дыка хөй ивилер аал кедээинде ойда оъттап чораанын көргөш, кончуг көрүң

гүр кижн болуксаан күзелнм-бнле оолдарны мурнай алгырып-ла дүжүрдүм:

— Дөө база дыка хөй анайлар чорлар. Арай улуг анайлар чорлар! Арай улуг анайлар!

Харын-даа демгн Оля бнле Знна шала ырак тургаш, дын-навайн барганнар болбас ийнкпе. Оон башка база-ла кышкыржып-ла эгелээрлер боор.

— Анайлар эвес — деп, Хунай-оол меңээ айтып бердн.

— Таспаннар дээр. Таспан.

Чаа атты утпазы-бнле иштимде «таспан, таспан» деп шээжилевншаан, ам-на ивн мал аймааның аттарын шуптузун бнлнп алдым кылдыр бодап, шөлээн-шөлээн базып тур мен.

Бнр-ле көөрүмге кызыл чаактыг Оля холу-бнле чер казып турар кончуу аажок эмднк чарыны мунар деп маңнап келдн. Бо кончуг чарыга октадыры ол-дур дээш, мен Оляны кээргей берген мен:

— Эмднк чарыга октадып кааптың, Оля.

— Чары эвес ышкажыл.

— Чары болбайн чүү-дүр. Чары-дыр.

— Чары эвес, дөңгүр-дүр ийнн.

Донгур дээр чоор — ийн харлыг эр ивннн.

Оля ам мени каттырбады-даа, меңээ-даа туттурбайн, адаккыры кончуг аъттаны каапкаш, дөңгүрүнүн сайгыттарын дызырадыр чырааладып чорууй барды.

Ивнлерннң аттарын доозазын четче бнлнп ап шыдавастыр мен кылдыр боданып, арай мунга-ак апардым.

У Я Л Ы Г - М Ы Й Ы С

Мунуп көрзе дээн күзел-бнле чарылыг оолдар чанынче чызаалаксааш-ла аажок мен.

Оолдар бнр черже чоруур дей бээрге, азы чер чорааш четкнлеп кээрге, оларның чарыларын баглааштан чежнп бернп, азы баглап каап, ыдып-ла тур мен.

Мээң күзелнмнн Хунайның авазы бнлнп каапкан:

— Эжнңерге дөө чааш чарыны — Уялыг-Мыйысты тудуп бергеш, чарыдан мундуруп өөрединер. Чарылыг оолдар чанындан ыравас, чары мунуксап тур ыйнаан.

Ажыы-бнле чугаалаарга, чары мунарынче Хунай-оол мени мооң мурнунда каш-даа албадаан чүве. Мен чарыга бнр дажыттырып база четтнгнпкен кнжн, чарыларның карактарын көөрүмге база чндг-чады кончуг ышкаш боорга, черле элээн сестнп турдум. А ам улуг кнжн, арта-ла Хунайның авазы мунзун дээрге, шору дндмнелнп келген мен.

Хунай-оол чарыны дораан-на тудуп эккелдн. Беднн кончуг, бажы шала чатпайып чорууй баргылаан аажок улуг

мыйыстарлыг, кара чогуурлуг куу чары. Менде карааның чиди кончуг-даа ышкаш. Арай ойталаксап турумда-ла, оолдар мени адактапканнар.

— Эжицерни баштай кезек чединер — деп Хунайның авазы харын-даа оолдарны чагыды, оон башка мен та канчап баар мен ыйнаан.— Мал-маган мунуп чораан эвес, эпчогу кончуг ыйнаан ооң.

Мыйыстар менден ыракта бедик. Чарын кырында мөгенчигеш бар, ол туттунарынга дыка эптиг. Ынчалза-даа ооргазы чиндиңнээш.

Оолдар мээң мунган чарымны чедип-ле эгеледилер. Мен ол-бо талаларже кезек чайлыңайнып чоруй, чүгээр доктаай бердим. Кончуг хайлыг, демги каткыжы Оля биле Зина база бо халыдып келдилер. Мээң чарымны-даа хоюзупку дег.

— Дыка ыргайба даан! Мырыңай чары кырынче калбарып чыда бээр кижидир! — дишкеш база-ла каттыржып эгеледилер.— Будуң дыка кыспа даан.

— Ам дыныңны бодуң тудуп алыр сен бе. Бо уруглар-биле чарыштыр — деп, Хунай-оол бо ийин.

— Чок, чок! — деп-ле, мен-даа шымдай-дектей алгырдым.

— Дыка сирбектенме! — дижип ааспырак уруглар алгыржып чорлар.— Дерин бо оолдуң! Хөктүүн але! Мунуп алган чарызы деритпейн чорда, боду деридип турар.

Экизи көргөн, Хунай-оолдуң авазы меңээ болчу берди де.

— Бо уруглар чоргулаңар! Ол чаа чары мунуп өөренип турар кижини чартыктырбаңар!

Оолдар мени элчип-селчип чедип турганнар, а Хунай-оолдуң бир ээлчээ кээрге, ол мынча дээн:

— Ам чарың дынын бодуң тудуп ал шиве.

— Чок-чок! — деп-ле кышкырдым. Дынны бодуң тут дээн саналдар кээрге-ле, «чок-чок!» деп алгырып-ла чор мен.

Адак сөөлүнде ам черле ажырбас хире апардым. Ынчангаш дынны бодум тудайн деп саналдап-ла дүмүрдүм, а Хунай-оол дээрге амырай-ла берген.

— Кижиге-ле четтирип турар болзунза, кажан-даа өөрөнмес сен, а боду башкарып мунар болза, дораан өөрени бээр. Чадаг чары чедер дээш шаам төнүп калды.

Хунай-оол дынны меңээ тутсуптары билек-ле чары-даа ам-на хостуг болдум дээн ышкаш сииледип-ле кагды.

— Дының тырт!— деп, Хунай-оол алгыра-дыр, а менде дын тырттар харык кайда боор, мөгенчигештен сирбектенгеш чыдыплаткан мен.

Чары элээн кызырадыр саяктап ора, бир былдай дүжөр орта, черже сииледип-ле баттым. Коргуп девидээш аараанымны-даа билбедим. Черге дүшкен дораан дүвү далаш тура-ла халыдым.

Хайлыг. Оля биле Зина база чанымда бо чеде хонуп келгилээн, бирээзи мээң чарымны тудуп алган, өскези мээң хөйлеңимде сигеннерни аштаан, аажок-ла каттырышкан турлар.

— Чүге багайы кончуг кылдыр алгырарың ол? — дидирлер.

А мен алгырганымны-даа билбес кижидир мен.

— Ам мээң бо чарымны мунуп көрөм — деп, Оля саналдай-дыр.

Шала ыра-акта дыңнап турган Хунайның авазы удурланы берди.

— Чааш чарыны безин башкарып чадап турган кижини чаа өөрөткөн эмдикшургуу чарыны мун деп канчап турарыңар ол. Хоржок. Харын ол чарыны мунуп өөрөңзин. Каттырыжып турбайн, акыңарны өөредиңер даан, уруглар.

Чеже-даа чөртчүрүмге, уруглар мени албадап тургаш, мундурдулар-ла эвеспе. А мени чадаг Хунай-оол эвес, а чарылыг Оля чедип алды.

— Аяар, аяар! Оожум-оожум! — деп чорбужемче-ле уруг мени дыңнаваан-даа чүве ышкаш кара өжөгээр саяктадып-ла кагды. Ам мырыңай ыглаар чыгы чанны бердим:

— Чайылдым-чайылдым! Чортуп көр, чортуп көр! Халый бээр мен! Эй, уруг!

Чары бичии доктаап чорда, каракты шимгеш, дүже-ле халыдым. Дендирип барып ушсумза-даа, бо удаада демги ышкаш аарывадым.

Ынчап турувуста Хунай-оол ийн эжи-биле чарылар мунгулапкан бо эшкедидип келдилер.

— Че, мунувут, Өнер! Ам мен чедиптейн. Эки туттунар сен!

— Шаппас силер — деп, Оля меңээ болчу берди ышкаш.— Боду-ла аңдарлы бээр кижидир. Аяар чортар болза, эки боор.

— Бис мындылар дилээр улус аяарлаवास болгай бис. Силер өөредиңер аа, уруглар!

Саргылдыр баштыг, кызыл чаактыг Оля амырай-ла берген де:

— Харын бис өөредиили. Силер хоржок-тур силер, чалгаараар.

Зинаның чаагы хүрөң, бажы кара, шоолуг чүве ыттаваас уруг болган. Ынчалза-даа ол мени мынчаар командылады:

— Че мунувут! Чавааң чүге адырылбас кижидир сен. Черже дедир тыртылып чытпа даан.

Чудукка бедиктенип тургаш, уруглар мени арай деп-ле аъткардылар.

Айттанып чадап турувуста бисги Хунай-оолдуң ачазы көрүп каапкан:

— Коргар кижидир ийин — ынчангаш мунуп чадап турар. Кортпа даан. Анаа чудук мунуп алган кылдыр бодап алгаш, дүште чок шаап олурар херек. Будуң кыспа! Чары дүгүндөн сирбектенмейн, а дынын дыңзы-ыг кылдыр тудуп ал.

Мен-даа уругларны чединер дээш, дынны шуут-ла тутпаан мен.

Уруглар ам келгеш, мени кээргеп эгеледилер. Кижиди хөңнү чогу кончуг «хөөкүйнү, хөөкүйнү!» дижип-ле чорлар. Мени чүнү-даа дыңнапас кижиди-даа дээн ышкаш боттары-ла чугаалажып чорлар ийин оң.

— Ойт, Зина! Хөөкүйнү дыка дүргедетпе! Чайлып каар! Ыглай берзе канчаар сен.

— Мээң чарым дүргедээш хоржок тур, а ам сен чедер сен бе, Оля.

— Кай бээр эккел! Мен өөредип кааптайн мону.

Уругларның мындыг өөдежок чугаалажышкынынга дыкала эпчоксунзумза-даа, ам черле канчаар, кулакты кызыпкан чортуу-ла тур мен ийин.

Ааспырак Оля чаактары кызаңайнып менче хая көрүмүшаан, аажок улуг кылдыр алгырып-ла чор:

— Көрдүң бе, Зина! Мен чедеримге шору өөренип чор. Чырааладырымга-даа ыттавайн-дыр

— Ам-даа эленейнип-ле чоруур-ла чүве-дир. Кажан бир аңдарлыр-ла боор. Мырыңай бош!

— Чок, ам өөрени берген-дир ийин. Ындыг але... Адын кым ийик?

— Өнер-оол.

— Хи-хи! Эмер-оол че?

— Өнер-оол дидир мен!—деп дыңзыдыр-ла алгыра кааптым.

— Ойт, чаңчанып база билир кижидир але, Оля? Арта-ла аажок алгырып.

— Адын эки дыңнап алдың бе?

— Эмер-оол дидир бе?

— Оон өскээр-даа алгырды ышкаш — дээш, Оля чарызын бичии дүргедедипти.

Кижини бак сөглеп чоруурлар дээш, хөлчок-ла хорадап чор мен. Ол хиреде хөй чүве чугаалап база дыка шимченип бо уруглар-биле маргыжар харык менде кайда боор, чары мөгенчигежинден ыяк сирбектениринге-ле өй чор мен.

— Хорадап-даа чоруур ышкаш, арнының кончуун!—деп, мени чедип чоруур Оля бо де.

— Қайы? Кандыг-дыр — дээш, хүрең чаактыг Зина мээң.

биле кожаланыштыр челдирип келди.— Шында-ла хаваан хөлчокка дүйүп алган.

Соондан кижини шаап кээрге, мээң чарым база узун кулактарын кыскайтып, ыдып бээринин кырында келген. Ынчангаш мээң байдалым улам дорайтап, ам оларже көөр, олар-биле сөс булаажыр байтыгай, чары кырынга пат боорда ызырнып, сириңейнип-ле чор мен.

Аажок коргуп, кижини аңдарлы бээр ийне кылдыр бодай бергенимде хөлчок девидеп, арта-ла дерим төктүп кээр турду, а шоолуг кортпайн, чары мунганымны оолдарга хөөрээр мен деп өске солун чувелер бодай бээримге, чарыдан кижини аңдарлыр хире эвес ышкаш апаргылаар. Ам черле элээн үр апарган, шору чаңчыга бердим ышкаш. Шала кошка-ак-даа туттунарымга анаа. Дөжемиргей орукка келгеш:

— Дыным эккел, Оля!— дидим.

— Ойт!— деп, Оля белиңней берген-даа чүве дег алгырды.— Өөредип кааптым көрдүң бе! Дыным эккел дидир.

— Мен база өөреткен-не болгай мен — деп, эжини харылады.

Солагай холум-биле дынны туткаш, он холум-биле мөгенчигештен сирбектенипкен мен.

Чарымның сагыжымга кирери кончуг-даа ышкаш. Дынны кошкадырымга, дүргедеп орат, тырттарымга аяарлай бээр. Ол-бо талаларже ээримге мырыңай амыр, кижини-ле сагыжы. Сактырымга, Кызыл парыгының хемезинде-даа олурупкан ышкаш мен, чарымның чоруу кедергей чымчак, ылгыны мырыңай кедергей, дын салба чүве!

Баштай чортуп чоруй, оон чоорту мырыңай саяктадып эгеледим. Күжүр Уялыг-Мыйысты дөштү өрү-даа, дөвүнчүктү куду-даа мунарга адаккырын канчаар ону, ана окталып-ла орат. Кандыг-бир каракка көзүлбес хендир-биле дагларны, тейлерни, ховжуктарны шалбалааш, бодумче чыыра тыртып-ла турган ышкаш апарган мен. Уялыг-Мыйыстың бажын кайнаар-ла углай-дыр мен, ол черге аа-маа четпейн дораан-на чедип эгеледим. Бир-бир бодаарымга хат-салгын-даа кырында олурупкан чүве дег хаадамнадып-ла тур мен.

Мен ам Хунайның ачазының сөзүнүн шыннын кайгаандыр мен. Коргуушкун кижини күш чок болдуруптар дээри-ле ылап шын чорбадыве. Ужар черин дилээн чүве ышкаш черже-ле көрүп алгаш сириңейнип чоруурга, кижини чары кырында бош каап каан шоодай дег сагындырар, чүүден-даа кортпайн, чүге-даа девидевейн анаа-ла хостуг-шөлээн мунуп аарга, кижини чарыдан чайлыр ужур-даа чок.

Уруглар ам мени мактап эгеледилер:

— Кончуг кижини-дир — өөрени берген. Ам чары мунуп би-

лир аларган. Будунну дыка кыспа даан, анаа-ла сула ап чор. Бодуң ыргайып албайн, дорт олуруп ал.

Кажан Хунай-оол суглар ээл чедип келгенде, хүн дүш хиреде ёзулуг мунукчу апарган чырааладып чоруп турган мен.

Хунайның авазы мени чемненип ал оглум дээрге-даа, мен шуут ынаваан мен. Чырааладып-ла турган мен.

Оляның-на арай кижн хөңнү чогу кончуг де: «Мен өөредип кагдым, мен өөредип кагдым!» деп-ле турар.

Уялыг-Мыйыс ам мээң эң чоок эжим ышкаш апарган, чарымны үргүлчү эргеледип, суйбап-ла чор мен. Чүм шулуун оьттуг черлерге дыка үрге чедир оьткаргыладым-даа.

Ам сирбектенмес деп шиттирлеп алдым, чүге дээрге ол күжүр чарымга аарышкылыг болурун бодум-на билип каапкан мен.

Мээң чары мунуп билир апарганымны Хунай суглар мырыңай херекке албадылар, а Кызылда оолдар көргөн болза, та канчап турарлар ыйнаан. Алгыржып-кышкыржып, бис база мунаалы джип туруп бээрлер болгаяан олар. Ах, кулугурлар мени ам көргөннер болза аар!

Хөөкүй чарымны, Уялыг-Мыйысты кежээ, башкы сылдыс үнгүже мунуп келгеш, Хунайның ачазының саналы-биле ам соксадым.

— Ам болзун че, оглум. Эрген мунар сен. Аштааның-даа аажок боор, барып чемнен. Ам база мүн соой бээр.

Мен аштаанымны-даа билбээн мен. Кежээ чыдып алагаш Хунай-оолду удутпайн-на чыдыр мен.

— Эйт, Хунай! Дүрген даң адып кээр болза, чарымны муңзумза!

— Эрген өске чары мунар сен, оон-даа ылгын. Ана кулакка хат сыгырар.

— Чок! Меңээ өске чары көңгүс херек чок! Чүгле Уялыг-Мыйызым мунар мен.

Хунай-оол чүве ыттавайн-дыр, база удуур дей берди ышкаш.

— Эйт, Хунай! Эрген кады мындылаар бис аа?

— Чок. Мындыны уруглар хавырар, а бис ыяштаар бис.

— Экизи-ин! Ол-ла! Мен база ыяштаар деп бодап чыткан боор мен.

— Ыяштаар арывыс ырак, хүнзедир чоруур бис. Ымыраазы база бар.

— Аа, Хунай! Менде кончуг чүве бар, чаап алырга, ымыраа кижиге чагдавас.

— «Тайга» бе?— деп, Хунай-оол билип каапкан.— Ол бичи кезек чүгээр-ле чүве харын. Кижн-даа канчаар, чарылар орта турбас кончуг болдур ийин.

— Мен «тайганы» хей-ле хөйну алган-дыр мен кылдыр бодап турдум. Ол чер ымыраалыг болза, кончуг эки-дир. Оон башка шуут чагдынмайн баар ийик бис. Силерниң мында чүге ымыраа чогул?

— Та. Соок болгаш ындыг боор ийин. Кызылда ымыраа хөй бе?

— Паркта бар. Парктың кино үндүрер бажыңында безин бар.

Даштын ивилер кызырадыр кылаштажы-дыр. Аал мурнунда арга чарыкта бир өзенде кара хаактарда хевирлиг, куш үнү сырынналдыр дыңналы-дыр. Хунай-оол кезек тынып чыда удаvain кыргырадыр хаарыктай берди, а мен та канчалдым ыйнаан, чүгле эртен улус мындылар саап турда, отгу чаштап келген мен.

Светлана Козлова

АЛАНГЫЫШ ЧЕЧЭЭ

Ийге үнген алангыыштың чечээ
Имистелчек чула деңге дөмей...
Көвей байлак
Иштеп алган тайгаа
Хөрээ кызыл кушкаш ышкаш көстүр.

Малдар чивес хоралыг оът чечээ
Авыяастыг чулукталчак сыптыг...
Магаданчыг чаражы-даа меге,
Алдаг-биле өңгүр болган чечек.

Бяш үглээн борангай куу чаат-даа
Чары чеми байлак болуп чогаан...
Бя ындыг ажык безин бербейн,
Чайынналдыр каастангаш чоорул?

Хоран боор дээш —
Чырык өңнүг боор бе?
Хортан дайзын дирткен херээ чүү боор?
Агбагай хөй бүрү, дазыл,
Сыпта
Ажыктыг эм чаштып чытпаан деп бе?

...Кырлаң тайга ийлеринде үнген
Чөгенчиг ынай чула дең дег чечек
Чөөн чүктүң чурумалын бижээн
Кыдат бижик дүрзүзүңге чүүлдеш.

Орус чурттун ханызынга өскен
Оглу, кызы — чажывыстан бистер
Аткан ок дег челген элик маңын
Алаңгыышка дөмейлей бээр ийик бис.

Далай ажыр талыгырны бодааш,
Дагын-дагын айтырттына бээр мен:
Алаңгышка атташ вьетнам кыстар
Аас-кежиин чаалап алган болгай.

Имис чула! Хүннээрэк, хөлеге —
Ийлер санай тайбың өзүп турзун,
Элезин дылдыг малга болгаш аңга
Элдеп каазың көөргеди бербе!

Шүлүк ышкаш бүдүжүңнү бербе!
Хөлбөң оъттуг аяңнарны шимеп,
Чүдөн артык өңгүр кылдыр өс-ле,
Хөрээ кызыл кушкаш ышкаш чечек.

ӨЛЧЕЙЛИГ ЫР

Кагып, суксап келгенимде,
Кара сугга хандырым дег,
Ырлапканда ындынналып,
Ылым-чылым чалгыг-биле
Ырап бар-ла чытканзыг мен.
Судалымда ханым ышкаш,
Суук, хоюг агымнарлыг
Тыва, орус ырлар меңээ —
Дыңгылдайлай куттулуп кээр:
Көңгураалар харыы үн бооп,
Хову-шөлге кыңгыражыр..
Күжүр боттун ынаа сиңген —
Тыва, орус ырлар меңээ
Тыным ышкаш апарганын,
Хүннүң чырык чайынналыын,
Хүртээргээн хат улуушкунун,
Күскү бүрү хадышкынын,
Шала пөрүк оңган шыктар,
Шаарарган күскү арга
Шак ол ырдан дыңнап алзын.
Чайынныг хүн херели дег,
Чайгаар ботче саарлып кээр,
Өөрүшкү ындынналыр
Өлчей ыры ырлаксаар мен.

* * *

Кадыр ийлер дөлеминде
Кара-хаактар частып турда,
Чаңчыл болган оруум-биле
Часкаар турда Турандыва

Сагыш сергек чоруптар мен.
Эрте частыр элдеп үнүш
Эргим чечээ оттар ышкаш,
Өглер ынды мээстерде
Өкпөң-кызыл хөрлээлер-ле...
Чалымналчак бизенде-даа
Чайынналдыр кыпкан турар.
Шак ол чечек бедээн тудум
Чалбыраажы улам киткээр.
Оон өске хайырлалдар
Орукка мээ ажыктыг бе?
Ону сүрбейн, аакты утгуп,
Чечек-отка үдетпишаан,
Чедер черже халдып орайн.

Анатолий Емельянов

ХОЙ КЫРГЫЛДАЗЫ

Чалбак-делгем чараш Тожу.
Чалын-Шөл деп шынаалыг чер,
Аялга дег, ады безин
Аянын шөл — дыңнаңар даан...
Чиңгир ногаан шил даш өңнүг,
Чиндиңнедир чалгып чыдар
Терең сизген сүзүп чорааш,
Өөрүм-биле
Дендин чараш
Өңгүр чечек көрүп каан бис.
Талыгырда дүдүскөккө
Дам-дум көстүр чалбыыш болчук,
Чедип кээрге — олбук болуп
Черни шыва чаттылган тур.
Көк дээр бойнаан!
Хөлчөк өңгүр хептер кеткеш,
Хөглүг ишке
Хөөрөшкөн арбын чонну
Тайга черниң чечээ боор деп
Даап бодап чораан-дыр бис.
Аттыг чарлыг наадым эвес,
Анаа-ла хой кыргылдазы,
Кайырадыр шалышкылаан
Хачыларның ыры бооп-тур.

Кандыг кончуг демниг чон боор,
Кайгап туруп алыр чоор бе?
Билдингир-дир,
Билектерин сывыртынгаш,
Өөрүшкүнү, каткы-хөгнү
Өскүдүп,
Магаданчыг үүле-ижин
Байырлал дег чогуруп тур...
Эгээртинмес
Эртинелиг тыва черде
Көвүктерлиг чалгыглар дег
Көвей дүктөр чалдандылар.
Элбек байлак төрөөн черниң
Эртинези аккыр дүктөр
Оът-сиген чулуу катпас
Одарларга тыптып келген,
Тендиңнешкен хураганнар
Дешкилешкен ирттер кылдыр
Азырап каан ишчи холдар
Ачызында сараатталган.
Арбын дүктү
Ажаап аары кадыг адак:
Хачы туткан дыңзыг холдар
Хаваргылай бергилээрлер,
Шырыңма дер карак дуглаар,
Шылаан оорга ээлбестээр...
Ынчалза-даа сөглөп көрөм,
Шанныг угбай,
Ындыг ажыл чайгаар чогуур,
Шалыпкын боор ужуру чүл?
Бичии-бачыы уруглар дег,
Көмзинген-даа чүве ышкаш,
Биеэ Шанныг хүлүмзүрээш,
Хеймер оглум бо-дур дээнзиг
Караа-биле имнеп кагды:
Хары он шаа эрес оолак
Хачы туткаш,
Чуртталгага
Эң-не шындыгы
Экзаменин дужааган дег,
Шудуруп тур.
...Думчуу кыскыл хураганчык
Тулган хой бооп доруксун дээш,
Кип-шоодай долу дүктү
Кижилерге берзин дигеш,

Чеже дүне малчын киж
Чедир удуп
Четтикпес дээр,
Оьгтуг-оьгтуг черлер сүрүп
Одар малын эдербес дээр.
Чалың-Шөлге ынчангаштын
Хөглүг болгаш шимээнниг-дир,
Шалып ишке, байырда дег,
Хөлзээзинниг апарган-дыр.
Чалбак-делгем чараш Тожу
Шалың шөлү — Чалың-Шөлдүг,
Ажыл-иштин,
Аас-кежик, найыралдын
Айыраң чечээ ында чайнаан.

ХАМСЫРА

Эрин моннаан Хамсыра хем
Эстеп-сыылап, чайнап чыдыр...
Сугнун, даштын
Шугул ойну чүс-чүс чылда
Суларавайн уламчылаан.
Кайызы-ла тиилээр ирги —
Хайым суг бе?
Кадыг даш бе?
Амдызында —
Часкам эрик,
Аттыккан суг
Чаңгыс денде хүрешпишаан.

САЯН СЫННАР БЕДИК-ДАА БОЛ...

Саян сыннар бедик-даа бол,
Шагдан тура соруу күштүг
Тыва чоннуң күзелдери
Дыка бедик, эки чаагай.

Хая-дашты чире чүткээн
Хайым Улуг-Хем күштүг-даа бол,
Хостуг чоннуң күчү күжү
Хоомай эвес — чүден артык.

Часкы хаяа дээп орда
Чаражы-даа кандыг ийик?
Часкы хаяа, чечектен-даа
Чалгынналган чону чараш.

Хая-Дашты халап үрээр,
Кадыр даглар эстип-хайлыр...
Аймак хөй найыралы
Аажок быжыг, тендиш дивес!

Пабло Неруда

**ХҮНДЕ ЧЕЖЕ ЧҮВЕ
БОЛБАС ДЭЭРИЛ**

Даарта дораан көржү бээр бис...
Хүнде чүү-даа болгулаар-дыр:
Даштын үзүм садып турар,
Хүрең помидор кызып келир,
Чарашсынган чалыы эжин
Болчаан үзүп, келбейн баар,
Почтачывыс халашкан боор,
Чагааларның хөөнү солчур.
Чаржаан бүрү алдынналыр —
Сандан ыяш банкир апаар.
Кырган черим болганчок-ла
Чап-чаа хепти кедипкен боор!
Кылаң дээрде булут чаа боор,
Шапкын хемнер өскээр агар.
Чаа вулкан немежип кээр.
Тудугларны канчаар ону!
Скрипка, корабль дег
Тулган онза көвүрүглер,
Ордуларны, оруктарны
Изей базып ажыткан мен.
Чечектелген эриннериң
Чедип келгеш ошкаарымга
Ошкаашкының, эриннериң
Изиг богаш өске болур.
Даарта хүндүс, бөгүн болгаш
Дараазында хүннерге-даа,
Оңар, өзер бүгү чүүлге
Иштим ынак, байыр тудайн!
Чаагай тараа, кара дашты,
Чаъсты, отту алгап тур мен.
Өзүлдени, кывылданы,
Өскерлиичел бойдузумну

Ошкаашкынның бодаралын,
Оранымның хайыралын,
Агаарымны алгап тур мен.
Амыдырал оңуп турда
Агы чаңгыс дазыл артар,
Килең дег хат өжеп келир.
Кеш, хан, дыргак, карак
Хевирин-даа оскунуптар...
Ошкаашкынның черге чорааш,
Херел ышкаш белээм кылдыр
Кижилерге үлеп чор мен.
Куш дүннү, дал дүштү, дөрт
шаглыг
Куюм чүрээни алгап чор мен.

Мирзо Турсун-заде

ЭРГИМ САРЫМ

Хей-ле черге кем чок ашааң мени кончуп,
Хедерленип хорадава, эргим сарыым.

Делегейни эргип-кезип дээскингеш,
Дедир келдим: өөмде мен, кады ор бис.

Херии черге каяа-даа бол чораанымда
Кезек када дыштаны бээр арамда-даа,—

Сергек болгаш амыр-дыш чок мээң чүрээм
Сээң хонар өргээң болуп кады чорду.

Сен чок черге боостаамче суг-даа ашпас,
Сен чок черге карак шиммес, уйгум келбес.

Сен чок черге чаңгыс хүн-даа кыш дег узун,
Сен чок черге ырым безин ыры эвес!

Сен чок черге шолбан безин шолбан эвес,
Сен чок черге кыстар безин кыстар эвес.

Сен чок черге ында хаая хөглээр-дир мен,
Сен чок черге ында хаая ырлаар-дыр мен.

Ынчалзajok ырак-чоокка кады чордум,
Ынай борбак чүрээм ээлеп чурттап чордун.

Хей-ле черге кем чок ашааң мени кончуп,
Хедерленип хорадава, эргим сарыым.

Оолдарымны ховар көөр мен, ынчан харын
Орнум солуй мени дээштиң куспакта даан.

Каас-чараш школага, бажыңга-даа
Картадан мээң оруум истеп көөрлер.

Арыг-чаагай чүрээнерниң согуун болгаш
«Ачай!» диген хеймер оглум дыңнап чор мен.

Хаалгаже кайгап манап олур боор сен,
Карактарың кылаңайнып көстүп кээр-дир...

Чараш сарыым, шыным-на бо, мунгарава
Чамбы-дипте өңнүктерге дужайн дээштиң!

Өске черге душтук кыстар алгап ырлап,
Өңнүктерниң холун туткаш чылыккан мен.

Айыыл-халап, түрегделден ада-өгбе
Азып-тенип черлер кезип улчуп чораан.

Аас-кежик, тайбың болгаш найыралды
Ажыл-биле чедип аар дээн бөдүүн чон бис.

Ада-чурттуң даалгазын күүседип,
Аян-чорук кылып чоруур кижилер бис.

Өске чоннар хостуг, чаагай чурттазын дээш,
Өлчей-кежиин тургузар дээн шынывыс ол,

Улустарның сеткил-чүрээн каңнап кадып,
Улуг найырал өссүн-не дээш туржуп чор бис.

Чаңгыс хана шивээ болуп хуулар бе?
Чаңгыс сиген садтар кылдыр шилчий бээр бе?

Делегейни көөрү дээрге, эки-бакты,
Дески чаагай чылыгны-даа көөрү-дүр.

Яды чоннуң кинчи-бегин үзе шапкаш,
Ядаралдан адырылган, уттупкан бис.

Сактып келем, Фаиз келгеш, өөрүвүске
Чалбыыш от дег шүлүктерин номчуп туржук.

Кыйыыңга кээп, көвей сөс-даа сөглевежик,
Кылган чемиң шала хөөн чок чооглап оржук.

Тап-билээ кээп олурупкаш, сээң чугаан
Таакпылап каап, кончуг топтап дыңнап оржук.

Чурту Пакистан, Лахор хоорай дугайында
Чугаа-сооттар хөнүй бээрге, ынчан харын

Фаиз хаг дег кыптып келип, хей-аът кирип,
Магаданчыг чалбыыш сөстөр сөглөп орду.

Өл-шык черге хоругдадып олурзажок,
Өлүм аңаа кыжанза-даа хөйнү бижээн.

Ынчалза-даа демиселдин мөңгө дөзүн —
Ынак черде хөрзүн шыгын ботта сиирген

Өлүм билбес шүлүктөрни чогаадып каан
Өле баштыг пакистан эш мөңгө дириг.

Демир-үжүү — хылыш чепсээ, соруу — солдат,
Демир, куяк хөрөктээжи — өнчүзү ол.

Эчис шын дээш, төрөөн черин каавыткаш,
«Эргимим» деп ада-чуртка бүзүрөткен.

Аккыр хары башта мөңгө дүжүпсе-даа,
Алыс чүрээ, ногаан час дег, чалыы хевээр.

Кадайы дээш, төлдери дээш, мен дег база
Хары черге мунгаравас күжүр деппе?!

Ооң чурту — Пакистаны — төлү ол-дур,
Ооң ызы эртен эрте хөлзеди бээр.

Бир-ле черге өөнүң иштин сактып ора,
Биче чаштың ызындан күжүн немээр.

Ыы-сызы күштүг болгаш каржы-дошкун,
Ынчаар чүгле, чүгле Чөөн чүк ыглаар,

Карак чажын согажалаан мунгак-хилег,
Кара черде, кужур ышкаш, сине берген...

Опчоктанып туруп-туруп Парвизивис
Оюн орта кылыктангаш ыглавыттар.

Ажы-төлдер чыылган черге ыы-сыы үнер,
А ол ыы-сыылар аңгы-аңгы, билип каар сен.

Айыыл-ондак, мунгаралдың дустуг шыгы
Ала частың сугларынга дөмейлешпес!

Күжүр не кежик-чолдуг, чаагай турда,
Күжүр төлү түрөг бакты кайын көөр деп!

Өлчөй чолга бүргедипкен не кижини —
Өгнүң улуг ээзи болгаш баштыңы-дыр!

Човаг билбес ишчи боорга, иелерге
Чоргаарланмас, эргеленмес аргавыс чок!

Аажок чараш саглаңнашкан көвей садтар —
Алдын холдуг херээженнер ажылы-дыр.

Ынак сарыы, авазы-даа хүндүткелдиг,
Ындыг чуртта кижиге бедик үнелелдиг.

Ажы-төлү амыр-шөлөөн өзүп турда,
Аваларның аас-кежиге чүдөн чараш!

Уруг-дарыг дайын өртүн көрбезин дээш
Улуг ишке үлүг кадып ажылдаар бис.

Чамбы-дипте бүгү чаштар чоннуң шынын
Чарт эки билзин дээштиң ажылдаалы.

Ажы-төлдер октаргайның чажыттарын
Ажа тыртып, чагырзын дээш ажылдаар бис...

Мээң сарыым, мунгаралың утту каапкаш,
Мээң-биле хензиге када оруп көрөм.

Хомудалың, мунгаралың хоо-дазырт арлы берзин
Кожалаштыр, бичии-даа бол, оруп көрөм.

Чеме сөзүң, карактарың көрүжүн-даа
Сеткил хилеп, канчаар сактып чорбадым дээр!

Аккыр хар-даа бажывыста мөңгө дүшкөн
Арын-шырай сыгыгларлыг, кыраан-дыр бис.

Ынчалза-даа күзелдер ам биеэ хевээр
Ынакшыл дег кыдыг-уш чок, делгем чаагай.

Акший берген назынывыс шимеп-каастап,
Ам-даа харын чеже-даа час уткуп аар бис.

Айже үнгеш өргээ тиккеш оон бистер
Алгыг-делгем черивисти харап көөр бис.

Чаным орта хензиге када оруп көр даан,
Чаа болгаш солун чүве билип келдим:

Ажык чаагай, эрес-дидим чүректерниң
Алдар-аттыг кижилерниң дугайын-даа,

Аймак хөй чон найыралдыг чурттазын дээш
Адын сыкпас демиселчи дугайын-даа,

Кажанда-даа калчаа дайын болдурбайн,
Хамык чурттар эптиг боорун чугаалап бээйн.

Дайын-чаалар өртемчейге үнмезин дээш,
Тайбың өйде улус мөңгө чурттазын дээш.

Далаш чокка топтап көр даан, эргим сарыым,
Дайын дожун эрес төлдер буза шаап тур.

Тайбың бижин холга туткаш өөрүм-биле
Таныштарга, эштерге-даа чеде бээр бис!

Таан-даа чүгө хомудалың сөглөп ор сен:
«Таныштарым ужурашкаш, чектей-ле бээр.

Аас ашкан санында-ла, тен дег чидиг,
Анчыг сөстөр ужугуп кээр, дыңнаар-дыр мен.

Хоран ышкаш мындыг сөстөр эткилээр-дир:
Ходугурну сени ыңай, кээргенчиини.

Ашактыг сен, ынчалза-даа ооң чокта
Аажок үр шыпшың оар, муңгак-тыр сен.

Каапкаштын чоруй баарга, кадайы сен,
Кара-чааскаан хондур-дүндүр оар-дыр сен...»

Эткен сөстөр багай болза, хаайга какпа,
Эргим сарыым, херекке-даа албайн чору.

Сени сөглээн херээжен-даа ужур-чөптү
Четче билбейн, хей-ле сөглөп турган-даа боор.

Сарыылдыг боол, шак ол дээштиң хорадава,
Чажырбайн четпестерни айтып чоруул.

Оон өске чугаа чок бе? Чугаалажыыл.
Ооң-биле өжөшпээли, маргышпаалы!

Рудаки ою болган чырыткылыг байыр хүнүн
Утпаан боор сен, өөрүвүс чыглып келжик.

Ырак-чооктан белен, берге орук-биле
Ынак өөрүң чүк-ле чүктен чыглып келжик.

Тайга сынны шүүтсүнмейн, ажып келгеш,
Таджик өггө найыр-дойну эрттирдилер.

Сактырымга, хоорайывыс чалгынныг дег,
Садывыс ынчан өртемчей бооп хуулганзыг!

Улус чоннар, оран-чурттар, чамбы-диптер
Рудаки черин орта сөктүп келжик.

Аккыр халат хевин кеткен индий база
Аалдап келжик, орус, турк — кымны чок дээр!

Сегелинде чураан меңниг индий кыс оон
Сенээ келгеш, угбазы дег, куспактапчык!

Чаъжы кара, ооң мойну куунуу ышкаш,
Шак-ла ындыг, эскерип-даа турган боор сен.

Иштин-хөңнүн илеретчип, Рудаки оон
Индустанның чери-биле ошкажыпчык.

Аалчыларың таджик ёзаа хүлээп алдың,
Аалчы хөйде — бажың чырык, чылыг болур.

Кандыг ишти кылбадың дээр, санап төтпес,
Харын ол хүн чүүден артык өөрүп турдун.

Амданнанып, хуужуурунну дайнап орган негрни
Ам-даа кайын, уткан деп сен, кээргеп турдун!

Анголаның алмазы дег ийи караа
Ай-даа ышкаш, чайынналып кыптып туржук.

Кулузуннуң чурту — Анголага төрөөн-даа бол,
Хуу-салым кулузун дег, чаагай эвес!

Алмаз хөй, эгээртинмес чайнап чыдар,
А чоннуң соргазында дери чайнаан.

Каңдан шуткуп кудуп каан дег шак ол киж
Кара кештиг чонун сактып, хөөрөп оржук.

Хамык шынны сеткилинден тө каап орду:
«Кара кештиг өгбелерниң төлдери бис.

Кара кештиг... оон өске буруувус чок!
Каргыс байлар дорамчылап хемдип келди.

Кулдандырып чурттап чор бис, иле демдек:
Кулаавыста сыргалар ол, түрөп чор бис.

Бодувустуң черивисте негр чон
Португалияга чалча болуп чурттап чор бис.

Халыын изиг бисти ынчаар хаарывытпаан,
Каргыс дарлал бисти ынчаар карартып каан.

Ында, Анголада, ак, кара деп ылгаар болгаш,
Школага оларны чер кады өөрөтпес.

Ак киж кара кижээ кожа орбаан бол,
Ам-даа олар бистен ырап адырылбаан.

Бойдузувус байлаан сыырып турза-даа-ла
Бодувусту сыяппайлар көөр хөөн чок.

Чырык хүннү кара бистер күзеп чор бис,
Шынның херээ Африкаа албан тиилээр.

Ак кештиг өңнүктерим аразынга
Амыраар мен... Африкага чырык чырыыр!..»

Ооң сөзүн топтап дыңнап көр даан, сарыым,
Оран-чуртка тайбың чол дээш демисежиил!

Чырык черге чурттап чорааш, негр биле
Чылыг чымчак хлевицни үлежип чор...

Черивисте ыпак шынчы өңнүктер хөй!
Сергек омак ыраажыны чугаалажыыл.

Буурул баштыг Тихоновка чоргаараар бис,
Буян чолду алгап ырлаан эрес кижил!

Чуртталганың делгем, каазын чырыткылай
Чугаалап бээр чалбыыш сөстүг кижил чүве.

Күштүг сөстөр кошканы дег найыралды
Хүндүлээрин, каннап каарын айтып берди.

Өөрүшкү, мунгаралды үлежирип,
Өткүг шүлүк бижиирин-даа өөретти.

Хугбай хатты, суггур чаъсты, харны база
Куруг черде хонаш барын билдивис-даа.

Тамы дүүнче дүжүп бадып чоргулаар бис.
Даг-даш кырлап бедип үнүп оргулаар бис.

Ак-көк дээрниң хиндиин тоортуп чоргулаар бис,
Аурангзебтиң өргээзин-даа көргүлээр бис.

Чыылганнар аразынга кады чүткүп,
Шыпшың куруг кокпага-даа чордувус-ла.

Коңчак ырак көдээ черде сылдыс чайнаан,
Хоорайда оттар кыпкан — эскердивис.

Чурттар санай өңнүктерлиг апарган бис.
Чуртталганы кайгап-харап чоргулаан бис.

Дөртөн тос чыл меңээ черле уттундурбас,
Дөштүң оруу дыйлаң-шыйлаң шөйлүп чытчык.

Бурган өршээ, оон берге орук турбаан:
Мурнувуска Гиндикуш дуй турувуткан.

«Дош ордаа кириңер» деп сыннар кый дээн,
Дорт, бедик кадыр көргөш, чүрек сиилээр.

Коштар шуужуп булуттарже өскеп оар,
Конгулуулар эткен даажы дыңналып кээр.

Шак-ла ында, ыржым шыпшың бедик черде,
Сарыг шажын ээрени көстүп турду.

Хүн-даа ашкан — хөлөгелер дезе берген,
Күжүр бисти бир-ле кижидилээн-даа дег.

Бижек бизидегбээнде-ле кара дүне
Биске Искандер хаалгазы ажыттынды.

Дуабтың тар кызаазыңга хонган-даа бис,
Туткан малгаш казанакка кижитурган...

Бисти ол мөгөйип каап уткуп алды,
Бир-ле черде хемниң даажы дыңналы-дыр.

От-даа өшкен, бистер ынчан дыштаныр дээш,
Ол-ла дораан олбук чаткаш чыдыптывыс.

Ээзи кижиказанаанга одун салды,
Ээрилген ышбузурнуктур дола берди.

Кара дүне өрээл долган шак ол ыштан
Карак ажып, чажы чайгаар төктүп келди.

Чаңчыл ындыг: хөөрештивис, от-даа хып тур,
Шайы хөөрөп хайны берди, плов белен!

Хаалгаларны, дээвириңни күштүг хат кээп,
Хайыра чок силгип, улуп, мөөрөп турду.

Одаг хондур соок-биле месилдешкен,
Оон өрээл эртенге дээр чылыг арткан.

Бажың ээзи — афган өңнүк эштеринге
Бар-ла чүүлүн белек кылдыр бериксээр-дир.

Кайыын келген, кымнарыл деп бисти билди,
Казанакка чылыг сөстөр төктүп турду.

Тайлып читкен найыралды чалгын кылган,
Тайбың чуртту бистен дыңнааш, билип алды.

Өңнүктерни өрү тыртып, дузалап кээр,
Өлчөй чолдуг эрес чонну бистен танаан.

Ленинградты ырлап кагган шүлүкчүнү —
Ишти ынак аалчызын ол өөрүп уткаан.

Оранының чырык чаагай келир өйүн
Одаг ыжын өттүр көрүп орган-даа боор.

Берге орук ажып эртер аргаларын
Белен бистен билип ап-даа орган-на боор.

Өңнүктерниң дугайын ол бодаан-даа боор:
«Өргээвисти кады тиккеш, чурттай бээр бис».

Алдынналган херел ышкаш Аму хеми
Ада-төрээн чургувусче углай аккан.

Балдыр сыкпас тараажыны суг-даа кагбас:
Байлак болгаш амыдырал, чырык ол-дур!

Чоорганын ажа тырткаш, Гиндикуш дег, ол
Чоргаар бажын бедик кылдыр уштуп келди.

— Ам-даа элек, дыштаныңар, аалчылар — деп,
Аяар, эптиг сагыш човап чугаалады.

Ыяда даг шип-ле шимээн бүлүрерген,
Ынчан одаг чивеңейнип хып каап туру.

Кожагарның бажында хат сыгыргылаан,
Коштар дүннеп, шимчеш дивейн турувуткан.

Орта эртир удувайн, чырып кээрге,
Оруувусту уламчылап чоруп каан бис.

Өске черниң кара дүнү шуглаза-даа
Өңнүк үнүн, чаштар үнүн дыңнап чор бис.

Байлак черниң сергек чараш ырылары,
Баштай душкан эштиң үнү куттулуп тур.

«Шынчы эшти кады чорааш билип аар сен...»
Чырыткылыг чоннуң сөзү ындыг мерген.

Эргим сарыым, чорук чорааш танышканым
Эштеримни сеткилинге шыгжап чору!

Таныштарым кадыг өйде күзел-соруун
Таджик черге белек кылдыр эккелген мен.

Таджик черниң арыг-чаагай агаарынга
Дагын катап эеп кээри — аас-кежи.

Мээң хүнүм хүлүмзүреп уткуп алды,
Мээң сөзүм төрээн черге чалгын кадап,

Чимис, хөвөң, хөмүр-даш бооп, үрезин бооп
Шилчий бергеш, чонун өөртүп чорзун дээштиң,

Душтуу-биле даңны кады уткузун дээш,
Душкан эшке байыр сөс бооп хуулзун дээш,

Мээң сөзүм кашпал, дагга кыпсын дээштиң;
Мээң сөзүм суурлар эргий ужуксун дээш;

Аяк дүүнге утгундурбас сөөлгү пак бооп
Артсын дээштиң эеп чанып келген-дир мен.

Аар чүьктер эгиннерим бассын дээштиң
Аалымга халдып келген — херээм ол-дур.

Хөвөң ажаар кижиге бүрү дүн, хүн дивейн,
Хөөкүй черге мөгөйип каап чорзун дээштиң;

Шүлүктерим чечек тыртып үнзүн дээштиң,
Шүлүктерим ыры болуп хуулзун дээш;

Хүрүгейндир кыпкан отка улашсын дээш,
Хүннүң чырык херелинге ойназын дээш;

Эткен сөзүм аржаан болуп хуулзун дээш,
Эртинге бооп чайназын дээш чанып келдим.

— Аалдап келдин, таджик черге үр боор сен бе,
Азы маңаа саадавас, ындыг бе?— деп,

Чанып чедип келиримге, чүге-ле ийик,
Чамдык душкан өңнүктерим айтырар-дыр.

Аалчы болуп келбээн-дир мен, кым-даа билир,
Анчыг сөстөр дыңналбазын, ыңай турзун!

Уязын каап ушкан куш-даа эвес-тир мен,
Улчуп чоруур тоянчы-даа эвес-тир мен.

Хензиг када хүлүмзүрүй кааптар дивээн,
Кежик-чолду шак моон тыпкан таджик-тир мен!

Төөгүмде ынакшылды тыпкан черим,
Төрүттүнгөш, ойнап өскөн чуртум бо-дур!

Дамырактың, шүлүктерниң үнүн дыңнап,
Талыйт дээрни баштай көргөн черим бо-дур.

Кижиге өндүр бедик-тир деп эң-не баштай
Хиним кескен шак бо черге эскерген мен.

Идер-чалы шаавыста өргээвисти
Ийилээн маа тургустувус, эргим сарыым.

Өднүктөр хөй, хүннүң кээр-дир, ынчангаштын
Өргээвистиң ишти дам-дам чырый бээр-дир.

Делгем болгаш бедик-даа-дыр, топтап көр даан,
Делегейде чүү-ле барыл, дыннап ор бис.

Бөдүүн таджик бистиң өөвүс, көр даан, сарыым,
Бөмбүрзектен шынны тыпкан, тыны тудуш.

Эдуард Трефилов

ОЮМАА

Оюмаа деп аттыг кыстың
Орлан эрес карактары
Улуг-Хемниң терени-ле, —
Угаан өөр, сеткил чазаар...

Даңгаар эртен эзим черден
Дая чечээ саглаңнаан дег,
Хүлүмзүрүү бисти өөртүп,
Хүнзедир-ле белек болур.

Кадыг ишке эрес соруун
Кайгап ханмас кижиге чордум:
Тыва кызы кылыр үлүүн
Дыка эрте доозуптар.

Күжүр чараш Оюмаа-даа
Күскү дүндөн кара чаыштыг...
Бир-ле оолчук ынак дээрзин
Билбези-ле хомуданчыг.

ХООРАЙЖЫГАШ

Хүлөр даглар — Танды-Уула баарында
Күскү Тыва дээринче хере көргөн,
Көрүнчүк дег арыг сугнуң бузун тынган
Көрүштүг, чаа хоорайжыгаш өзүп олар.

Тоглап дүшкен бүрүлөрниң даажын дыннап,
Торгу ышкаш имиртинни уткааш, үдеп,
Каткы-хөглүг ажылчыннар соруун деткип,
Каш янзы чыры-биле хөлзээн турар.

Эртенги даң чырып орда, хаяа дээп кээр,
Эзимнерниң аялгазы кыңгырал кээр...
Чалыы өөрүм комбинатче шуужуп бар чор.
Чарыш салыр, база бир хүн үнгени бо.

АЖЫЛ СООНДА

Чоннуң чүрээ, шылаг шинээ катый көстүр
Чогаалдардан бижип көрөм, эргим тала.
Кадыг иштиң халаг-човаан кежээлерде
Кадагларга аскылап каан ышкаш боор бис.

Кобальтылыг концентрат савалашкаш
Холга бораан дойну, борну адырар дээш,
Изиг бустуг, саван чыттыг чунар черже
Ижин-хөөннү хөөрешпишаан базыптар бис.

Хөглүг чугаа, оон-моон үнген каткыны-ла
Көвүктүг суг чугбаан дээрзи билдине бээр.
Буттарга дээр чанагаштаан мага-ботче
Бус-даа үрер, төнчүзү чок чугаа төктүр.

Сугдан, бустан, баштак, хөглүг чугаалардан
Шуптувустуң шырай-арны, чүректери аныяксыыр.
Аажы-чаңы янзы-бүрү болза-даа чок,
Аныяктар эрес хейлер, хүндүлээр мен.

Кым-на кижиге ажил-иштиң хайымындан
Кыпкан от дег хей-аът кирип турар болдур,
Шырай-арны хүннер санай улам сергээр,
Шыдал-күжү чылдар санап немежил кээр.

Юрий Рытхэу, чукча чогаалчы

АЧЫЛЫГ СӨС

Чечен чугаа

Далайдан кит кезээ-мөңгедө чарлып алып дээн чүвө дег,
өөзү агараш кылдыр дээр шаар шурай бергенш, тартайтыр үр-
дүрүп каан нерпа кежи алгы тулупту сөөрткөш, сугнуң тере-
нинче катап-ла шымнып кире берген. Кара бараан, тайыс
кылган дүктүг тулуптар суг кырынче хөөрөп үнмейн төөгү

болган, а кажан молчурт кыннып, аяар салдап үнүп кээри- билек, хемениң хаай кырынга турган аңчы доңгайгаш, олар- ның бирээзинден ап, чиндиш кылдыр тыртыпса-ла, чүвениң ужуру илдең апарган: Кит аң кежи кончуг чоон алды кезек багны үзе соккаш, далай дүвүнче өлүп дүже берген болган.

«Эх, ачылыг сөстүг боорум кайыл, хайыраан кит салы, эът, чаг хилис барды»... деп, Утоюк хараадап бодангаш, баштын кижини ынча дыка хилей бергенин өөрү көрбезин дээш, тонун- га тудуш бөргүн арнынче хавыктай тыртып алган.

Ам аңнаан дүжүкчөк апарган. Утоюк хемезин эггеш, па- рузун биргээр хере тырткаш, чалымныг эриктиң бедик кара дилиндээнче углапкан.

Хөм хеме чалгыгларга шурай каап, херик парус хыңай- нып, соок хат изирниккен арынны шонуп чораан. Далай куш- тары хемениң оруун чайлап берип чорааннар. Талыгырда ба- рыын таладан аяс көк дээр аштып келген, ынчанмыже бир- ле чүвээ — олчаның хая бергенинге Утоюк кударап чораан.

Удавас кыш дүжер. Дөө чыткан, мугулдурну хүрээлээн даглар баштарында ак бөрттер шагда-ла кедирли бергилээн, өөр өдүректер мурнуу чүкче дистинчипкен, а эртеннерде хөл- чүктерниң дожу бут адаанда углуп дүжүп чыткылаар... Кыш чоок, а эът онгарлары куруг, чаг доскаарлары база куруг. Кыш ортаа үезинде соок киткеп, хензиг хараалча-даа арттыр- байн дош-биле хаара тудуп кээр өйде, аш шоглап келир. Кы- жын бо-ла кээр ол аалчы баштай бичии уругларны, ооң соон- да кырганнарны аппаар, а оон катап шору мандып, боо адып- тар апарган Утоюктун оглу Лайвок хире уругларга келир.

Кижилер эът онгарларын дырбап, доурактыг тогланчы- ны, морж кежи эрги хөмнү, башты хайындырып чип эгелээр. Оон ам ыят-шоот бак атка кирерин-даа тоо бодавайн, кожа- зы турлагларже диленип чоруптар. Ол чылын ында база-ла аннаашкындан олча шоолуг эвес болган. Бар-ла чүвезин үле- жип алырлар, ындыг-даа болза бисте база уруг-дарыг, бисте база кырганнар бар дээн чеме-хала карактардан илдең.

Дыңзыг хат хемени эрикче ойладып орган. Эрик чоогунуң даштарында ак көвүрүглүг чалгыглар болгаш эрикте келген кижилер безин тода көстүп келгилээн. Каш-ла кижини. Бир эвес кит сөөртүп орган болза, кызаа сайлыг эрикче бүгү суур улузу сөктүп кээр, чөнүктер безин келир, кылаштай албаста- рын мөгө эрлер чүктеп эккээрлер ийик.

Китти союп, бузуп турар кадында, одаглар чайнай бээр, уруглар ыттар-биле чаржып, ыттар чаглыг кит кезин амдан- нанып дайнаан халчып тургулаар, а кырган Томсон кижилер- биле чазык чугаалажып, оваалап каан кит салынче хыйырттай кааш, ооргазын чүктенипкен эрик дургаар базып турар ийик.

Ам... ындыг чүве каяа турар боор. Эрикке келгеннер безин

кээргээш чүве ыттавас, а кырган Томсон садьынын эжин кадап каапкаш, чукотканың аштанчыг өйүн манап эрттирер дээш, Америкаже дезип ыңай болур, кижилер магазиннер делгиирлеринде дунзаалыг муңгаш демирлер иштинге аш-чем шыгжап чиир, ону дээш мөөрээн далайже-даа, доштуг делгемче-даа хоомайзынып сүржүп турбас черже чоруптар...

Эрик кавызынын даштарынга кээп, Утоюк парузун дүжүрүпкөн, хеме хат-эзинниң уу-биле чоруп орган. Уткааннарнын аразында шиш бөргүндө демдек чуруп каан танывазы оол турган. Ол хып дээн аныяк эр хемеже аажок-ла кайгаар болган. Бо бүгүнү чаа көрүп турар, чанчыгар чап болбаан кижини боор дээрзи билдине берген. Эрниң чанында бичии оолдар, оларнын аразында бодунун Лайвогу база турган.

Эрикте улус ыт-дааш чок кээп, хемени ушта тыргарынга дузалажы берген. Олар-биле кады беш-адыр сылдыстыг бөртүг аныяк оол база тырткан, Утоюктун шугулун хайныктыр бир-ле чүвээ хүлүмзүрөөн турган. Аш кыш, чоок кижилериниң өлүмү мыяда турда, кижини черле канчап хүлүмзүрүү аарыл? Утоюк оолдун карактарынче кезе көрө каапкан. Оозу Утоюктун хорадаанын билип кааш, эпчоксунуп, аймаага берген.

Ындыг-даа болза Утоюк ол ак баштыг, бөргүндө кызыл сылдыстыг оолду херекке албаан. Ол эрикке ажылын дооскаш, суурда өскелернин ышкаш, шак бо соок черге хырын хоглап, амыдырап чорууру далайындан аңчы кижини карак салбайн оорар кылдыр эжини ынаар углай тудуп каан ярангазы кайы сен дээш кылаштапкан.

Лайвок ачазынын херини базымынга четпейн чадай-чадай, кожа шошкуй каап, ачазы аңнап чоруур кадында суурга чүү болганын далаш-биле чугаалап чораан:

— Большевик мен деп чоруур кижини келген. Башкы мен-даа дээр. Саазында чугааны билиптер кылдыр уруглар өөрдир мен дээр чорду. Бистер база, Кырган Томсон ышкаш, саазын көрүп, сөстөр адап оорар кылдыр өөрени бээр бис. Ынча дээр кижини болду.

Сагышсырааш, Утоюк оглун шуут-ла дыннавайн чораан. Бо эриктенге кандыг элдеп кижилер чорбаан деп? Эрткен чылын озук, хүүрек туткан кезек кижини кээп дүжүртүнгөш, өртектиг элезин дилээр сагышты-биле тундраже бүдүү чоруткан чүве-дир. Чогум соок дүшпээнде-ле, доңуп-көжөөн, арып-дорупкан, сонгу чүктүн аш бөрүлери безин тоор хире эвес апарган чорда тып алган дижир. Ак кештиглерден база бир кижини арткаш, чер делегейде бүгү кижилер демир сывырындак дамчыштыр домактажып турар деп-даа чугаалап турган. Аксында эът дылынын орунуга демир сывырындак сактып келгөш, Утоюк иштинде хей каттырып каан.

— Оон ыңай Гоша Менов дээр ол башкы бистин бүгү черивисте чаа эрге-чагырга — ядыыларның эрге-чагыргагы тургустунган дээр чорду — деп, оглу дүрген кылашка эгиштей каап чугаалап чораан.

Ээр черге Утоюк бо-ла доктаай дүжүп, далайже хая көрнүр турган. Бөгүн ынчаар хөңнү чок болган: далай аңаа чем хайырлаваан, ооң кордалын мегелеп каан. Ынчанмыже Утоюк чанчыкан аайы-биле доктаагаш, далай делгеминче хая көрүнген.

— Ядыыларның эрге-чагырылгагы тургустунар — деп, оглу ачазының шагзыргай карактарыныче көрүп, катаптап чугаалаан.

— Кайда-даа ядыыларның эрге-чагыргагы бар. Ядыыларның болгаш аштааннарның эрге-чагыргагы — дээш, Утоюк улуг тынган. Кажан аш ярангага бүдүү аалдап кээрге, оглунун үнү кошкап, карактары канчаар имирере бээри сагыжыңга кире дүжүп чораан.

— Оон ыңай кырган Томсон бистин черивистен үнүп чоруур ужурлуг — деп, большевик Гоша Менов башкы чугаалады.

Бичии кижинин чугаазын херекке албас аргажок апаргаш, Утоюк айтырган:

— Кым ынча дидир: большевик бе, башкы бе, Гоша бе, кайызы ынча диди?

— Шуптузун чангыс ол-ла кижичугаалады — деп, Лайвок, ачазы чугаа эрей бээрге, амырап харыылаан.

— Ядыыларның эрге-чагыргагы деп чугаалап турар, ол хиреде эжен эмгежок аттыг! — деп, бүгү назыда чангыс ат-биле чурттап келген, өскелер-биле салчавазын дээш оглунга база чангыс ат берген болгаш, Утоюк хей каттырып каан. Бажыңга кээп, хырнын хоглап ора, Лайвок адазын пат кайгаткан демги чугаазын база катап тө каап берген.

Большевик Гоша дыл орнунга сывырындак хереглээр дугайында чүнү-даа чугаалаваан, тундраже барып, өртектиг элезин казарыныче албадаваан, ол бөдүүн болгаш билдингир сөстөр-биле чугаалап турган, ынчангаш ооң домаа дүвүреничиг болгаш анаа-ла эвес кыннып кээр болган. Суурнун чурттакчыларын Томсоннун садыныче чыып алгаш, бажыңны хостаарын садыгжыдан негеп, школа ажыдары, Советке соңгулда чорутсун дээш Совет эрге-чагырга мени чоруткан чүве деп ол дыннаткан.

— Шилип соңгаан херээ чүл, дөмей-ле билдингир чүвени. Ядыыларның эрге-чагыргагы болганда чагырга черинге чүзү-даа чок куруг кижилер барзыннар — деп, кырган Понто харыылаан.

— Ол чүгле ядыыларның эвес, бүгү ажылчы чоннун эрге-

чагыргазы-дыр — дээш, башкы туруп келген.— Бодунуң угаан болгаш чүткүл-соруу-биле бо черге хоозураңгай чорукту узуткап шыдаар кижилер Советке кирер ужурлуг. Аштаар, доңар дээш эвес, Ёзулуг кижиге төлөптиг дээн чуртталганы бодувуска түдүп аар дээш эрге-чагырганы холга алган бис!

Кижилер-даа ону аажок кулак салып дыңнаан, чүгө дээр-ге ооң мурнунда суурга кым-даа ынчаар дыңзыг алгырып, со-нуурганчыг хөй чүвө чугаалап көрбээн.

Утоюкту өске ийи кижилер-биле кады Советке соңгуур деп шийтпирлээннер. Утоюк каш хүн боданын дээн. Башкы чөп-шээрээш, чүгле далажырын сүмелээн.

Башкы, Утоюк боданып ап турар кадында, садыгжы Том-сонну бичии суднога олурткаш, эдүг кежилдир Америкаже чорудупкан. Барааннар чаа эрге-чагырганың холунга келген, кырган Томсоннуң өртектеринге көөрдө, баштайында садыг-лааянар харын-даа сести бээр ындыг чиик өртектер адаан.

Утоюк боданып-ла турган. Ол төрүттүнге-ле бөгүнге дээр бүгү назынын эргий бодангаш, амыдыралынга кандыг-даа өө-рүшкү көрбээнин билип, муңгарап-даа орган. Аннаар дээш кезээде чай чок болганда, дыш ап, боданыры-биле хаая док-таай дүжер чораан. Ёзулуг чуртталга деп чогуң чүл ол?

Күскү дүңгө бастырып, Утоюк Анахан хамның шапкын хемчигеш эринде ярангазынче чорупкан. Кызы, тайгыр кокла-биле харбактанып чорааш, чалым хозунда хамның өр-гээзинче кирип келген.

Эжик үдүнүң кыйыында одаг чалбыжы имистелип чыт-кан. Нерпа кежи чүвүрүнүң тазарып калган дискектеринге сарбагар салдыг сегелин үстүрүп алган бо олурган.

— Чедип келдиң бе аан. Бээр отче чоок олур — деп, хам Утоюкту өөрүп уткаан.

Анахактың баарыңга олурупкаш, Утоюк бүгү-ле чигзинип, чайгылып чоруур муңчулуушкуннарын чугаалааш, сүмө ай-тырган.

— Келгениң ол ышкажыл!— деп, хам катап-ла өжү хай-нып чугаалаан.— Кит аннап үнеринде ачылыг сөс айтырып аарын херекке албаан сен. Сөглөп каайын; менде ам сенээ дузалаптар күш-даа чок, күзел-даа чок.

— Канчаар мен ам?

— Чүгле ооң сөзү күштүг — чугаам-на бо — деп, хам ха-рыылаан.

— Кымның сөзү боор ол?— деп, Утоюк ылавылаан.

— Ленин дээр кижиниң сөзү!

Утоюк ол атты, Россияда Улуг революция дугайында ме-дээ суурга чедип келгенде, дыңнаан. Ындыг-даа бол кырган Анахан Ленинниң чүгле адын эвес, харын ооң сөзүнүң күжү-нүң дугайын дыңнап кааны элдеп болган.

--- Ленинниң дугайын кайыын билип алдың?— деп, Утоюк бүүдүү сонуургаан.

--- Хөйну-ле дыңнадым — деп, Анахан хөөн чок харыылаан.

— Чамдык кижилер ону шоолуг улуг эвес сынныг дээр, чамдыктары көнгүс анаа кижиде джир. Чугаа-ла хөй. Дөгере-ле Ленинниң күжү ооң сөзүндө деп чүгле мону чугаалаар боор чүве-дир.

Ачылыг сөс... Ырактан-на кижини өлүрүп, мөөрзөн далай-ны томаартып, аарыг кижини экиртиптер азы кым-бир кижээ хоралаптар хуулгаазын тарбыдаашкыннар хамнарда бар дээрзин Утоюк билир турган. Утоюк ачылыг сөстүн күжүңгө бүзүрээр, чамдыкта, олчалыг болурунга бүзүрөвейн барганда, хамга чеде бээр, оозу утказы чүгле бодунга болгаш бурганга билдингир каргыш сөстөр адап бээр турган. Кырган Анахакты дыңнап, сөс ачызын ап келири кайы! Кит салының чартыын бээр-ле турган, ындыг-даа бол шуут куруглаарындан ушчок дээр болгай.

— Ооң сөглзэн сөзү дайзыннарны сывырыптар, түрөңги чорааннарны күш кириптер чүве дидир — дээш, Анахак уламчылаан:— Оон бээр чоруткан большевиктер бис дээр кижилери Ленинниң онза дээштиг сөзүн чугаалап чоруп турар кижилер ол-дур.

Утоюк бажы хойтпакталып, хамны каалкаш чорупкан. Канчап ындыг чоор? Хам безин ыракта Ленинниң сөзүнүн күжүн билип каан. Ам черле Гоша башкыдан айтырганы дээр апарган. Ындыг бе дээрге, оол боду, кижиде бүзүрээр хире эвес, ак нерпа кежин канчаар соярыл, азы соңгу-барыын углуг хаттыгда далайже чүгө үнмезил деп чөгөнчиг бөдүүн чүүлдерни безин билбес кижиден канчап ындыг айтырыг салырыл? Ону чаш уруг безин билир болгай.

Утоюк ярангазынга чанып келген. Оглу ында чок, кайдаазын айтырарга, незиде:

— Өөренип чорупту — дээн.

— Чүнү өөренип турары ол?— деп, бодунуундан өске кымдаа кижиде ооң оглун өөрөтпес ужурлуг деп кезээде ынчаар билеп чораан ада кайгап айтырган.

— Саазында истер таныырынга өөренип тур — деп, кайды ужуру билдинмес харыылаан.

— Харда истер таныырынга өөренип деп чүү боор — деп, Утоюк хөрөктөнгөн соонда үнгөш, оглун дилеп чоруп каан.

Буттар чайгаар-ла башкы Гоша Меновтуң чурттай бергени, кырган Томсоннуң сады турган бажыңга эккелген.

Садыгжының шаанда бараан арты шыгжаар черинде ам куруг, ханалардан дүжүргөн демир ыяштарда оолдар, уруглар сандайланыпкан, башкызын аажок-ла дыңнаан органнар.

Куруг ханаларже көргөш, Утоюк «ядыларның эрге-чагыргазы бо чүве-дир» деп бодап, хилей-ле берген.

Башкының чанында ханада үрөлгөн корабльдин даттыг рулюн чөлеп каан турган. Томсон шаанда ол калбак демир-биле эът онгарының аксын дуглап турган, кажан ол чоруткан соонда, онгарны черлик ыяштар ээлей берген.

Утоюк эжик аксынга доктаай дүшкен. Башкы чугааланмышаан, чымчак ак даш-биле демирге бир-ле чүве шыйбактап турган. Оон өөреникчилеринче көрнүп кээрге, олары сөстөрни чиртиледир адай берген, ында Утоюктун бир ылап таныры сөс бар болган. Ону дыңнааш, ашак кайгап харап патла болган. Оглун көрүп кааш, ону кезе кайгааш турупкан. Ийет, Лайвок ол атты база адап орган, шырайы-даа анаа, харын-даа Башкы Гоша Меновтун айыткан-на чүвезин кылып турарынга өөрээни болгаш чоргаарааны көскү болган.

Утоюк дашкаар үнгөш, даш кырынга далайже көрнүп олуруп алган. Чуга манзы хана өттүр уруглар ыды кыңгырткайнып кээп турган, бирде башкының оожум үнү-даа дыңналыр. Оон катап-ла уруглар-даа, башкы-даа аза-четкерлер-биле атыр-датчыр тутчуп үнер Анахак хамның безин коргуп олары демги-ле сөстү болгаш ол атты катап-катап адай-ла бергенер.

Хенертен коңга эде берген.— суурже кодан баштыңы коңгулуурлуг иви-даа маңнап кирип келгензиг. Уруглар садыгдан шимээн-дааштыг төктүп-ле үнгеннер. Хамыктын мурнунда Лайвок халып орган, Утоюк ооң арнындан оожургалды-даа, оон өске онза чүү барын-даа топтаан: чүгле өөрүшкү көзүлген.

Утоюк, уруглар дөгере үндү-ле дээш, өрээлче кирип келген. Башкы Гоша Менов таакпылап турган.

— Экии, Утоюк — деп, ол мендилешкеш, хөглүү аажок медеглээн:— Бо-дур, өөренип эгелей бердивис.

А Утоюк даттыг рульда демдектерниң чымчак ак даш-биле бижээн шыйыгларындан чүү деп ыт дыңналып кээр ирги деп билип аарын кызыдып, кайгап алган туруп-ла турган. Ында сиңирип каан үннер демги-ле Ленинниң ачылыг сөзүн адаптар ирги бе дээнзиг, дыңнаалап-ла турган.

— Ында Ленинниң ачылыг сөзүн бижип каан бе?— деп, Утоюк даштыг рульче айыткан.

— Ийе-ийе — деп, башкы амырай хона берген.— Номчуп билир-дир сен ала?

— Билбес мен — дээш, Утоюк, канчап-ла ийик, ыядыксай берген.— Даап билип кагдым, уруглар Ленинниң адын адап турганын база дыңнадым.

— Кандыг ат деп билдин ынчаш?— деп, башкы эвилеп айтырган.

Утоюк айтырыгга чүү-даа деп харыылаар ужурун тып-пайн, ытгавайн барган.

— Чогум чүү деп сөзүл аан ол?— деп, Утоюк айтырган. Рульда ийи сөс бижип каан деп ол көрүп турган: бирээзи, бо-давыже Ленинниң ады, а өскези — ылап-ла. Ленинниң демги бир ачылыг сөзү.

— Ачылыг сөс че?— деп, башкы ылавылааш, рульче хая көрүнгөн.— Бо болза «Ле-нин» дээн-дир — деп, мурнунда өө-реникчи турган чүве дег, үзүктөп чугаалаан.— А ийиги сөс— «Ре-во-лю-ци-я» дээн!

-- Адырам, чүү дидиң?— деп, Утоюк ылавылаан.

-- Революция!— деп, башкы катаптап дыңзыг ытгаан.

Утоюк ол сөстү ылавылап дыңнааш, башкыдан дорт-ла айтырып дүжүрүпкөн:

--- Ленинниң эң-не ачы-күчүлүг сөзү ол бе?

Башкы кезек бодангаш, аңаа катчып:

— Ол болур ужурлуг — дээн.

Ленинниң сөзүн өөренип алыры улуг-ла бергедээшкин чок эрткен. Катап-катап адап тургаш, Утоюк «революция» деп илдик чок адаптар апарган, ол билдинмес сөстү адаарга ды-лы аас иштинге канчаар борбаңайнып турарын безин билип орган.

— Четтирдим — дээш, Утоюк чоруур дей бээрге, башкы оон мынча деп айтырган:

— Ол сөстүң чогуу утказын билир сен бе ынчаш?

Ужур-уткалыг сөс чүве-дир аа? Анахак хамның каргыш сөстери утка-даа чок, билдинмес, адаары берге болган тудум-на күжү улгадып турар.

— Ол-даа күчүлүг-ле сөс боор оң — деп, Утоюк боданып сөглээн.

-- Адыр, маңаа олур — деп, башкы Утоюкту доктаадып-кан.— Чүү уткалыг сөзүл ол дээрзин чугаалап берзимзе дээ-ре боор.

Өреникчилер ам мырыңай эжикти бакылай каап турган-нар, ынчалза-даа башкы биле аңчының чугаазы үргүлчүлеви-шаан. Гоша Менов Утоюкка Октябрь революциязының дуга-йын тайылбырлаан, ажылчы чон дерин төп тургаш хаан чагыргалыг эрги Россияның калбак-делгем девискээринге дарлакчылар болгаш хинчектеткеннер турбазын дээш, ырак-кы чүкте суурларны аш-даа, аарыг-дымаа-даа моон соңгаар эргивезин дээш эрге-чагырганы холга алганын чугаалап бер-ген.

Башкы Гоша Менов биле Утоюк ийи оон-даа хөй чүүлдер дугайын чугаалашкан.

— Бодунуң чуртталгазынга, келир үезинге ээ болуру күш-

ажылчы кижиге Революция деп эн күчүлүг ленинчи сөстүң утказы бо чүве-дир — деп, төнмөс чугаазын башкы Меновынчаар түңнээн.

Утоюкка дораан-на бүгү чүвени билип аптары берге турган.

Ол далай эринче дүжүп бадып келген. Хаарлып оор доштуң ак дилиндээ каракка көстүп чыткан, соок хат сырын-нап, долгандыр дагларның харлыг бөрттери далай эриктеринче хавыкталып келгилээн.

Анахак хамның бүшкүк сыны улуг даш артындан көстүп келген. Кырган чүве эрик дургаар асканайндыр халып, бир-ле чүвени иштинде химиренип, хаарлып орган ак дашче дү-вүрээзинниг кылчаңайнып чораан.

— Анахак! — деп, Утоюк кыйгыра каапкан.

Хам хая көрнүп келгеш, Утоюкче уткуй каш баскан.

— Аза-четкерлерим кедередиң калыйн дээш — деп, Анахак, шагзыргай үн-биле ытгаан. — Ал-бодум аарып-аржып аажок баксырап чор мен!

— А мен Ленинниң ол күчүлүг сөзүн билип алган мен — деп, Утоюк мынчанган.

Хам сонуургап, кулак салып, тура дүшкен.

— Ол сөстүң утказын база билир мен — деп, Утоюк улам-чылаан. — Ол сөс болза — дээш, аңчы үнүн соксап кылгаш: — Революция! — деп дыңзыг адай каапкан.

Анахак, бажынче моң-биле соктурупкан чүве дег, сирлеш кылынган. Ол бажын чажырып, үзейип алгаш, ыт-дааш чок апаргаш, чалым хозунда ярангазынче далаш-биле ырбааланган.

Утоюк ыңдыг кончуг согушкуннуг кандыг сөс эдипкен кижиге боор мен деп элдепсине берген. Ооң кадында ол сөс күчүлүг ленинчи сөс болган-дыр, — Революция деп сөс ылап-ла ол-дур деп билип каарга, сеткил-сагыжын өөрүшкү долуп келген.

Степан Сарыг-оол

МАЛЧЫННЫҢ ЭРТЕМИ

— Йох, бо-ла хой, хураганның маалаан-чиилээн шимээн-даажы ийи кулаамда ам-даа шаанайнып-ла тур. Қайда бир хая-дагда, эзим-аргада чаңгыланып-даа турганзыг, элдеп-даа чүвел харын — дээш улуг малчын Хөнежик ашак ынаар бажынының шала кырында чаткан ширтек кырынче хөлестей бээди.

— Черле ындыг-ла болгай. Мээн кулаам мырай дөө-ле хой оолдап эгелээрден бээр уюк, ол-ла!— деп ооң кадайы Дөтпе, хүндүс өткен инчеектерин өрү хендирге дизе аспышаан улашкан.

— Ам час дүжүп орда мырай дам баар-ла болгай. Аал-даазы мында чиилээр, дагдаазы ында диилээр...

— Кедергей чүвени! Бо кежээ мен «хопчу-кара» блокно-думга санап бижидим: 482 хой оолдаан, 520 хураган немеш-ти. Ам бодап көрүңерем: 1002 аас бир коданга бар-ла шаа-биле алгырарга кандыг-дыр! Ындыг-даа хор, хөгжүм чок!— деп комсомолчу сакманщик Көржең-оол кежээки чем чиген аяк, таваан үлгүүр кырынче барып шыгжавышаан тура алгы-рып хөөрээн.

— Ой дадайым! Чандыр айылдыпкаш, хопчу-караң адын сыктың!..

— Ча-чаа! Сен биче сакманщик кижиненден эгелээш-ле үлегер ап өөрөн, сарыым, Хаяңмаа!

— Бистиң оралакчы малчынывыс — Дөтпе угбай инчеек-терин печка чанынга азып кургады бээрге-ле хөй уругларлыг аваларның чөргөк, чучаан кургадып турары сагыжымга ки-рип келир-дир ийин. Артында-ла эде-хере тудуп, суйбап ту-рар аан — деп база бир улуг сакманщик Чолдаймаа кадай барып дузалажы берген.

— Ээй, Дөтпе угбайны оралакчы дивейин: детмалчын, азы кандидат малчын деп чоруңар дивейик мен бе!

— Сээң ол дет, кандидат деп сөстериңниң утказы черле кижинен бажынга белең доктаавас чүве-дир ийин, комсомолчу эш Көржең. Ол угбаңга экин тайылбырлап берип көрөм.

— Эх, оода сен ону эки билип албаан сен бе, Хаян? Шаанда болза Дет сайыт дээрге оралакчы сайыт дээнинден бедик — хүндүлүг дыңналыр дужаал ады-дыр. А кандидат! — кандидат наук дээрге, мырай-ла эртем ады-ла болгэй... Думчуунга керте шаап ал!

— Охай. Сени бо Хаян дунман сөс эртирбейн контрольдап каап олурар, кезжээ-дир эвеспе, Көржөн. Демги ол адаан саннарын шынап ык-ла боор але? Эки бодан, өршээ.

— Шынап-ла күрконтроль уруг бо, акый. Мооң оозу менээ дыка дузалыг. Мен мулдургай санны чоп бижир ийик мен. Бо-ла совхозтуң дирекция чери партия, комсомол организация черлеринге, база төп солуннар, радиотелевидение черлеринге меге сан берип болбас! Сен ону бодап турар мындыг ийин.

— Шынап-ла, бо Көржөн-оолдун бижип ап турары бистен ыракта-ла дээре болдур ийин, ирей. Чүве часпас. Ол байтыгай бо хой, хураганда кандыг энмек сырыңгы барыл эндевес бижип алган чоруур. Чү-чү хойлар ийистээнил, менден артык билир. Манаа мал эмчизи келирге кайы-кайы хой, хураганнарны мурнай шинчидерин ол «хопчу-каразында»: (ону ынча дивейн «часпас-мерген» дизе) бижип алган болур, амыр-дыр ийин.

— Эр-хей. Черле эки малчын болур кижичи бо — деп Хөнежик кадайынга улажып, оолду мактааш, ковайтып кээп даңазын тудуп алды.

— Ээй, өршээ! Мени дыка мактавайн көрүңер. Ам төрүүр хой-даа эвээш арты: бежен беш хой бар. Оларнын төлүн канчап менди доруктуруп алыр бис. Хөөкүйлерниң кажы ийистээр ирги? Оода ону немептер болза. Кол-ла чүве бо немешкен баштан чаңгысты-даа оскунмаза! Бо хире час дүжүп, оът-сиген аштып, белеткээн чем арты ам-даа шору турда чаңгыс-даа хураган оскунар болза дендиди-ле каража! Ийи кол малчын, үш сакманщик—5 кижичи аан! Чү-даа болза Хөнежик акыйнын соцчарышта алган хүлээлгези 10 башты немей алыр дээн. Чайлыг-ла боор.

— Ыңоой! Ында чүү боор! (орден кадаар хөрээнче имнээш)— шыдай-дыр — деп, Хаянмаа дөстүнмейн холун өрүкөдүрүп алырган.

— Хөөкүй уруумну! Күзели чаагай кыс. Карак-кызыл-даа. Мындаа кончуг соокта ол багай тудуу хураган өлүп каарга ыглапкан, дыка кээргээн мен — деп, Дөтле кадай биче сакманщиктин эргеледип, улашты.

— Ужур бар-ла боор оң. Бо арткан хойлар шупту улуг, кадык: эиңр чылын дөгере ийистээн хойлар чүве. Ынчангаш, енедин күзүн тарып турда оларны бодум туда көрүп тур-

гаш, эң сөөлүндө — апрель айда төрүүр кылдыр таарыштырган мен, көөр-даа силер!

— Ындыг-даа болза час деп чүве кончуг-ла хаая! Хенертен хат-кагыска таварып, хар улдуртуптар, хамчык сырынгы тыптыр. Серемчи-ле кошкадып болбас, ажы-төлүм — деп, Хөнежик чагаан.

— Ураа! Ийистээр хойлар хөй арткан экизин ой! Оларны амдыгааштан тургузу азырай берзе?

— Ажырбас, ажырбас, уруум, шыырак хойлар. Эки-ле эмиип тудуп, долгады бээрин ыяк эскерип тургаш, черге төрүтпезин кызар бис, уругларым — деп Дөтпе кадай Хаянны оожургаткан. Эйт чип, быдаа ишкен соонда, сөөлгү медээ дыцнап, изиг шайны безин оожум аартаар 11 шак үези ыржым турган. Биче сакманщик Хаянмаа кезерин уштуп эккээр дээш арай-ла дидингелек, бо хөктүг Көржең-оол:

«О-о Хаяң, ээ Хаяң
Ортаа хемден келген Хаяң!

дигилээй-ле» деп бодап олурда:

— Шыята. Мени мындыг-ла хөй-янзы үен болалдар сагыш амыратпас апаады бо, улуг малчыннарым: Сөөлгү үеде аныяктарны мал ажылынче, ылангыя хой ажылын өстүреринче хаара тудар. 1980 чылда Тывага хой бажын ийи катап өстүрер. Аныяктар хоочун малчыннарның дуржулгазын шингээдип алыр суг-суг дээш, бо-ла солун, сеткүүл, радиога, лекция, сүмележигге үн үспестээн. Мынчап кээрге: чогуум черле ынчаш, малчынның эртеми; малчынның дуржулгазы деп чүл бо? Мону бодап-даа кээримге, чамдык эш-өөр-биле сүмележип-даа кээримге онза-ла тодаргай: бирээде ол, ийиде ол дээш бижип эгелээйн дээш-ле арай тулгамдай бээр-дир мен. Чамдык эштер: «Ча-ча, ында эртем чүү боор! Кежээ, кызымаккай болзуңза ол-ла!». А чамдыызы: «анаа-ла хойдан хүлээп алгаш, кадарып эгеле — оон биле бээр сен» деп каар.

А чүнү «биле бээрил»? Агын, каразын бе? Алазын, шокарып бе?

— Че харын, чугаалажып-ла көрээли, уругларым. Мен сээң ол эртем, азы малчынның эртеми деп сөстериңни чогуум чүнүң-биле чөремелеп каанын көңгүс ак, кара ажып кербээн кижин мен дуңмакым. Мактаныр хөңнүм чок! Ындыг болза-даа эртемден кижин дээрге кижин болган бодап четпес, кылып шыдавас чүвени бодап, кылып шыдаптар кылдыр, угаан-медерелин ажылдыр өөренип алгаш: оон херек кырында кылып — чогаадып: көрүп, каш-каш удаа чазып, үрөп, баштай бөдүүн, чевен: биче күштүг, оон чоорту кажарап, холу, караа эдигип мергежип барза-барза ооң мастери, эртемдени апар-

ган кижини ам эртемден деп танып алыр деп билип чоруур ашак мен.

Сен канчап мээң бо кадайымны кандидат наук деп олур сен? Бис кады кыраан, мал ажылы билиривис дөмей. Харын бо кандидат мал ажылынга менден ыракта ажыг эш. Чү дээр чүвөл: малдың иштики эрэни — аажы-чаңы: дезиг, чаажы, шугул, кортук — хоюган, эткир, сүткүр, дүккүр, төлгүрү, кызыр, боозу, коочу эңмээ дээш хөй-ле чүве бар. Оглун хоза берген хойну безин тудуп суйбап, элээн ырлап тоотпалаан соонда ана ээрлип, ораны бээр. Кайгаар мен. Мен мону өттүнүп кызып-кызып быргыраарымга угда чок. Хөөмейлеп, каргыраалап-даа көрдүм. Черле мооң үнүңге таалаар.

— Ой хөглүүн! Шынап-ла бо угбамның хой тоотпалаары таан онза! Уруг өпейлээн авалар-ла. Мен хөлчок таалап дыңнаар мен.

— Ой Хаян, үзе кирбейн, эки дыңна. Соонда сен төлүң хоза берзинзе чучуулап бергей аан...— Шыян, малчын!— деп бижип олурган Көржең-оол салдыкпастаан.

— Каям, кыстар, шайыңар изиг бе?— дээш, Хөнежик малчын данза-хавын ап алган.

— О-ох! Мен чугаа дыңнап таалаар дээш, бо дүнеки шайны харыылаар хүлээлгем уттуп алган-дыр мен. Ам дораанна — дээш Чолдаймаа сакманщик паш савада-ла барган.

— Че, бо аразында кажаавыс иштин бир тегерээш келили, Хаян — дээш Дөтпе кадай улуг лампазын алгаш үнүпкен.

— Чаа, бис келгигевиcке чапсар эвеспе — дээш Хаяң үне халаан.

Улуг кадарчы таакпылап боданып олурда, кажаа тегерээн ийи малчын демин-не ийистепкен, хураганнарын кургадыр чылгааш харын мырай эмзирип алганын өөрүшкүлүг мездээлеп келгеннер.

-- Ураа! Дөртөн!— деп алгыра каапкаш, блокнодунда бижий шапкаш. — Оларны кым хүлээп алыр ээлчээ ийик? А-дыр, ытташпаңар! Мээң мында бар: Бо! Хаянмааны-дыр. Черле олчалыг кыс, ийи баш немешкен. Ам 84-түг сен, көр, сарыым!— деп, Көржең-оол тайылбырлаан.

— Чаа. Мен дүне удувас-даа мен. Ам ийистээни мээнии. Оларымны барып, эмзирип, шуут бут кырынга тургускаш, чаштар үгээнге кириер мен — деп, Чолдай чарлаан.

— Сүткүрү кончуг хой боор. Хөлүн эргир сыгава. Канчап баар ийик, билир сен...

— Билир! Мындаа кезээн мен. Чүгле сыыладыр эвес, мырай аарый бээр чүве чораан.

Шупту өөрүп шайлааш, чугаа уламчылаан. Дүнекиниң 12 шак.

— Көрдүң бе Хаян: «дүне боорга дүктүг сыртык, хүндүс боорга бадыр аяк» болгай сен. Думчуун-биле игилдеп, улус дыңнап олурда-ла улаарап, хамык чудун илеткээр эш болгай сен. Ирең чугаазын эки дыңнап олур.

— Ой ыядынчыын, хөөкүйнүн. Бодун боду билинмес... ых...

— Че-че. Баштакандым, сарыым. Сен-даа малчыннаар сен. Мээн-даа сорулгам ол... Шыяан ам, ирем!

— Бис бо кадай-биле мырай аныяавыста... хууда чурттап чорааш безин шору малчын чордувус. Ажы-төл-даа хөй. Оларның чүгле хүнде хырны-боску, идик-хеви дээр эвес. Келир өйү — өнчү селии дээш хөөкүй малдың ажык-дүжүү каяа кирбес дээр силер.

Оон колхозка малчыннаан. Ол-ла улаштыр совхозта бодур: катый-хаара үжен чылда ниитиниң малчыны бис. Сургуул-суюл бар эвес. Чүгле боттун кара-угаан, практика-биле баш кадып дашпаараан. Кызыл хырынның албадал, өөредии-дир ийин.

Мал ажылынга ажы-төлүмнү-даа уштап баштап — угаадып, сургап өөредип-ле чордум. Маңаа билип алза чогуур чүүлдер хөй. Ону кижин бодаарга эртем дээр-даа хире эвес... аар-саар чүүлдер ышкаш. А билбээже база хоржо-ок, дунмакыларым!

— Ол-ол, акым! Чогум-на чөреме ол. Шыятайт.

— Хамыктың мурнунда хонар хонаш, одар-белчиир танып тып алыры (мен мырыңай-ла көшкүн практика-биле).

Кыштаг, казаг, чайлаг, күзег. Олар боттарындан ангы-ангы: тускай-тускай негелде шынарлыг болгулаар турлаг, кажая-хүрээлер-дир.

Кыштаг. Хар-хөр хөөп кааптас, чуук-чуук каътарлыг, мээстерлиг, хүннээрек, изиг оттуг. Ындыг одары делгем — четчир аан. Хат, чывар аксы эвес — ыжык. Аргалыг-ла болза чоогунда донмас кара суглуг. Ол бүгү шупту мөөң турар чүве каяа турар ийик. Шинчилеп шилип тып ал. Хөлүн эртир чавыс-даа эвес, бедик-даа эвес кажая. Үгек — үзүктээш. Амгы чаа хеп-биле туткан даштын бистин кажаявыс бо. А бо кыштагда безин ниити четпес чүве-ле хөй.

— Ой, ол чүлерил, акым? Допчулап харыыланар.

— Че, бо үш сакманщиктер силер боттарынар тывыңарам. Эки, долгандыр көрүп боданар. Маңаа келгеш бүдүн чартык ай чедип тур силер — дээш, ашак таакпылай берген.

— Че, Көржең сен-не шыдаар боор сен — деп Чолдаймаа, кийгырды.

— Ой эжен, мен бо дугайын черле бодаваан мен. Шынап сен акым, Көржең, че.

-- Че, сен-сен дивеңер. Шупту боданылы. А-дыр, а-дыр — дээш, Көржең үне халаан.

— Бо артыы ийи узун буттарның сиртер кырындан кончуг хөртүктээр черлер чорду. Мындаа хой чандырып чорааш көрдүм. Бо кыштагның бир четпези ол. Оон ыңай бо чоокта доңмас кара суг чок, даады машина-биле сөөртүр. А орук багай, дөө-ле хемден сөөртүр, чылыдар — ажылы улуг. Оон башка эки кыштаг деп санаар мен, ол-ла.

— Чаа, херээжен малчыннар. Көржеңге аштырдынар, халак. Сен, кадай, Хаяңга дузалаштан.

— Менде чүү боор. Бо Көржең-оол дег он класс доозуп алган болзумза орус, тыва номнарны хемдип-ле тургай мезен.

— Охай-охай, угбам! Практика чокка теория согур, а теория чокка практика согур деп мындаа номчудувус чоп.

— Ол шын. Мен хууда бо кыштаамны багай дээр хөңнүм чок. Бо ачам, авамның хоочун кыштаа. Оларның хууда хоюн безин 14 харлыымда кадара берген мен. Улуг чут болган деп мал-даа хсрадып көрбээн бис. Мээң ийи акым, ийи кыс дуңмаларым-даа маңаа кадарчылап, малчыннар бооп, колхоз, совхозтуң-даа эки малчыннары болуп чорлар-ла. Бо ашак-биле бис безин ам 30 чыл болдувус. Орден, шаңнал-даа үзүл-бес магалыг чүве-дир. Бо аразында шаг үе-даа өскерлип, чүве хүннүң-не өскерлип, сайзырап бар-ла чор. Тараа, ногаа, картошка, тарымал сиген, дээрге малга хамаан чок кижиге чедишпес. Мал эмчизи дуржук кижиге эмчизинге барып эмнедип, азы боттары хап кээп аарыг, кадыын айтыргаш баар ийик бе, «эки-ле» дээрге лама чалап, хам хооп шапкылажырывысты ам театр, кинода, азы бир-ле чогаалчы тоожузуңда чула сойгалап тургулаар ышкажыл.

Бо-ла малчын, зоотехник, агроном, механизатор, тракторист мал эмчизи дээш саанчы, сакманщик чедир мынча кижиге бир кижиге дег, бир сеткилдиг кызар чүве болза мал өспейн канчал баарыл? Бо-ла бүгүнү бодап-бодап кээримге кижиге-ле бүрү ам-даа дең харысалгалыг болза дей бээр мен. Партия, комсомол, ол профес, херээженнер, школачылар дээш чугаала хөй, күзел-ле хөй. Бодап көрүңерем, уругларым: бис дөрт кижиге мында даштын кажжаада хойларның хураганнарын мени алыр дээш барык-ла шупту удувайн үнүп көрүп, ажаап ап тур бис. Кайда бир мал эмчизи дүште чок удуп чыдыр чадавас боор. А бир хураган кадык эвес: бир-ле четпестиг — дүрген дуза херек болза канчаар бис? Каража.

— Ча, мен доора аскымнады бээдим ышкаш. Бо ашактың айтырыңга харыылайын. Бо оолдуң суг ырак дээни шын-на. Ындыг болза-даа амгы бо үлегерлиг улуг кажааларны кол-

дуунда хоочун малчыннарның кыштагларында туткан. Ол шын. Даады-ла даглар эдээ, белдер, мээстер, чоога, буттар, чууктар, кадырлар одары. А соок донмас кара суглар эдерер болза соора апаар. Мырай-ла чер оदारлатпас апарган шагда мал кажаазы ол суг тыртар ыйнаан. Шаандагы бистиң тыва өшкү, хоюуска суг-даа эккеп бербес. Оът-биле кады хар чип алыр — тоовас-даа чүвейн он. Кырган-ачам хөөкүй: кыжын хой суггарбас: дидирээр, ара салыр, кажаа ишти суугаар деп орар чүве. Амгы бо нарын дүктүг хой, немелде чем чиир малды: суггарбайнан: артында-ла чылыткаш деңерден. Амдажылга, өөредиинде. Машина бар. Чолаачы бар. Чем бар. Суггарга улам эки!

— Охай. Кадай шынын сөглөп олур. Эки дыннаар, уругларым. А бо оол артыг буттарда хөртүктээр диди. Ол шын бе, кадай?

— Ону шуут четпес дивес мен. Чүге? Кыш бүрүде күскү хат ховар. А ол буттун хөртүүнүн баарында ойга чедир ол хөртүктен каш-даа катап хөй чүм чер бар. Езулуг кастырып оъткарар оът ол.

— Ой, шынап-ла чүм черден оъттаан хой кончуг тодар алс?— деп, Хаянмаа улашкан.

— Ол-даа чөп— дээш Хөнежик — ам төрөөн хураган кымның олчазы ийик?— дээш үне берген.

— Мээңии-ле болгай!— дээш үне халышкан...

Шупту-ла өөрүшкүлүг шуугажып келзе-ле: ол аразында бир хой ийистээн, бир хой чаңгыс хураган төрөөн. А ол ийи хойнуң кайызы мурнапканы билдинмес: мурнааны Чолдайны болур ужурлуг. Ол ийис хураганны соннаан дээш күжүр Көржең шагда-ла даңзылап апкан. А Чолдай аңаа ам-даа чөшшээревес:

— Чаңгыс хураган кургаан-даа, тоттур эеп-даа алган... Чаргылыг арткан.

— Че, чаңгыс хураган алган кижинин ажылы чиик-ле болгай. Чолдай, хомудава. Чеди-хаан эжик бажында кээп-тир, бичин кум кыннып алыылы. Шупту сыртыкче, куп! Ам ыттаан кижини кажаа иштинче чорудар ол-ла — деп улуг малчын дужаал үндүрген. Бажың ишти ыржым барган. Чаңгыс лампа чырыын Дөтпе кадай арай чавызаткаш, эң сөөлүндө чыдып алган.

База бир кежээни эки чугаакыр болдурар дээш кажар Көржең мындыг айтырыг салган:

— Хөне ирей. Силер болганчок-ла Дөтпе кандидат менден ажыг дигилээр болгай силер. А силерниң черле болардан онзаланыр ажылдарыңар чүү-чүү ирги, акым?— дээш, та ол чүзү ийик, Дөтпе кандидатче бүдүү карак базып каан...

— Ой та, агбайларым. Ону кым ылгап санап чораан боор?
Бо кадай кижиден чыда калыр ийикпе. Бо билир ыйнаан.
Бо харыылазын...

— Ча-ча, бодун харыыла харын.

— Че, сен өскээр айтыра бербеден, Көржең. Мен кыштаг шилип тып алыры допчуладым. Чазаг, чайлаг, күзегни көрээли. Оларны мен-не колдап барып шилиир мен. «Чурт көөр» дээш көжер мурнунда-ла хаптар чүве.

Чазаг. Чаңгыс эвес ийи-даа болза улам-на эки. Бирээде, кыштагдан дыка ырак эвес: чечек, көк мурнай үнер; ыжык ой-чик, шат, тейлер, бүүрелчиннерлиг, делгем, чартык чылыг кажааларлыг, дөргүн, булак, суггаттыг болза улам эки. Ийиде, дош булук үези эртип чорда хем шынаазы, алаак, шык көк хөлбенневе, хей чайтылава сөөскен, хараган, арга-арыг чечек, бүрү үези. Бурулааш өдек, доозун чок чадагай кажаа. Ылаңгыя ол үеде кандыг-даа хараган, шырыш чоогу эвес хонаш херек: дүгүң камна!

Чайлаг, каш-даа херек! Чайдан чүгле эът, чаг немээр эвес, кадыкшыл, күш — өзүлде дээш мал ёзулуг курорт эртер херек. Чайык, шалбаа үезинде ол малгаш кажаа өштүүн: сегирээ, девээ, чаглак деп сөстөрни шын бил. Артыш, шаанак, пөш, ай, бес дээш эм, аржаан үнүш аймаан таны. Кожа-кожа хөй чайлаг тырлыш, одар былаашпазын! Адыг, бөрү, морзук, оор чайлагдан кончуг аннаар: карактан ажыт ээн этти дүне-даа, хүндүс-даа оларың чандыр көрбес!..

Күзег. Тодаргай. Далаш-биле шыылаткаш: тараа бастырдын! Ара будулгаш кыштаг оьду бастырдың. Хүнү келирге тараа одундан тудадын. Бир эвес эки эскерип, малдың дылын билир болзунца бо-ла үелерни мал боду чугаалай бээр. Харын далажы бээр чүве. Сен угаап башкар.

—А-а богда, бо иревистиң билири хөй-ле-дир! Мен дың-каалап-ла слуруксаар-дыр мен!— дээш Хаяңмаа изиг шайын далаш салып турган.

— Ол-ла. Оон чайлавас сен, Хаяң. Мал билбес: хоорайда эртемден-даа эвес, көдээде малчын-даа эвес ындавирекей холунга кире халый бээдиң халак. Балык-даа эвес, эът-даа эвес болганың ол.

— Анчыын! Хөлчок кижизиг олура-ла кыртыжынчыг алаар — дээш, Хаяңмаа олче сунуп бар чораан шаажаңы-биле херли берген.

— Ээ, Хаяң, о-о, Хаяң! Эдипкеним тыртып алийн. Бо эртен черле бак эңдим тырткан чүве. Ону оштап орган-дыр. Шаажаң-биле какпайн көр. Чонаада дыдык бажым ам чүгле эртем-билиг төктүр эвес, эртен чиген хлевим төктү бээр, өршээ!— деп, бажын чажырып хамнай-ла берген.

— Ам мени кыжырырың салыр сен бе?
— Чүглө «салыр» салыр эвес, шуут уштуп октаайн!
— Ол-дур. Ам эптиг чоруулу көр!
— Чүглө эптиг эвес, хырбаланчы-даа берээли, ыңай!..
— Па-а, хөөкүйнү, кээргеп көр, Хаяң, ойт!— дел, Дөтпө чанып алгырган.

— Көржеңниң баштактаныында ужур-ла бар кижги, ону база бодаар апаар. Сен чүү деп бодадың ынчаш, Хаяң?— деп, Хөне ашак топтуг айтырган.

— Чок, мен багай чүве бодавадым, ирем. Ужурун билдим. Ындыг болза-даа мени ындыг халымак — тенок кызыжактарга дөмейлеп кыжырба дээрим ол-дур ийин...

— Шын-дыр, кызым. Сени кым-даа ынчаар бодаар барымдаа чок. Езулуг-ла шын быжып олурар кат сен. Бодун ышкаш кижизиг оолга таварышсыңза каяа-даа, канчаар-даа чурттап шыдаар сен...

— Четтирдим, ирем. Чагынарны черле утпас мен!— дээш, чүрээниң кырын ыяк туткан.

— Че, сен бо оолдуң ылавылаан айтырыңга дорт харыы бербейн холуп олур сен бе, ирей?

— Чок-чок, кадай. Холушкаа-ла шын. Аъттыг, чадаг хой кадарар, аар ыяш-даа кезер, кажжаа тудар, сизген кезер, дүне даштыгаа хой манаар, боо, какпа, шагда болза ая-дузак сөөртүп ары-бөрү-биле сүржур.

А анай, хураган, ажы-төл, саан-сава-биле холдамнажыр: өг — бажың ажылы эки билбес; идик-хеп чүп, даарап билбес... дээш оомну билир мен. Садыг-наймаа баар, өре-шире негээр, оор-суук, истээр сүрер, чаргылдажыр ажыл колдуунда мээн.

Шай, быдаа хайындырарымга кадайлар арай-ла холуур. Хойтпак шоолуг ылбыратпас. Ак хымыска кончуг ынак мындыг мен...

— Көр-көр, багын коптарар деп баады...

— Ой-ой, кандидат угбай. Кедергей солун-дур! Кинога тыртырып турза!

— Ийе-ийе, чугаалагар-ла, ирем — деп, Хаяңмааның акайт диштери дөгере ажыттынып, чараш кара карактарындан оттар кыптыгып, Көржең-оолга улашкан.

— Ийе-ийе, шынын-на айыткап олур мен, ажы-төлүм. Ам кадай. Кады кыраан кандидадым.

— Ийет-ийет. Эң чалгаа: мени-ле ыдалаар чүүлдеринг база утпа.

— А-дыр, а-дыр; бичии боданып, таакпылап алыйн. Чорудуп олур, кадай.

— Кажжаа ишти коптарып, өдөк үндүр эжер ажылга чалгаазы бажың каккан мал-ла. Шынап-ла чем кылып билбес —

лээш, Дөтпө санал-ла эгелээн.— Мынчага бо печкага-даа, нзиг демирге-даа хлеб быжырып көнгүс тек. Мал аарыы эки танывас, ону эмнээрин... хоржок. Бо көжер аптеканы тоовас. Чаңгыс мен-не. Оода бо кажaa-хүрээ дезинфекциялаар дээр-ге: «Мал эмчилериниң херээ-дир» дээр. Оода курт, саргы-биле малчын боду — демисешпес болза хоржок-ла болгай, уруг-ларым.

Чаа, бир чурттан өске чуртче көжер дээрге чалгаарап чылзып бээри кончуг ашак. Ооң ажыын билир: өске улусту сургап олурар де.

Садыгже айбылаарга чидип, өскээр «барааннай» бээр аарыы бар чүве. Ам харын шору чазалган.

— Ой халак хөөкүй, иремни. Ам мырай дүште чок ышка-жыл, угбам?— деп, Хаяңмаа кээргээн.

— Ча! эрткен херек эргитпө кадай. Шынап-ла эш-өөр-биле шымбай чугаалажыптар кижини мен. Сөөлгү үеде бо-ла ду-маалыг, селбер — чүлгүүш баштыг оолдар, харын-даа олар-нын-биле куспактажыпкан чоруур кызыл дөңмөк «чаштар» ол-бо талаже иткилежиң — өштектешкен чоруур апарган соонда чаягаар-ла оон ческиниң, кускум келиң, оон дезип эр-тер, уругларым ажы-төлү оларны өттүне бээрийне деп, тей-леп чоруур апарган мен. Бак-ла чүве ыңай турзун!

— Ий, чүдээн! Мен, чамдык байыр ийикпө, улуг-хүннерде садыг, хоорай барайн дээримге авам шуут коргар, ынатпас. Хорадап сөс былаажы бээр мен:

— Кижини боду баштыг-ла болгай. Меңээ бүзүрөвөс, чиг-зинер сен бе?— дээш аан.

— Хөөкүй уруум! Бак чүвөгө кижини чүнү мурнап: боду эс-кербейн «согур» өөрениң. Бо көнгүс орустап билбес көдээ улус (томаанның кырган ирейлер) уруг-дарыынын аразыңга чула майтаан олурар. Ол мунуп чораан аьдын-даа ол-ла. А херек кырында ат-шолан кымыл? деп орус эмчи уруу айты-рарга чаңгыс сөс-даа тыппайн баргаш: демги карганың сөс-терни үш дөрт чедир «арыг» салгылаан диңир дээш, Хаяңны катырттың сургаан. Аңаа — боданмас арга чок...

— Шыятайт. Оон угбай — деп, Көржең-оол салдыкпас-таап.

— Че оглум. Мен анаа бо ашакты сагыш кирип олур-дум. Ам боду чугаалазың.

— Шынап-ла бо кадай малдың аап-саап аарыыңга эмчи-лерге айтыртпас кадай. Малчын кижиге барык эң-не чугула билиң ол. Кандыг-даа машинаны боду ажыглап билир: өгт-сиген, чемишкир үнүш аймаан тарып билир болза мал ха-маан чок Алдын-Тогусту-даа азырап алың сен.

— Мен хууда силерге база бир мындыг чүүлдерни чугаа-лап каайн, уруглар:

— Ийе-ийе, угбам биске дузалап-ла көрүңөр!
— Чамдык кижилер мээң оомну тоовас-даа. Мал эмчиле-
ри безин түвексинер чүве ийик бе? Оларның шуут-ла херээ
турда-ла «аап-саап» дижир...

— Охай. Тодаргайлаарга, аңар?

— «Аза-огу» дээр сиген бар, таныыр силер бе?

— Ийе-ийе. Мен хөлчок эки билир мен. Кайын-даа үнер,
кезер-даа сиген — деп, Көржең-оол алгырган.

— Ол сиген малга кадалыр. Ылангья нарын дүктүг хойга
аарыг. Ооң шиш баштыг үрезини дүк дамчааш эъдинге ба-
рып кадалгаш, мырай-ла өкпе-чүрээ ышкаш эн чыргалыг че-
ринге чеде бээр. Оон ойлуп-даа болур.

— Дадайым! Шынап-ла халап-тыр оң. «Аза-огу!» — деп
шын-даа адаан эвес бе, угбакым. А ооң-биле канчап демисе-
жирил?!

— Мен хууда бодаарымга мындыг: Ол сиген кидин «баш
тыртып» чечектелип, азы чеми бышпаан турда ону кезер хе-
рек. Малды аңаа ынчан одарладыр херек. Кончуг хоолулуг
эки оыг. Ынчан демги чеми — тараазы бышпаан «көк-хевек»,
быштак чем, кадалыр боор бе. А күзүн кончуг чараш дырап
каан торгу удазыны дег алдын-сарыг турда бышканы ол. Ка-
далып эгелээр, кезип сарааттал-даа каарыңга бышкан үрезин
ине дег хевээр. Ол сиген: хөпээн, сараат турда иштинге хөвөң
пөс хептиг хонар: шугланыр болзунарза кадап-ла эгелээр.
Кижилер мал эвес дораан алгырып, чыып каап, хемчээн алы-ла
бээр болгай.

— Ой халап, ол малды канчап билип алырыл?

— Ол харын. Аарыг чүве дег арып, эъг, сүдү баксырап,
түрөп-хинчектенип чорда эстип-хайлып эрте-даа бээр.
Өлүр-даа. А чамдык мал эмчилери ол чүден аараанын тып
чадап, даап, бир-ле аарыгга шамнап эмнээр-даа ыйнаан. Мен
бодум-даа кайгап чораан мен. Чыдыннаар, өгениксээр, «быт-
таныр», човууртаар: мүн-не аарыг-ла. А өлү бээрге, азы
өлүргөн соонда оон кезин, ишти хырнын аштап ажылдай
бээрге кижилер көрүп каар чүве. Ону бодаар херек. Ол сиген
үрезини кижиге: ылангья бичии уруглар ойнап аксынче су-
гар болза ыңай атпакталыр арбай салы дег боостаага чыдып-
тар айыылдыг чүве.

— Дадайым! Ам-на билдим...

— База бир бичии чижек: малды бо машина-биле дажы-
глан суггарар апарганда аайжок улуг хылызын (кара) демир
савага эккел кудуп тургускаш, аңаа дадарып чүдей бергенде
коошпага кудуп суггарар турлаг, хонаштар бар. Ол кижилер-
биле дөмей арыг суг ижер амытан-на болгай. Ындыг сугну ки-
жиге бээр болза кандыгыл. Канчап баарыл? Тодаргай. Сук-
саан хөөкүй шыдашпайн курттуг шалбаа, орукка ылбырап

чыткан хөөлбек артын безин ижиптип болур. Ону малчын кижиге бодаар херек.

— Көрдүңөр бе, аныяк малчыннар. Бо кадайның немей чугаалааны ол «бичии», аап-саап» чүүлдери эн-не чугула айтырыглар. Шын бе?

— Ой, оон-на шын чүве кайда боор, ирем. Мен база малчын ада-исениң уруу-ла мен, мынчага ону бо угбам дег чүгө билбейн чораанымга ыядып олур мен. Силер бир-даа класс доослаан. Бис 10 класстыг. Орус, тыва кандыг-даа солун, журналдарны номчуп билдир-дир бис. Берге-даа чүвөл...— дээш, Хаянмааның үнү уядай берген.

— Чү-даа чүвени холу-биле тудуп, караа-биле көрүп, боду кылбаска ындыг...— Адырам, ажы-төлүм. Силер кайыңар-даа тыва дылда хой ажылының дугайында чүнү-чүнү номчаан силер биске адап бериңерем каям — деп, улуг малчын дилээн.

— А-дыр, а-дыр. Бодан-бодан, Хаяң — дээш Көржең-оол блокнотун-даа ашкылаар, карандажы-биле бажын-даа дыраар; боданы берген.

— Ага-ага! Лопсаңчап дугайында, Үрүле Кандан дугайында, Бавуун-оол... дээш солуннарга бо-ла чоргулаар, ийе-ийе. «Кол-ла школавыс — ажыл» Садык, Серецмаа... м-м-м. кымый. «Малчын Чола-дыр, таныжынар» дээр ийикпе бе? Хаяң...

— Ийе, ол «Улуг-Хемде» үнген элээн узун чогаалдарны ачам «номчу уруум!» дээрге ылап-ла номчаан мен... ам утундурган-дыр ийин. Ынчаарда кижиге эки тоор ийик бе? Бажыңга онаалгалар дээш-ле баш ыжар.

— Мен оларны база номчаан... Карак кызыл-ла кижилер. Мен бакчаяанныг, чоокка чедир-ле малчын болур деп черле бодавайн чордум. Шынын-на сөглээн — деп Көржең-оол ашакче мөгейген.

— Че, ол ам илдең-дир. Элдеп чүве, думаларым. Бис бо кадай-биле мынча хөй чылда ажылдап келген аравыста та чеже хурал-суглаага олуржуп, чеже-чеже доктаал айтышкын, илеткел, суртаал дыннаваан дээр. Мүн-не ол дараазында кол утка-шынарын билип, чөпшээрер алгаш үнер-ле бис. А бажыңга — өггө келгеш, каям кайы доктаал айтышкынның кайы, каш дугаарында чү-чү дээнил? дижир бис. Өршээ дадай... ынаар-ла шал-шул. Шээжилеттинмээн. А даштын кылып тудуп олурар ажылывыс — баш, чүрекке өйүп чоруур. Дүне дүшке-даа кирип-ле кээр. Сагыш амыратпас. Эш-өөр, ажы-төл силерни чагып-сургап-даа олурарывыс бо. Мүн-не билдир боор чүве. Шаанда ламалар ол-ла ном-судурун дөгерезин шээжилеп алган садыр-быдыргайндыр номчуп олурарлар. А кылып бүдүрүп каан чүвези-даа чок оларның. Сагыш,

күзел хол, чүрек бир бооп амыдыралды тудуп тургузуп чоруп орары бо-дур ийин. А өөренир чүве хөө — хей! Өөрениңер, уругларым. Аас-кежиниң ак оруу ол!

— Улуг малчыннарывыс силерниң буянның, чаагай дуржулгалыг ажылыңарга бичии-даа болза дуза демей катсын дээш комсомолдуң чорутканы-биле кээп ийи ай хире-ле кады ажылдадывыс. Төрээн 537 хойдан 597 хураганны менди алдывыс. Ам коданывыста 1134 хой бар апаады! Аныяк назынывыста 2 ай иштинде мындыг чаагай олча омактыг ажылга киржир аас-кежиктиг болдувус! Кижиги бүрү Төрээн чуртунга мындыг ажыктыг ажылды кылып чоруур чүве болза, маңаа даады мынчаар ажылдаарын кыспайн канчаар!

Көрүп, холувус-биле кылып-даа бүзүредивис. Ада-иевис силер-биле магалыг-ла таныжып алдывыс. Ам харын силер-биле байырлажып чарлыры берге апаады! Холувус-биле «думчуун сып, дуюун кадарып» доруктуржуп каан чаптанчыг хураганнарывыстан-даа чарлыры харааданчыг апаады. Че, демей-ле силерден ырап кай баар бис. Көжа, кады ажылдаар бис: малчыннар болур бис. Мыя каш-ла хонук иштинде хойжунун университетин эртирдивис. Өөредилгенер дээш четтирдивис. Кажан-даа утпас бис. Байырлыг. Менди-чаагай! Шупту ошкажып-ошкажып аныяктар ажыт киргиже хол чайып, хая көрнүп, ооң соонда ырлажып чоруй баады.

Кандидат — ава малчын-биле кол — ада малчын муң ак малын ээлеп, чоргаар көрүп туруп калды оо!

Хөвөңмей Ойдан-оол

ЧОННУҢ КЫЗЫ

Чайын Кызыл чараш-ла апаар. Кудумчулар чиңгир ногаан көстүр. Тарымал ыяштарның салбакталган будуктары, частып үнгөн бүрүлери салгын-сырын аайы-биле чайганып тургулаар. Хүнче көрүп сагланашкан өң-баазын чечектер кайгамчык чараш. Тротуарлап кылаштаан кижиги оларже ыяап көрнүр. Доктаай дүшкеш, оларны магадап, чарашсынга эртер. Чайның каас-шиник шимелдезиниң аразында дөрт-беш каыт чуртталга бажыңнары база онзагай көстүп тургулаар. Оларның кылаң чырык соңгаларыңга хүннүң алдын-сарыг херелдери чайынналыр.

Мария Васильевна ынак хоорайын магадап көрүп, ажылынче базып орган. Ол баштай Кызылга кээрге, хоорай мындыг турбаан. Дөрт-беш каыт чуртталга бажыңнары чаа-ла тутту-

нуп эгелеп турган. Оон бээр ам чээрби чыл эрткен. Кызыл ам шуут таныттынмас болган. Ооң чаартынып, сайзырап турары ол хире. Хоочун штукатур-маляр хсорайның чаагайжып туттунарынга бодунуң биче эвес үлүг-хуузун киирген. Оон уран-шевер, ажылчын холдары та чеже чуртталга бажыңнарын, уруглар ясли-садтарын шеверлеп кылган чүве. Ону са-наар болза хөй-ле.

Биче сеткилдиг ажыл-ишчи кижин ол дугайын бодавайн чораан. Ооң сеткил-сагыжында өске бодал хайныккан. Ол бодунуң удуртуп, баштап турар аныяк маляр уругларының дугайында бодал чораан.

Мария Васильевна ат-сураглыг, мурнакчы ажылдыг бригадазын өске кижиге хүлээдип берипкен. Ынчангаш бодунуң күзели-биле комсомолчу-аныяктарның чаа тургустунган малярлар бригадазын хүлээп алган. Бригадада шупту аныяк уруглар. Олар Кызылдың № 35 профессионал-техниктиг училищезин дооскаш, ажылдап келгеннер.

Бир ай эрткен. Бригаданың күш-ажылчы көргүзүү чер албаан. План күүсеттинмээн. Кым буруулугул? Бригада-ла болгай. Маляр уруглар эки ажылдап шыдавайн барганнар. Хөй-ле янзы чылдагааннар турган. Чаа-ла күш-ажылчы базымын эгелээн уругларга берге болбас аргажок. Олар ам-даа мергеживээн, күш-ажылчы дадыгышкыны көзүлдүр-ле четпес. Бригадир ол бүгүнү кымдан артык билип турган. Ынчалза-жок айтырыгның өске талазы база бар. Чүл ол? Күш-ажылчы быжыг сагылга-чурум-на болгай.

Маляр уругларның хөй кезин шыдаар-ла шаа-биле кызымак ажылдап турган. Ындыг-даа болза оларның аразында өөрүңгө чүьктешки болуп турарлар база бар. Оларда чаң-на бар. Ажылдан үргүлчү озалдап келгилээр. Харын-даа чамдык хүннерде ажылга шуут келбейн баргылаар. Ындыг болурга, бригада кайын орта ажылдап шыдаарыл.

Мария Васильевнаның күзел-соруу чаңгыс турган. Уругларны ыяап-ла ажылга өөредип, шуудадып алыр. «Аныяк кижилер ажылды холу-биле херек кырында кылып тургаш, анаа мергежиир, өөренир болгай — деп, ол бүзүрелдиг бодал турган. — Ажырбас-ажырбас, уруглар. Ажыл, амыдырал силерни чоннуң чоон оруундан черле үндүрбес. Шуптуңар ат-сураглыг, ажылчын кижилер болур силер. Силернин аас-кежиинер, амыдыралыңар ам-даа мурнуңарда. Ынчалза-даа анаа бөгүнден эгелээш белеткенир ужурлуг силер».

Люба Оюн биле Галя Күзээзин ажылга озалдап келген. Бир шак ажыг озалдааннар.

— Чүге озалдадыңар, уруглар? — деп, бригадир айтырган. Ооң үнү оожум болгаш чымчак дыңналган.

Люба бригадиринче кылчаш кылдыр көргөш:

— Эрттир удуп калдым — дээн.

Уруглар чүгле каттыржып каан.

— Мен көдээ үнөр эжим үдөп чордум — деп, Галя чугаалаан.— Харын-даа ол хевээр келбейн бар частым.

Хоочун маляр бажын чайгаан. Оон уругларны топтап көрүп тура, чугаалаан:

— Мынчаар ажылдаар болзувусса, чүнү-даа кылып шыдавас бис. уруглар. Бир чамдык кижилер шыдаар шаа-биле кызып ажылдап турар, а өске кижилер эки туразы четсе ажылдаар, хөңнү чок болза ажыл шагы үзүп, туразы-биле кылаштап чоруур ышкажыл. Ындыг бе?

Бир кезек кым-даа ыттаваан. Оон Валя Полежаева боостазын алгыдып чоруй чугаалап үнгөн:

-- Ажылдан озалдаптарга канчап баарыл? Чылдагааныг-даа кижиге турар-ла ыйнаан.

-- Шынап-ла харын — деп, база бир уруг аңаа улашкан.

Уруглар база катап ытташпайн баргылаан. Кезек-кезек болгаш-ла ажылдап турган бригадириниң арнынче бүдүү көрүп каап тургулаан.

-- Аргажок херек болза, айтырып алыр болгай. Чүве ужур-чурумнуг — дээш, бригадир ажылын уламчылай берген.

«Ам кым чүнү чугаалаар ирги?»— дээн бодалы-биле Мария Васильевна чүве чугаалавайн манагзынган. Уруглар шуптузу суг пактап алган чүве-биле дөмей.

— Чудуруунар чудук алдынче супкан эвес силер, уруглар -- деп, бригадир элээн болгаш негелделиг чугаалаан.— Училище силерни штукатур-малярның нарын мергежилинге өөрсөдүп каан-дыр. Ынчангаш харысалганы бедидер херек.

Бирээзи өскезинге дөмей эвес хүннер эртип турган. Дуржулгалыг бригадир уругларны ажыл-ишке шуудадып алыр дээш, бодунуң арга-сүмезин шыдаар-ла шаа-биле айтып берип келген. Ынчалзажок бригаданың мурнунга бергелер удаадараа таваржып тургулаан. Чамдык хүннерде дозу, будукдаа чедишпейн баргылаар. Ол база ажылга шаптыктыг.

Ийи ай эрткен. Бригада ам-даа кудуруктавышаан хевээр. Чылдагааны билдингир. Ажыл хүнү хөй үстүнгөн. Ам-на маляр уруглар дүвүрөп үнгөн. Комсомол бөлүүнүң хуралы база болган. Комсомолчулар ынчан шыңгыы шүгүмчүлөшкөн.

Мария Васильевна ынчан комсомолчуларның саналдарын кичээнгейлиг дыңнап оргаш, түңнөп чугаалаан:

-- Силерниң хөй кезиңер кызып турар-дыр. Эки ажылдап турар улусту мактаар херек. Ажыл шагы үскөн, чалгаашүшпөң болган өөрүңерни ылап-ла шүгүмчүлөдиңер. Комсомолчулар ындыг болур ужурлуг. Бо хурал силерниң шуптуңарга өөредилгелиг болуп артар боор. Моон сонгаар шупту-

ңар кызып ажылдаарын чугаалап турдунар. Мен силерге бүзүрээр мен...

Комсомолчу-аныяктар бригадазы дораан-на эки ажылдыг болу бербээн. Ол элээн үеде кудуруктап келген. Ынчалза-даа ажыл шагы үзер чорук көзүлдүр-ле эвээжээн. Маляр уруглар чылдагаан чок черге ажылдан озалдаан эжиниң кырынга-ла баар апарган.

Кызылдын № 48 тудуг эргелелиниң парткому, комсомол комитеди комсомолчу-аныяктарның малярлар бригадазынга доктаамал дузалажып, ону үргүлчү хайгаарап турган. Комсомол комитеди база бодунуң деткимче-дузазын аныяк кижилерге көргүзүп турган. Ынчангаш бригаданың ажылы чоорту экижээн. Ам ол бригада чүгле Кызыл хоорайда эвес, а харындаа республикада мурнакчы комсомолчу-аныяктар бригадаларының санында кирген.

Чаа-ла училище дооскаш, амыдыралга бир дугаар күш-ажылчы базымнарын кылып эгелээн маляр уругларны кижизидеринге, оларны ажыл-ишке өөредиринге Мария Васильевна Сафронова бодунуң билиин, күжүн черле харамнанмаан. Ам ооң удурткан бригадазы коммунистиг күш-ажылдың бригадазы деп бедик аттыг.

Баштайгы үеде күш-ажылчы сагылга-чуруму кошкак турган маляр уруглар ам коммунистиг күш-ажылдың шалыпчылары апаргылаан. Аныяк кижилерге бүзүрөп деп чүве ол.

— Мария Васильевна бисти күш-ажылга өөредип каан. Ажылчын кижилерниң кылган ижин, амыдыралды канчаар үнелеп билирин оон өөренип алган бис. Ынчангаш бис улуг угбавыска, бригадиривиске чүрээвистин ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур бис—деп, бригаданың комсомол бөлүүнүң удуртукчусу Вера Араптан бүгү өөрүнүн мурнундан биске чугаалап турган.

Мария Васильевна амыдыралдан чиик орукту черле дилевейн чораан. Ооң ачазы Василий Николаевич Медведев фронтудан чанып келбейн барган. Ынчангаш ол дайын сөөлүнде чылдарның кадыг-бергезин база көргөн. Надежда Васильевна уруун ажыл-ишчи мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидип, ак сеткилдиг, кызымак болурунга өөреткен. Ону чаг иштинде бүүрек ышкаш өстүрбээн. «Кажан-даа ажылдың кадыындан кортна, чиик ажыл сүрбе, кызым»— деп, ол уруун чагып, чугаалап чораан.

Мария Васильевна Сафронованың удурткан бригадазын, ооң бодун билбес кижиге Кызылда ховар боор. Комсомолчу-аныяктарның коммунистиг күш-ажыл бригадазы чаагай ажыл-херээ-биле сурагжып турар.

Төрээн чурт эрес-шудургу кызының могаг-шылаг билбес күш-ажылын бедии-биле үнелээн. Мария Васильевна Сафро-

нованың хөрээнде Ленинчи юбилей медаль, Күш-ажылдын Кызыл Тук ордени чайнап чоруур. Ол хире бедик шаңналдарга Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу улам сорук кирген ажилдап турар.

Ам хоочун малярның удурткан бригадазы база бир чаа 140 уруглар турар ясли-садта ажилдап турар.

Ажыл шагы төнеринче чоокшулап бар чыткан. Дуржулга-лыг малярның бригадазы шалыпкын ажилдавышаан. Люда Шагарова биле Люба Дворовенко соңга рамаларын дозулап доозупкан.

— Көрүңерем, Мария Васильевна — деп, Люба, чугаалаан.— Дыка-ла чараш ясли болур-дур аа?

— Соңгаларның делгем, чырыын көрбес силер бе?— деп, Люда эжинге улашкан.

— Силерниң кызымак күш-ажылыңарның түннели ол ыш-кажыл, уруглар — деп, бригадир база өөрүп чугаалаан.— Ада-иелер, бичин чаштар силерге чугаажок өөрүп четтиргенин чугаалаар болгай.

Мария Васильевна Сафронова шынап-ла чонунга хүндүт-келдиг кижиге. Ол шалыпчы күш-ажылы-биле сураглыг. Ын-чангаш чон бодунуң төлептиг кызынга улуг идегелди көргүзүп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга сонгаан.

Ажыл-ишчи бригадирниң хөй-ниити даалгалары хөй. Чуг-ле ол чоннуң айбычызы депутат болганы-биле безин хөй талалыг ажилдарны кылып турар. Ынчалза-даа ол бодунуң бригадазын улам соруктуг удуртпушаан. Ооң бригадазының орус, тыва, украин болгаш өске-даа националдыг уруглары чаңгыс өг-бүлениң уруглары дег, быжыг найыралдыг, омак-хөгүгү ажилдап база чурттап турар. Ол база-ла Мария Васильевна Сафронованың бөгүнгү аныяк салгал дугайында сагыш човаашкынның ажылының түннели-дир.

Анай-оол Булак

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ КИЖИЛЕРИ

Бир муң тос чүс дөртөн сес чылдың чайы дүшкен. Коммунист Фатима Казакова эжи Манефа Сметанина-биле кады Горький хоорайның көдээ ажил-агый институтун дооскаш, Саян сынын чуртталгазында бир-ле дугаар ажып, Азия диптиң төвүнде ырак, ынчалза-даа сонуурганчыг аныяк Совет Тывага хап кээрге, алды ай ортан кирип, черниң кыры чөлээш ышкаш чүзүн-баазын чечектер-биле шиметтинген, дол-

гандыр бүгү-ле, агаар-бойдус, амыдырал-чуртталга эргеледип, чассидып турганзыг болган.

Партия обкомунуң килдис эргелекчизи Волга хемниң эринден ырак обласка ажылдаар дээш келген специалистерге изиг байыр чедирип, ээлдек-эвилең хүлээп алгаш, таныжык чугаалашкан. Оларның ажылдаар ажыл-агыйларын дыңнаткан. Манефа — Бий-Хемде «Өөк», а Фатима — Таңдыда ынчаардагы «Элегес», ам Салчак Тока аттыг совхозтарже чоруп тургаш, чагаалажып турар болуп дугуржуп, байырлашкан.

Чорумал автомашинага чоруп оргаш, Фатима оруктун олбо талаларынче соңга өттүр кезе кайгап, «Волгада Горький хоорайга...» деп ынак ырын иштинде бүдүү ырлагылап каап, кайнаар баарым ол ирги? деп сарыннанып бодап чорза-даа, куу даглар эдектеринче чаттылып чоруй барган кадар оыттуг делгем ховулар ону магададып, мал-маган дозуп шапкылашкан аъттыг, чадаг, молдургалыг оолдар, кыстарның кыйгыдайгылары, өткүт ыр-шоору оон кулаанга салгын аайы-биле ужугуп кээп, хып дээн чалыы кыстың куюм чүрээн хайныктырып, аажок сонургаткан.

Фатиманың сагышы ынчап дүвүрөп чорда, чолаачы эр ону оожургадырының улуу, а харын ону хову ортузунда аалга дүжүрүп каайын, келиң кылып алыр ыйнаан дигилеп, баштактанып чораан. А ол аңаа шугулдап: «Ада-иемниң дың чангыс чассыг уруу-дур мен ийин, акый, мени дыка сагышсыратпа» деп, оон баштактаныын оожуктурган-даа...

— Шынап-ла, баар совхозум ховуда хөй аалдар чүве ирги бе?— деп бодааным, ындыг эвес, шапкын суглуг тайга хеминиң эринде он шаа чавыс, куу ыяш бажыннарлыг сууржугаш болган чүве. Дон казактарының ховуда хотору-даа сагышка кирер. Оон чурттакчылары мени аажок ээлдек-эвилең уткуп алган. Оларның найыралдыг, ажылдаарда демниг деп чүвезин магадаан мен. Дарлакчыларын дүжүр октааш, хосталган ол яды араттарның чаа амыдыралын тудуп эгелээн өөрүшкү-маннайы мени дораан-на хаара туткан. Аал-чурт, ада-ие, дөргүл-төрөл сактып, сарыннаныр, чалгаараар чай кайда дээр сен, орус, тыва яды араттар-биле дораан-на тааржып ажылдап, оларның бөдүүн амыдырал-чуртталгазынга ижиге берген мен — деп, Фатима Макаровна ам сактып орар.

Оон күзели боттанган. «Каяа-даа ажылдай берзинзе, бир ажылдан өске ажылче шуравайн, чаңгыс черге турумчуу ажылда, ажылыңга мергежи, чонуң сээң ажылыңга үнелелди бээр, уруум» деп, ачазының чагыыңга шынчы болурун даңгыраглап, моон өскээр чорувас мен деп Фатима быжыы-биле шиптирлеп алган.

Ооң ачазы хоочун коммунист Макар Андрианович Казаков социалистиг кедээ ажыл-агыйны холу-биле тутчуп тургусчур дээш партияның кыйгыры-биле кедээже үнүп, баштай артель, ооң соонда колхоз даргалап турган. Бичии Фатиманың чаш чылдары хоорайга эрткен-даа болза, ооң элээди, школачы болгаш сургуул чылдары кедээге амыдырал-биле холбашкан дыка солун ужуралдарлыг, тараачыннар уруглары-биле чоок амыдыралга эрткен. Чогум-на ишчи кижилерге ынакшылын, хлеб-тарааның чаагай чыдын оларның аразынга билген.

Фатиманың ойнап өскен сууру — Горький чанында Боротынь. Немец фашистиг эжелекчилер Волга ындының тараалаң ховуларынче харамдыгып чүткүп, Горький хоорайны бомбалап турда, он бичии-ле ажыг харлыг Фатима үе-чергелери-биле кады дайынның халавынга таваржып, аштап-түрөп, кадыг-бергелерни көрүп эртип, баштай школага, ооң соонда Горькийниң кедээ ажыл-агый институтунга өөренип тургаш, ону дооскан.

Фатима Казакова ол чылын Танды-Ууланың эдээнде, кадар оъттуг делгем ховуларлыг малчын совхозка зоотехниктеп эгелээш, амыдыралдың кадыг-бергелеринге дадыгып өскөн кыс ажылынга дораан хандыкшып, бир-даа чыл четпээнде кол зоотехник апарган. Ооң хой ажылының продуктулуун бедидер. уксаазын экижидер ажылче аныак тускай эртемниг кол кичээнгеийин салып, мергежилиниң кол угланышыкындаа ол болурга, ук ажылды чуртталгазының эчис сорулгазы кылдыр хүлээп алган.

Оон бээр ам чээрби ажыг чыл эрткен. Чонунга хөй эки чүүлдү кылыр бедик күзели хайныгып, чаагай амыдырал дээш демисежип чоруур коммунистин амы-хуу амыдыралындаа, бүдүрүлге ажылындаа ол хөй чылдарның иштинде улуг өскерилгелер болгулаан: өг-бүлелиг апарган, уругдары өскөн, совхозтун экономиказы быжыккан.

Фатима Макаровна Зверева ам Совет Тывага нарын дүктүг хой ажылын өстүрер талазы-биле дуржулгалыг зоотехник-селекционер, республиканың кедээ ажыл-агый дуржулга-бүдүрүлге станциязының эртем-шинчилел чөвүлелиниң кежигүнү. Салчак Тока аттыг совхоз ам хөй адырларлыг улуг бүдүрүлге. Чүглө ооң бүгү бүдүрүлге участкаларының хөгжүлдөзи дээш эвес, а нарын дүктүг хой ажылын сайзырадыр талазы-биле ооң кирип турар хууда безин үлүг-хуузун, нийтилел ажыл-чорудулгазын сан-чурагайлар, сөс-домактар-биле ам четче илередири берге. Ол дээрге, хөй чылдарның иштинде чоруткан дуржулга, шенелде ажылдары, эртем сүзү-биле алырга безин кончуг нарын болгаш үр үеде үргүлчүлөлдиг,

шинчилел-шенелделиг ажил-чорудулга, кызымак чорук, эвээш эвес чылдарда чыгдырган байлак дуржулга-дыр.

Амгы Салчак Тока аттыг совхозтуң кол адыры.— нарын дүктүг хой ажылы, ол талазы-биле шинчилел-шенелде ажылын чорударынга Тываның төп көдээ ажил-агый дуржулга-бүдүрүлгө станциязының шенелде баазаларының бирээзи. Оон шенелде-шинчилел ажилдарының түннелдери сөөлгү чылдарда онза илдең апарган.

Фатима Макаровна аңаа ажилдап эгелеп турда, холуш-как нарын-бөдүүн дүктүг ийи муң дөрт чүс хой турган. Оларның уксаажыдылга ажылын доктаамал хайгаарап көөр, удуртур специалист чок турганындан продуктулуу чавыс болган. Ынчангаш ол ажилды экижидер сорулга-биле ниитиниң малынга быжыг чем-суурнуң баазазын тургузар дээш улуг ажил эгелээн. Совхозтуң дирекциязы, партия комитеди, бүгү ажил-ишчилери аныяк специалистин саналдарын, эгелээш-кинерин деткип, аңаа боттуг дузаны чедирген. Коллективтин демниг ажылының түннелинде совхозта чер-даа, мал-даа ажылы чыл келген тудум сайзырап орган.

Шээр малдың уксаазын экижидер дээш күженишкинниг ажилдың он чылы ынчаар эрткен. Тываның агаар-бойдузунуң шириин байдалы турза-даа, нарын, чартык нарын дүктүг хойларның дээр уксааларын хайнакташтырып тургаш, дүккүр, эткир, төлгүр шээр малдарны өстүрүп болурун зоотехник селекционер эш Звереваның ажылының дуржулгазы бадыткап, Красноярск уксааның нарын дүктүг хойлары совхозка ижиге берген. Алдан чылдарның эгезинде совхоз ындыг хойларның баш бүрүзүнден чылда ортумаа-биле дөрт килограмм дүктү кыргып ап турар апарган болгаш ол бедик денел ооң соондагы чылдарда-даа кудулавайн, а харын-даа бедип орган.

Чурттуң көдээ ажил-агыйын улам ыңай хөгжүдөр талазы-биле хемчеглерни чугаалашкан СЭКП Төп Комитединиң март (1965 чыл) Пленумунуң шиитпирлерин амыдыралга боттандырганының түннелинде, совхозтуң тарылга ээлчештирилгезиниң системазын таарыштыр тургусканындан мал чеми культураларның шөлү көвүдээн болгаш ооң курлавырларының быжыг баазазын тургускан.

Совхозка ёзулуг нарын дүктүг хойну өстүрүү эгелээнинден бээр он чыл оюнга тураскааткан эртем конференциязынга илеткел кылып тургаш, Фатима Макаровна мынча дээн:

— Бир муң тос чүс бежен сес чылда бир центнер хой эьдин бүдүреринге 10 кижиниң негеттиниң турган болза, он чыл эрткенде ол көргүзүг 6,0 кижиниң хон чедир кызырылган, а бир хойдан-на чылда алыр орулга 3 рубль 50 көпеек турган болза, он чыл эрткенде —11 рубль чедир өскен. А хой эьдин бү-

дүрерин совхоз барык үш катап көвүдеткен. Ооң түннелинде, совхоз хой ажылындан 1958 чылда алдан муң рубль орулга алган болза, он чыл эрткенде ол орулга барык беш катап өскөн.

Салчак Тока аттыг совхозта ам нарын дүктүг үжен муң ажыг, ооң иштинде бедик класстыг алды муң ажыг хойну өс-түрүп турар. Чүглө шээр мал ажылындан алыр орулга совхозтуң мал болгаш чер ажылындан чыл бүрүде алыр бүгү орулгазының сезен хуузундан ашкан. Совхоз орулгалыг ажил-агый апарган.

— Совхозтуң экономиказы ам сайзыраан, бут кырынга быжы-биле туруп келген деп дидим чугаалап болур-дур аа, Фатима Макаровна?— деп, совхоз директорундан айтырдым.

— Чок, ол-даа эвээш-тир — деп, эш Зверева шиитпирлиг чугаалааш, уламчылай-дыр.— Ниити байдалывысты хандыр анализтеп көргөш, бот-орулга-чарылгаже шуут шилчидивис. Ону чедишкинниг боттандыраар аргавыс бар. Кол чүве, совхозтуң ажил-ишчилери ёзулуг бедик мергежиллиг кижилер, бүдүрүлгенин хынамчалыг ээлери апарган.

Ол кыска, тода, дидим чугаалаан каш сөстөрдө бедик күзелдиг, чаагай амыдыралдыг, ёзулуг коммунист кижинин овур-хевири, күзел-соруу сиңниккен.

Шынап-ла, чаа Тываның колхоз, совхоз бүрүзүндө ышкаш, экономиказы быжыгып, бүгү адырлары элээн сайзыраан-даа болза, ол улуг ажил-агыйда шиитпирлээрин хүн бүрүде негеп турар айтырыглар хөй. Чүглө ёзу барымдаалап, эреңгейлеп «шиитпирлээр» эвес, а партийжи, ажил-херекчи ёзу-биле шиитпирлээр, амыдыралга боттандыраар.

Оларның чамдыктарын каксы чугаалаарга, бо-дур: Ниитиниң малының чем-суур баазазын улам быжыглаар. Ол сорулга-биле, мыйыстыг бода мал тааржыр Каък салбырын сүткүр инек, шээр малга тааржыр изиг кадар оъттуг, делгем одарларлыг Элегес, Кулузун салбырларын шээр мал салбырлары кылдыр эде тургускан. Чер ажылының культуразын бедидериниң туруштуг системазын боттандырган. Малдың баш санын көвүдедири болгаш ооң продуктулуг чоруун бедидер сорулга-биле ооң уксаазын экижидип, продуктулуун бедидип, га чер бүрүзүнүн ажыктыын улгаттыраар сорулганы элегесчилер бүзүрелдиг боттандырып турар. Ынчангаш, хоорайның болгаш көдээнин бүгү ажил-ишчилери ышкаш, оларның соруу улуг, оруу узак.

Ол улуг иште коммунист, удуртукчу, үлегерлиг не, сагыш човаңгыр Фатима Макаровна Звереваның киржилгези улуг.

Саая Майнак

АМГЫ ҮЕНИҢ НҮҮРҮ-БИЛЕ

Бистин хүннеривисте уран сөстүн чурукчулары — тыва чогаалчылар улуг хемчээлдиг барык бүгү жанрның чогаалдарын тургузуп, номчукчуларга бараалгадып, А. М. Горькийнин чаңчылдарын уламчылавышаан, коммунизм тургузуушкунунун мурнуку одуруунда чоруп орар. Оларның чырыдып турар темазы янзы-бүрү, чогаадыкчы үнү, мергежили бот-боттарынга дөмейлешпес.

Тываның литературжу амыдыралында аныяк чогаалчы Биче-оол Лопсаң-Серсенович Ондарның «Баштайгы чыл» деп тоожузуунуң чырыкче парламентынып үнгени үстүнде кирилдени чөптүү-биле бадыткап, шынзыдып турар.

Тоожунуң идеялиг утказын, эстетиктиг ужур-дузазын илередип турар «Чайның төнчүзүнде, күстүн эгезинде», «Күстүн төнчүзүнде, кыштын хүннеринде» болгаш «Частын төнчүзүнде, чайның эгезинде» деп үш улуг эге бар. Эге бүрүзү, ыяштын дазылдары дег, тудушкак сырый харылзаалыг он дөрт новеллалардан тургустунган.

Көдээ ишчилернин чымыштыг ижи, колхозчу амыдыралдың хөгжүлдө сайзыралы, ында башкыларның амыдыралы, ажил-үүлөзи — ук тоожунуң композициязының ооргазы болган. Ындыг композиция тоожуда чуруттунуп турар амгы амыдыралдың болуушкуннарын чуруп көргүзеринге делгем орукту ажыдып, сюжеттин хөгжүлдөзинге, быра дег, идигни берип турар.

«Чаа черге» деп новелланы автор сюжеттин экспозициязы кылдыр киригеш, сес чыл школазынга аныяк башкының келгени-биле ук тоожунуң арыннарынга дойлуп үнер болуушкуннар эжикти «дүлгүүр-биле» ажыдар. Тоожунуң үш кол маадырлары: чаа-ла институт дооскан, тыва дыл, литература башкызы Долгармаа Николаевна Кончук, колхозтун инек кадрчызы «дүккүр кара кирбиктер адаанда томаанныг, улуг карактарлыг, чавыс болгаш таңдашымаар думчуктуг, төгериксимээр болгаш чараш арынынг Мартан-оол Александр, колхозта тудугжу «хан күчүккан кызыл карактарлыг» Тевектээр Монгуш оларның «Кожа бажыңнар» деп новеллада журашканы — улам ыңай хөгжүүр, чидигленир чөрүлдээлерге дүүшкүн болур. Чаа кижини кижизидер дээш кыптыгып үнген демиселди дээс-

киндир болушкуннар өөскүп, хөгжүп эгелээр. Ол болушкуннарның кир-жикчилери — чогаалдың маадырларын чогаалчы бүгү тала-биле ылгаштыр, чөрүштүр чуруп көргүзүп турар. Олар амыдырал, ажыл, билиг-даа, культу-ра-даа, дыл-домак-даа талазы-биле каракка көзүлдүр, кулакка дыңнал-дыр ылгалып турарлар. Мартан-оол, Тевектээр оларның чурттап орап бажыңы безин культура талазы-биле ылгадыг: Мартан-оолдуң «бичежек болза-даа, бедии сүргей, шифер сарапчалыг бажыңы ногаан ыяштар ын-дында ажытталып, будуктарында чөпкүр каттары саргартыр бышкан чы-жырганалар аразындан ийи бичии соңгалар-биле кудумчуже бакылаан, а Тевектээрниң «ыт джи ышкаш, үндүрүк-киририк каккан, хыртың херим-ниг, шифер сарапчазы ында-мында оюлгулап калган бажың...» Бо даш-тыкы чурумал ийи кижиниң ажыл-ишчизин, амыдыралга ынаан, культура-зын шак мынчаар көргүзүп турар.

Мартан-оол — 5 класста төрөлдер комитединин даргазы. Ол кижизи-дилге ажылының уг-шиин, алыс утказын шын билип, оглу Алёшаны шык-пыыш-биле эвес, а ооң угаанынга сиңгир, дээштиг сургап чагып тургаш, кижизидип турар төлептиг ада. Тевектээр төрүп алган көвей ажы-төлүн чагып, сургаар хамаан чок «чана бергеш, шыкпыыш-биле чаа бериптер мен» деп кыжанып чоруур, кижизидилге ажылын шуут билбес ада. Ийи психология, ийи удурланышкак омур-хевир бо-дур. Эң сөөлгү ада-ие хура-лынга Тевектээр боданы берген, өг-бүле кижизидилгезинге аданың ролюн эскере берген болгаш шыңче чүткүп чоруп орап кылдыр автор көргүскен. Долгармаа биле Мартан-оолдуң чүткүлдүг ажылының түңнелинде Тевек-тээрниң оглу Коля идепкейлиг хөй-ниитичи, төрөөн черин эки билир, уран чүүлге талантылыг өөреникчи кылдыр илереп, экилерниң санынче кирер.

Хайнышыкынның ажыл хүннери билдиртпейн эртип турган. Мартан-оол биле Долгармааның аразынга ажылдан төрүттүнген эп-найырал чоор-ту эрге-чассыг ынакшылче шилчиир. Ону чогаалчы дораан-на дорту-биле илеретпейн, чүректің согуушкуну-биле, сагыш-сеткилдиң дүвүрээзини-биле эгенишкин, боданышыкын, сактышыкыннар-биле уран-чечен илереткен. «Ишгин-хөңнүн билчир, дузалажып, деткижер эштиг болуру — аас-кежииниң дүлгүүрү болмай» деп Долгармааның бодаалы ышкаш, олар кедизинде барып салым-чолун каттыштырар аас-кежиктиглер деп бүзүрел-биле ном төнер.

Башкылзашкын ажылының баштайгы берге, өөрүшкүлүг-даа, муңга-ранчыг-даа чылының нүүрүн бүзүрелдир-биле чүктеп эрткен. Долгармаа Николаевна Кончук — моральдыг мөзү-шынар талазы-биле бышкан, амы-дыраалдың хөгжүлдезин материалисчи ёзу-биле көөр, педагогиканың на-рын айтырыгларын бодамчалыг, хынамчалыг, ылаптыг шын билир башкы кылдыр чуруттунган. Ооң кады чурттап, чаңгыс школада ажылдап турар эжи орус дыл, литература башкызы Нина Павловна найысылал Москва-дан бодунуң нзиг күзели-биле ыраккы Тывага, тодаргайлаарга ыржым бу-луцга ажылдаары-биле чедип келген, Төрөөн чуртунуң патриоду. Ол ты-ва школага ажыл-ишке өөренип, бөдүүн колхозчу-биле таныжып, олар-ның амыдыралын, ажыл-үүлезин, аажы-чаңын, күзел-бодалын билип ап, оларның амыдыралын, ажыл-үүлезин аажы-чаңын, күзел-бодалын билип

ап, оларның ажы-төлү — бичин оолдар, уругларны орус дылга өөредип тургаш, амыдыралының аас-кежин тып, башкы Өлчей-оол Ховалыг-биле чүрээниң судалын каттыштырганын номнуң төнчүзүндө чогаалчы Биче-оол Лопсан-Серенович чылы-биле бижип турар.

Бо дөрт кижиниң амыдыралы, күзел-бодалдары, оларның коммунизм тургузуушкунунга кирип турар үлүг-хуузу «Баштайгы чыл» деп новелла-лап чыгган тоожуда кол чери ээлеп турар. Олар орук-суурга-даа, школага-даа, сизген шөлүнгө-даа, фермага-даа, төрөөн бойдустун чурумалдыг дөлөмингө-даа, чурттап турар бажынынга-даа — каяа-даа кады. Бо аныктарның омур-хевиринде автор чаа кижиниң характериниң хевирлеттинип оларын, орус, тыва нацияларның, каң дег быжыг, кажан-даа чарлып-каашпас найыралын Ондар Биче-оол сорук киришишкин-биле, чечен сөстүң уран-мергени-биле, амгы үениң нүүрү-биле сеткил-сагыжының ханызындан янзы-бүрү болуушкуннарны дамчыштыр чырыдарын оралдашкан.

Тоожуда өзектелип кирип турар болуушкуннар школа ажылының амгы хүннеринде хайныгып турар үеден хожудап, озалдап турар. Бүгү-эвилелде шагда-ла калбарган «Кезээде белең!» деп марштың негелделеринин «Эп-сеткил каттыштырылгасы», «Пионер-тудуг», «Зарница» болгаш оондаа өске чамдык маршруттар Долгармаа Николаевнаның удуртуп турар клазының ажил-чорудулгазында кирбээн. Номда бүдүн класс көзүлбес, а чүгле Алёша биле Коля дээш чаңгыс классчылары демисешкен бе? Билдинмес. Коляның ада-иези ол хире төлеп чок болганда, ону эде кижизидеринге эш-өөрү улуг рольду ойнаар ужурлуг. Коляны олар-биле кады шын орукче эглип келген кылды көргүзөр ужурлуг турган.

Фермага арыглаашкын кылыры, саанчыларга концерт үндүрүп бээр — күш-ажылчы кижизидилге, профессия шилилгези болур бе? Бодавыже, амгы үениң негелделеринге дүүштүр кирбээн хире.

Новеллалар шупту Долгармааның дугайында. Долгармаа коллективтин кижигүнү болур ужурлуг. Ындыг бе дээрге номда коллективтин арны көзүлбес: ында партия, комсомол, профэвилел организацияларының аныяк башкыларны углап-шиглел турар ролю тоожуда илереттинмээн. Школа директору Василий Баданович Долгармаага автобус биледин сadyп бээр, чурттаар бажынының дүлгүүрүн бээр, а «Түңнелдер хүнүнде» Долгармааның аас-кежиктин чугаалап олурар. Долгармааның мындыг аас-кежиктиг болганынга, долу 100 хуу өөредилгени чедип алганынга директорнуң, ооң удуртуп турар коллективиниң ролю эренгей көргүстүнген. Директор номнуң арыннарынга чүгле ниити чыыштарга, ажилдарга көстүп келир, а ооң аныяк башкыларның идея-политиктиг, педагогиктиг эзүлдезинге киржилгезин автор уттупкан.

«Баштайгы чыл» деп тоожуну автор хөй чылдар иштинде бижээн. Ол Биче-оол Лопсан-Сереновичиниң шудургу, могаг-шылаг чок күш-ажылының өөрүшкүзү болур. Бо тоожу башкылар дугайында ном болганда, номчукулар, ылаңгыя башкылар тоожудан ажылынга ажыктыг сүмелерни, эстетиктиг таалады, сеткил ханышкынны алырлар, авторга өөрүп четтиргенин илередирлер. Ол чигзинниг чок.

«АВАЗЫНГА ДАҢГЫРАК» ДЕП ТООЖУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Сөөлгү чылдарда тыва проза чогаалы чедишкениниг базымнарны кылган. Ылаңгыя тоожу, роман дээн чижектиг улуг хемчээлдиг чогаалдарны авторлар парлаткылаан. Оларның аразында Салим Сүрүң-оолдун «Авазынга даңгырак» деп тоожузу бир көскү черни ээлеп турар. Тоожунуң автору — биске чоок билдингир, Тываның хоочун чогаалчыларының бирээзи.

Салим Сүрүң-оол чогаалдың темазын, идеялиг утказын-даа арагалаашкынга удур демиселче угландырган. Арагалаашкынга удур тема радиога, солуннар арнынга публицистиг, документалдыг чүүлдерге хөйү-биле илереттинип келген, а чечен чогаалга ынчаар дээштиг кылдыр бижиттинген рассказ безин чок деп дидим чугаалап болур бис. Салим Сүрүң-оол арагачыларның психологиязын кончуг шын көргүзүп шыдаан. Тоожуну номчуурга солун, утказы ханы, омур-хевирлери-даа нарын чогаал. Тоожунуң болушкуну Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалыкта болуп турган дээрзин билип орап бис.

Номга хамаарыштыр бо бижиттинген чүүл номчукчулар-биле тоожунуң аразында турар болгаш тайылбырлакчы бодал болур.

Чогаал бүрүнү-биле бистиң үениң амыдырал-чуртталгазынга чөлөнгөн. Автор ийн-чаңгыс кижилерниң арагалап туруп бээр болгаш күш-ажылчы корум-чурум сагывас, өг-бүлезинге, хөй-ниитиге хора чедирип турар бак аажы-чаңын сойгалаан.

Тоожунуң сюжеттиг шугумунуң кол угланышкынын барымдаалап, омур-хевирлери дараазында система-биле сайгарарын оралдажыылы.

Монгуш Самбылович район төвүнге өг-бүлези-биле чаа көжүп келген болгаш райпонуң садыг килдизин эргелекчилей берген. Боду дөртен ажыг харлыг, даштындан көөрге мөге-шыырак, семис кижини. Ол хүлээнген ажылынга баштайгы хүнден эгелээш-ле ээ-харыс салга чок, «конторага барып көстүп каайын» дээр ол-ла. Оң кадайы рак аарындан үр аарып турар. Уруглары үш: улуг оглу Чараш-оол он тос харлыг, оң удаазы Омак бешки класска өөренир, хеймер уруу Ая — алды харлыг.

Монгуш Самбылович кады чурттап турар кадайынче, ажы-төлүнче улуг-ла сагыш салбас. Аары улгаткан кадайы эмчиге чыдып алырга, аңаа бир, ийн катап-ла барган. Уругларының авазы чок апарган ол дүвүрээзинниг берге үеде Монгуш Самбылович кезээде эш тыртар кижизиниң (Чамбалдайның) бажыңында билбестедир ижип алган чытканын билир бис. Оң байгы-ла кылыр, билир ажылы — арага ижер. Монгуш Самбыловичиниң бажыңының ишти өртектиг янзы-бүрү эт-херекселдер-биле долган. Садыг шугумунга ажылдап чорааш, кажар аргалар-биле тыпкылап алганы ол ийикпе азы арага ишпейн эки ажылдап чорааш, садып алганы ол ийикпе тода-ла билдинмес. Автор ону кандыг-бир талазынче чая көргүскен болза, билдингир болур турган. Монгуш Самбылович көжүп келгеш, дораан-на чоргаарланып, мактаны аарак көөргеттинген чү-

вези — эт-херексели, а оон аңгыда — боозу. Чамбалдайның чугаазы-биле алырга: «Эрги карабин-дир-ле, хыны куураып калган, хараалын кезип каан. Тонаан ужулгаш, үдүн бакылаан, кара-мат, дат тудуп чий берген, араазы көзүлбес». Ол кончуг аңчы мен деп мактаныр, херек кырында кортук. Бир-ле катап Чамбалдай-биле аннап чораш, үгү эдерге боозун сегирип ап чыткан. Ооң кандыг аңчы дээрзи ынчан-на билдине бээр. Ындыг хирезинде: «Өлүрүп чиир өдекте мал-дыр бе ол. Мен-не шилип чытпас мен, душканын-на тутсур мен» деп чазыйланырынга өй. Ол эзирик, хайыр манап чыткаш удуп каар. Ынчан бир-ле шимээнден отту чаштап келгеш, халып бар чыткан ийн аъттың бирээзин боолап каар. Чогаалчы хоозун мактаныр, чазый кижилерни ынчаар сойгалап көргүскен.

Монгуш Самбыловичиниң ёзулуг аңчылар ышкаш, алганып турарын авторнуң киригени артык. Аннап билбес кижини ынчаар алганы албас болгу дег, ийн-чангыс сөстөр өттүнүп чугаалаан болза өске херек.

Баштаар черден ону арагалаан дээш каш-даа катап хемчег алып, а улгадып, эр апарган оглу Чараш-оол ооң ол четпес талазын эдип алып дээш шынгы демиселди чорудуп-даа турза: «Калчаарава сен! Сээң херээң эвес-тир» дээш, Монгуш Самбылович алдырбас. Ачазын эзириктер элээредир черге суктуруп-даа турган. Сөөлүндө-сөөлүндө ачазы мырыңай арагачылар тудуп эмнээр черге чоруурунче албадаттырган. Ынчалза-даа Монгуш Самбыловичиге ол улуг-ла дузалаваан, катап арагалаанының түнелинде өлүр.

Автор Монгуш Самбыловичини бо бүгү багай чүвөгө чүглө арага чедирген дээрзин бадыткаан. Бир эвес ол арагага сундукпаан болза, багай эвес мөзү-шынарлыг кижини. Арага багай чүвө-дир деп ол билип-даа чорза, ижип чоруур. Алкоголик чадага четкени-ле оон көскү. Чаа-Хөлгө эмнеткениниң соонда Монгуш Самбыловичиниң «...идик-хеви кылаң-тас, арын-бажы силиг, харын-даа аныаксып калган». Кара-бажында турган Чамбалдайга ол кээп, аыш-чем эккеп берип, кымдан-даа артык кижизиг ужураш-каш баар. Кадайы чаа-ла аарып эгелеп турда «кара эмнер» дилеп, барбаан-четпээн чери чок.

Тоожуну Чамбалдай чугаалап орап кылдыр бижээн. Ол аңныр чериниң инспектору. Автор ооң даштыкы хевирин мынчаар чуруп көргүскен: «дөртен харлыг, сыгыр карактыг, кылын эриннерлиг, севергин думчуктуг», үрде-ле кеткен идик-хеви солуттунмаан. Тоожунуң эгезинде ол багай эвес ажылдан турар-даа ышкаш көстүр. «...Эш Чамбалдай багай эвес ажылдап турар. Бд чайын аңныр чурумун үрээ чангыс-даа тава-рылга ол районда болбаан...» — деп, солунда бижип каанын боду номчааш кадайынга чугаалаар. Ынчалза-даа: «Кижиниң шокары иштинде, чылан-ның шокары, даштында. Сээң багыңны билбейн турар дарга-дыр ийин! — деп кадайының дедирленгени-ле шын. Салим Сүрүң-оод чамдык кижилерниң кандыг-бир чүвени чедир шинчилевейн, электен мактаар чоруун буруу шаап турар. Чамбалдай Теректигде бир кадарчы-биле чоок таныш. Оозу аң өлүргенде эът эккеп бээр кижини. Төтчөглекчилерниң база бирээзи көстү хонуп келгени ол. А инспектор ооң оозун бүдүү ажыглап ап орап.

Чамбалдай баштай шоолуг арага ишпес кылдыр көргүстүнгөн, ооң

ажыг чыдынга баштай таарзынмас. Сиген кезип, аът-хөлүн кадагалаан, шору көстүр. Боду арага садып ижип алын деп бодавас. Ол район төвүнгө ийи чыл ажыг ажылдап келген. Төтчеглекчилер-биле «...демисежир дизе, тайга-таңдыны хүн-бүрү кезири херек. ...Бистиң район улуг болдур ийин. ...Шынында чаңгыс кижиче жезинге четчир боор, бүдүү билир бурган эвес, делегейни аңдара тыртып эккээр дуран дег карактыг эвес»— дээш, ол сөөлгү үеде ыңай-бээр чорууру көңгүс ховартаан. Штаттан дашкаар инспектор шынзылгалыг кижилер бар-даа болза, ында-хаая баргаш: «Чү билдирип тур моң?»— деп, ол айтырарга,— чо-ок, чүве билдиртпейндир»— деп, олары харыылаар боордан аңгыда, чаңгыс төтчеглекчи-даа тудуп көрбөөн. «Ажыл чок кижиче» деп, ону билир улустар ынча дээр, а ол шынап-ла инспектор ат кадагалаан. Чамбалдай конторага барып, бир таакпыс кыпсы тыртып алгаш, дедир чанып кээр турган. Монгуш Самбыловичиниң көжүп келгениниң соонда, Чамбалдайның чуртталгазынга чоорту янзы-бүрү өскерлинишкисер болуп эгелээн. Чаа кожазы аңаа араганы бо-ла сөңней кааптар, а ол ойталавас. «Мен дугайты» кылаң-кара «бар болза ойталавас кижиче болгай мен...»— деп, Чамбалдай чугаалап турар. «Кодан даштында мал-маганныг эвес, аът чок канчаар, аң эъди-биле амыдыраар кижиче мен ыйнаан»— деп, Монгуш Самбылович чугаалаарга; «...аңчының чурум-сагылгазын көөр апаар ыйнаан»— дээш, баштай чөпшээрешпейн орган болза, удаваанда лицензия (аң өлүрүп болур дугайында тускай чөпшээрел бижик) тыпсып бээр.

Райкүүском даргазы Чамбалдайны бир хүн келдирткеш, моон соңгаар арагалава деп сагындырган, шынап-ла ооң лактаары чүгээртээр. Кожазының кадайы аарып, баксырап турар үеде шынап-ла Чамбалдай шоолуг ишпейн турар. Монгуш Самбыловичиниң кадайы чок апарганда, ооң бажыңыга баргаш, эзиртир арага ишпээн. «А богда, уруглары ыглажып турда, кээргениг деп чүвези — кижиче сөөгү чештинер... Мен база туттунуп шыдавадым, дезип үнүптүм»— деп турганы кижиче сагыжындан ыравас. Чараш-оол бир-ле катап арага эккеп бээрге, ооң ишти-хөңнү дойлуп, бодун боду миннип, ханы боданыр. Банк чаны-биле эртип чыткаш, шетчигешти база ооң будуунда орган куштарны, бир-ле дугаар эскерген чүве дег, чаптап чарашсынар. Амыдыралдың чараш, эки чүүлдерин эскерип, Чамбалдайның аажы-чаңы өскерлип эгелээн деп билдинер. Хем кыдыыңга кадайы, уруу-биле ол дыштанып чораш, Хемчиктиң чараш чурумалын аажок магадаан.

Ынчалза-даа ол катап-ла арагалап эгелээн. Чамбалдай эзириктер элээредир черге ийи катап суктуртур. Сөөлүнде Чараш-оолдуң бажын оя халкаш, үш ай иштинде кара-бажыңнаткаш, хосталып үнүп келгенин тоожудан номчуур бис. Арагалаашкының түңнелинде Чамбалдай гастрит деп аарыглыг апаар, а ханының базыышкыны база улгаткан.

Тоожуда бо маадырның мурнундан Салим Сүрүң-оол чамдык улустарның тыва үндезин эки чаңчылдарны хажыдып, өскерттип, азы шуут утуп, кандыг-бир өске багай чаңчылдарны шиңгээдип ап турарын көргүскени база бар. «Тыва улуста эки чаңчылдар хөй. Оларның бирээзи — кым-бири араанда, төрөл-дөргүлдүн, чоок кижилерниң кайы ырактан-даа

болза, адап-сурап, аарын айтырып кээри. Харалаан ол эки чаңчыл сөөлү үеде өскээр ажыглаттына берген. Келгеннер ыяп-ла арагалыг кээр апарган» деп Чамбалдай боданыр. Кым-бир кижичок апарган болза, ажыг-шүжүггө сылдаглап алгаш, арагалап-дарылаар чүүлдер көвүдөп турарын автор база көргүскөн. Оон аңгыда «баш эмнээр», «чуур» деп чылдагааннааш арагалаар чорукту Монгуш Самбылович, Чамбалдай ышкаш кижилер чоокта чаа өске кижилерден өөренип алган. Чамбалдайның овор-хевири кысказы-биле көргүскөн. Бир эвес арагаже сундукпаан болза, Чамбалдай база-ла эки мөзү-шынарлыг кижилерниң бирээзи-дир деп билдивис.

Райпо даргазы шагда-ла ат-алдарын оскунган кижичок. Монгуш Самбылович биле Чамбалдай ону тоовас. Чүгө дээрге ол шаанда аажок арагалаар чораан, ам гастриттиг, ынчангаш ишпес. ТАР үезинде сайыт турган, ооң соонда райкүүском даргалаан, сөөлүндө райпо даргазы апарган. Чоорту ооң эрге-дужаалының кудулааны тодаргай.

Арагалаашкыңа удур демисежип турар кижилерниң бирээзи Борбак-Карак — Чамбалдайның кадайы. Борбак-Карак ашаанга аажы-чаңы ындыг-ла үлегерлиг эвес кижичок. Ашаан кезээде алкогольик дээр. Ынчалза-даа ону Чамбалдай кээргөөчөл, дузааргак деп чугаалаар. Ооң ындыг талалары шынап-ла бар. Монгуш Самбыловичниң кадайы эмчиге чыдырда, уруу-биле ол бир катап баргаш, шай, печенье аппарып берген, а Чараш-оолга, Чечен-кыска ажыл-даа тып берген болгай. Борбак-Карак кажандаа ажал шагы үспес, бажын ажылын колдуунда чааскаан кылыр.

Тоожукчу маадырның чугаазында ооң карактары «арга-ыяш аразын-да ийи хөлчүк дег». «Мен-даа оларны чарашсынганш, ону кадай кылып ап чыткан кижичок мен» деп, Чамбалдай чугаалап турар.

Ашааның арагалаар чоруун эдип алыр дээш, Борбак-Карак ындыг-ла дээштиг хемчеглерни ап шыдаваан. Чүглө милицияга суктуруп кезедир сорулгалыг, азы ону Чаа-Хөл бадырып эмнедирни оралдажып турар. Чамбалдайның саягыш-сеткилинге дээп, ооң-биле эп-найырал-биле чоок чугаалажып-даа көрбөөн. Чамбалдай аныяк тургаш, Борбак-Карак сугга, күдээлеп чеде бергениниң соонда, дораан өгленчип алган. Ынакшылдың быжыг харылзаалары оларның аразында шоолуг-ла билдинмес. Кижичок бодаарга, Борбак-Карак даартагы хүннү тода көрүп, ашаа-биле сүмележип, кандыг-бир бедик сорулга-биле чурттап турган болза, багай эвес чедишкиннерлиг болур ийик. Ооң четпес талазы ында. Оон аңгыда Борбак-Карак чижең сеткилдиг кижичок. Чамбалдай хүлбүс өлүргөш, чартыын Монгуш Самбыловичиге бээрге, өлүргөн кижичок эдирниң улуг кезинин ап алза кандыг чүвөл дээн чижектиг сөстөр чугаалап ораар. «Акша көрүп каанда, мээң кадай водка көрүп каан арагачы-биле дөмей» деп, Чамбалдай шынын-на чугаалаан кижичок. Уруу бир-ле катап, ооң чөпшээрели чокка үш рубль ап алырга: «Акшаны кайын алдың, өөдежок херээжен?» деп, Чечен-кысты сындырар. Монгуш Самбыловичиге берип каан аъдының орнунга акша дээш сагыш човаары кончуг.

Райкүүском даргазы ол черге чаа келген кижичок. Арагачылар биле төт-чеглекчилерге удур демиселди чорудуп турар. Дарга боду аажок негелде-

лиг, шимченгир, эскеричел, чугаалаан сөзүн дедир тыртпас, чурттакчы чон-биле сырый харылзааны тудуп-даа билир кижн.

Тоожуда аныяктарның овор-хевирин Салим Сүрүң-оол тода чуруп көргүскен. Оларның санынга Чараш-оолдуң, Чечен-кыстың, Зояның, Ооржактың овор-хевири хамааржыр. Чараш-оол үлегерлиг маадыр кылдыр тоожуга бердинген. Ооң даштыкы овор-хевирин база аажы-чаңын номда өске маадырларның чугаазындан дораан билип алыры берге эвес. «Кончуг-даа чараш оол, шынап-ла кыстар ышкаш» дас-кара баштыг, кыдырык кара карактарлыг, дизип каан бестер дег быйыргын ак-ак диштерлиг, шевергин, суук думчуктуг, билбес кижн болза будуп алган деп көрүп болур кызыл чуга эриннерлиг, думчуунуң оң талакы танаанда улуг-ла кара точка дег меңниг, ак-даа эвес, шала саргылдыр көстүр арыншырайлыг, дурт-сыны узун чиңгежек боорда, хепке кудуп каан чүве дег аянынг... Кыстар хамаан чок, бо кижн безин сонуургай бээр»—деп, Чамбалдай магадаан. «Чараш-оол база угаанныг-дыр, авазының сеткилин хомудатпас. Бети кыдыы көрбес силер бе, хүнде ийн катап баары албан-дыр ооң. Оон өске тенек-мынак оолдар болза, тоовас чыгыы болдур эвеспе. Черле көөр силер: Чараш-оол бак чорбас, «кижн болуру чажындан...»—деп, Борбак-Карактың эскергени бо. Чараш-оолдуң авазы чок апаарын боду шагда-ла билген, ынчангаш оглунга ийн дуңмаларын эки өстүрүп, аказының арагалаарын эдип алыр дугайында чагып каан турган. «Сээң чагыгларыңны бүрүн күүседир дээш, бүгү-ле хемчеглерни алыр мен, авай» деп, ол даңгыраан берген. Чараш-оол бодунуң сөзүңге ээ болур дээш, бүгү-ле чүүлдерни кылган. Арагачылар-биле эң-не чидиг демиселди чорудуп келген. Салим Сүрүң-оол Чараш-оолдуң овор-хевирин дамчыштыр мурнакчы амгы аныяк кижинин бүгү мөзү-шынарын номчукчуларга бүзүреткен. Чараш-оол мурнунга салдынган сорулгалыг, бөгүн биле даартагы хүннү ылган билир. Авазы чок апарганда, дуңмаларын доруктуруп алыр дээш, бот-өөредилгеже шилчээн болгаш чүдүрүкчүлөп ажылдап артып каар. Чараш-оол ажылдың кандызын-даа далдавас кижн.

Зоя биле ол таныжып турган, ынчалза-даа кыстың аажы-чаңы өскерлип, каастанып адыргаар апарган, ынчангаш быжыг ынакшылды үнелеп билбес, ону куду чергениң кижизиниң херээ кылдыр көөр. Чечен-кыс Чараш-оолга ынак, Чараш-оол оон оюп, дескелеңнеп турар. Чүге дээрге, бир эвес оларның аразында ынакшылдың харылзаалары туруптар болза, адалары Чамбалдай биле Монгуш Самбылович аңаа сылдап алгаш, арагалаары дам баар деп Чараш-оол бодаар турган.

Чечен-кыстың овор-хевирин автор чаңгыс аай көргүспээн. Ооң назыхары чаа-ла четчип орав, ынчангаш аажы-чаңы дүрген өскерлиичел, дораан хомудай бээр азы өөрүй хона бээр, а улуг нуруузуңда өжеш. Даштыкы хевир сыны чараш: согун дег дорт сыныыг, аянынг арынның, дини дини дег быйыргын ак-ак диштерлиг. Чечен-кыс улустун чаңгыс уруу, бичезинден-не чассыг өскен. Авазы аңаа аштакчылаар ажыл тып бээр, Чечен-кыс ажылга сомуургалдыг, ол хирезинде Чараш-оолдуң чүдүрүкчүлөп ажылдап турарыңга таарзынмайн турары элдептиг. Ооржак дээр чо-

лаачы аныяк оол-биле ол баштайгы үеде таныжып турган дээрзин демдегелдериниң дептеринден билип алыр бис. Ынчалза-даа Ооржак өске кижибиле өгленип алыр.

Монгуш Самбыловичиниң өг-бүлөзи көжүп келген хүнден эгелеп-ле Чечен-кыс Чараш-оолду сонуургап эгелээр болгаш чоорту ынакшый бээр. Чечен-кысты өжөш деп демдегледивис, аңаа хамаарышкан ийи хире барымдаадан көрээлиңер. Ооржактан кудага кээри-биле аңаа чалалга келген. «Кудаңга барбас мен. Чаңгыс кыс — чаңгыс чүрек. Куруяң кускаптап олур. Точка»—деп бижээш, Чечен-кыс харызын чорудупкан, оода экини күзөп каан болза, кижизиг болур ийик. Чараш-оол ачазынга водка бергеш, ооң соонда арага ишпес сен деп хол тутчур. Ону Чечен-кыс эскерип кааш, база бодунуң ачазынга арага садып бээр. А Чараш-оол ол бүгүну кижизидикчи уткалыг кылып чыткан, Чечен-кыс өжежи, ону өттүнген. Чечен-кыс биле Чараш-оолдуң найыралы быжыгып, ынакшылдың харылзаалары сөөлүндө күштелип кээр. «Саарзык ынакшыл турбас», «Ийилээ деңге ынакшыжар»—дээш, Чечен-кыс сөөлүндө Чараш-оол-биле чаңгыс орукту шилп алыр.

Зояның овор-хевири Чараш-оолдуң Чечен-кысче бижээн чагаазындан-на көрүп болур бис: «Зоя дээрге, эскерген боор сен, сыйбың кыстарның бирээзи. Уштулаңнааш, көскүлөңнээш, киискимир, каастаныр. Ээ көрнүр оол болза өл хаак дег эгли бээр, эрбенниг сөс дыңнап кагза, отка кагган сиир дег, тырыжа бээр. Зояда чаң-на бар... Оолдар тырыкылап турда база амыр болдур эвеспе, күзээнин каш-даа халытпас... Мындаа маңаа келди. Хөлүн эртир модажый берип-тир... Бичии Омак аяк-сава чуп турар. А Зоя — орун кырында хере теп алган, ном номчуп чыдар, ...Мода сүреринде ада-ие кандыг-даа хамаарылга чок. Ол дээрге үенин салдары ыйнаан. Ынчалза-даа бистиң чамдыктарывыс ону ажыглааш, кедереп турар чүүл бар-дыр. Ооң-биле мен дугайты эптежи албас-тыр мен. ...Кежээ болурга-ла ресторан бараалы дээр. Ол баарга, шампань, кызыл-арага чугаалаар. Бичии-бачыны садып бээрге өкпелээр».

Ооржактың овор-хевири биске ындыг-ла чугула эвес. Ынчалза-даа автор амгы аныяктарның аразында ол ышкаш арагалаар, халымак кижилер бар деп бадыткаан. Ооң ужун Ооржак бодунга боду хомудап, Чечен-кысче чагаа бижип турганын номчаан бис.

Чогаалдың сөс-домаа овор-хевирилери чуруп көргүзеринге таарымчалыг ажыглаттырган, тоожуда янзы-бүрү деңнелгелери хөйү-биле киирген. Маадырларның байдалын, туружун, оларның даштыкы болгаш иштики овор-хевири көргүзөрдө автор оларны чедимчелиг ажыглап киирген. Деңнелгелери көрээли: «...кулаанга ыргак-сээк ыңайнып келген дег, хенертен холун калбаш кылыңгаш...», «Уруумнуң аажы-чаңын беш салаам дег билир мен», «...«карактары алараңайнып, ийи сылдыс дег, хып тур», «согааш ышкаш, кожая берген олурар...», «делгелеге көрүп каан дег, мени магадаары хөлчөк», «Зояның кеттинип, будуттунуп алганын деңнээр чүве-даа тыппас мен, тарлан-шокар — бир-ле сараакай кадыны», «хатка силгиткен шет дег, ыңай-бээр эледейнип, турза-ла тур мен» дээш оон-даа өске.

Чогаалчы Салим Сүрүң-оол кижиниң бир чүве кылып турган үезинде байдалын кончуг тода, шын көргүскүлээн: «Монгуш Самбылович ийи дискээн часканып-часканып, сактып-сактып каттырды», «Одаг кыдыында олурган аңчыны... кээрген канчаар кайгаар ийик? Бажын ийлендир каап-каш, мойнун сунупкан, караа дапыңайнып олурар ышкажыгай. Олзууг кезек кайгааш: «...мен машинадан берейн»— дидир-ле.

Чогаалдың ниити сөс-домаан автор амгы кижилерниң чугаалап турары дег олчаан киригинден тоожунуң ниити байдалыга кончуг дүүшкен. Жаргон, кара сөстөр номнуң темазынга, арагачы «маадырларның» овор-хевиринге-даа эптии-биле катчып турар. Ынчалза-даа автор эпитет, метафора дээн чижектиг уран аргаларны шала эвээш ажыглаан. Чүгле харын арагачыларга хамаарышкан ийи-сангыс эпитеттер көстүгүлээр. «Кожам «албыстаан» соонда, кезей берген, арагалаарындан корга берген... Ийи неделя хирени көңгүс аяс эрттирген»... Мында «албыстаан», «аяс эрттирген» деп метафоралар бар.

Тоожунуң композициялыг тургузуу база бир янзы. Чогаалдың эгезинде Чараш-оол шеригден келгеш, Чамбалдай сугга келгенин көөр бис. Оон соонда тоожунуң кол сөзүглели Чамбалдайның сактыышкынарындан эгелээр. Чогаал ниитизи-биле чээрби эгеден тургустунган. Тоожунуң композициялыг тургузуундан онзагай чүвениң бирээзи — Чечен-кыстың бижип турары («Ынакшылдың сөстери») деп адаан демдеглел дептери болур. Чечен-кыстың овор-хевири база оон Чараш-оол биле ынакшылы ол дептерде бижиттинген чүүлдерден номчукчунуң мурнунга делгеренгейи-биле көстүп кээр. Салим Сүрүң-оол оон сөзүглелин, кижини бодаарга, шала үүрмек, көвей кылдыр кириген. Чижээлээрге, Монгуш Самбылович көжүп келгенде, оон көвей эт-херекселиниң дугайында шагда-ла тоожунуң ниити сөс-домаанга көргүскен турган. А Чечен-кыстың бижээн чүүлүнде ол база катап таттына берген. Ындыг дакпырлажышкынар бары хомуданчыг. Ол ышкаш «Ойт, бо келди. Айтырып көрейн» деп, бир кижини кел чорда-ла дептер тудуп алгаш, кым-даа бижип турбас-ла болгу дег. Бодунуң демдеглелдерин кижини кол сөстөр-биле кыска бижиир болгай.

Чер кырында өзүп турар чечектерниң өннери янзы-бүрү. Оларның кандымы-даа чараш. Шупту чечектер кызыл азы көк болзун деп күзевес бис. Ол ышкаш Салим Сүрүң-оолдуң «Авазынга даңгырак» деп тоожузу — амгы үеде бисте парлаттынып турар чогаалдарның тускайлаң база бир хевири. Чогаалдың демиселчи ролун Салим Сүрүң-оол ажыглап, чырык амыдырал-чуртталга аразынга чаштынып турар хоралыг, багай чүүлдерин дидими-биле чуруп көргүскен.

Д О П Ч У З У

ШҮЛҮКТЕР, БАЛЛАДАЛАР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР.

Сергей Пюрбю. Шапкынчы.	3
Салим Сүрүң-оол. Тыва чуртун дыннаарымга. Ырлам, өнүк. Берге шийткел онаап келген. Төрүттүнгөн хүнүн-биле!	7
Юрий Кюнзегеш. Мөген-Бүрөн. Бедик даглыг черге чордум. Тарбаганнар.	9
Степан Сарыг-оол. Ак-көк дээрим.	12
Алдын-оол Даржаа. Мээ биле чүрек	13
Салчак Тамба. Делгемнер. Өөрээн арат. Бажын. Хады. Сандай.	19
Монгуш Өлчей-оол. Төрээн Тывам ырлап тур мен. Апрельде хүлүм-зүрүп кынып чорду. Кожам.	21
Александр Даржай. Эге кокпам.	25
Виктор Сагаан-оол. Найбыралчы дээди шыннын күжү. Сеткилдин йөрээли.	34
Экер-оол Кечил-оол. Сактып кээр мен	37
Куулар Черлик-оол. Алдар-ат-даа сураваан мен. Чанып ора. Ажыл-иштиң өөрүшкүзү.	38
Саая Майнак. Маадырлыг чорук.	40
Куулар Сарыг-оол. Араттың сактышкыны	45
Галина Музук. Авамга. Алдынай. Дөмей-ле. Ырлай берди. Ынак эжим өөренип чоруй барган. Чарыш салып ажылдаалы.	50
Кускун-оол Хертек. Моол өнүккө. Кады соп чор. Дөртээн шүлүктөр.	52
Владимир Серен-оол. Ийи сонет.	54
Доюндун Биче-оол. Утгундурбас хүн. Ынакшылдың чагаазы. Ийи буга.	55
Чыргал-оол Серен-оол. Совет чазаам ачызында.	56
Ондар Аракчаа. Бижип кагдым. Дузам херек. Ажылчынын сөзү. Күзел. Солун көргөш...	59
Сүттүг-оол Куулар. Авам бажыны. Сургуул кыстар	61
Монгуш Көжелдей. Частын чечээ.	—
Ондар Чаң-оол. Дүжүт шөлү.	62
Чооду Кара-Күске. Туттун, балык.	63
Куулар Сүттүг-оол. Ырлаксаар мен. Ынакшыл дугайында ыр	64
Чүлдүш Чап. Күзей бээр мен.	65
Каң-оол Ондар. Ыглапкан хар. Чайгы кежээ. Яблоконун аян-чоруу.	66
Саая Соскалдай. Тыва черниң оглу-ла мен.	68
Охемчик Ондар. Сеткилимден ынак-тыр мен.	69

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ШИИЛЕР

Монгуш Кенин-Лопсан. Тениң самы.	71
Дандар-оол Сарыкай. Одунган тайганың кижилери.	107
Кызыл-Эник Кудажы. Далай дүвүнде дангына.	129
Көк-оол Чамыян. Часкы хөөннер.	182
Ондар Миний-оол. Пионержи даалга	187
Куулар Аракчаа. Харылзажыр орук ажык.	189
Серээ Хертек. Номчулга. Читкен тапочка.	197
Монгуш Доржу. Чодураалар. Сүг дамдызы. Көк чиирбейлер.	199
Кара-оол Натпий-оол. Уттундурбас хүн.	204
Олег Сувакпит. Болчагже.	210
Окан-оол Намчылак. Чызынай.	216
Салим Суруң-оол. Хайыраан сапыктар.	222
Монгуш Эргеп. Өдүгенде турлаг.	225

ОЧУЛГАЛАР.

Светлана Козлова. Алаңгыыш чечээ. Очул. А. Даржаа. Өлчейлиги ыр. Очул. В. Серен-оол.	238
Анатолий Емельянов. Хой кыргылдазы. Хам Сыра. Очул. А. Дар- жаа. Саян сыннар бедик-даа бол... Очул. Э. Кечил-оол.	240
Пабло Неруда. Хүнде чеже чүве турбас дээрил. Очул. Ю. Кюнзе- геш.	243
Мирзо Турсун-заде. Эргим сарыым. Очул. Э. Кечил-оол.	244
Эдуард Трефилов. Оюмаа. Хоорайжыгаш. Ажыл соонда. Очул. М. Доржу	254
Юрий Рытхэу. Ачылыг сөс. Очул. Ч. Көк-оол	255

ОЧЕРКТЕР

Степан Сарыг-оол. Малчынның эртеми.	264
Хөвөңмей Ойдан-оол. Чоннуң кызы	276
Анай-оол Булак. Төрээн черим кижилери.	280

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ.

Саая Майнак. Амгы үениң нүүрү-биле.	285
Марит Хайдып. «Авазынга даңгырак» деп тоожунуң дугайында	288

83 коп.

